

NORQUL BEKMIRZAYEV

NOTIQLIK SAN'ATI

83.7ya73

20 ta

B-49 O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA
MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

MIRZO ULUG'BEK NOMIDAGI O'ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI

Norqul BEKMIRZAYEV

NOTIQLIK SAN'ATI

(NUTQ MADANIYATI VA IFODALI O'QISH SIRLARI)

*To'ldirilgan va qayta ishlangan 2-nashri.
Birinchi nashr «Notiqlik asoslari» nomi bilan chop etilgan*

O'zbekiston Respublikasi
Fanlar akademiyasi
«Fan» nashriyoti
Toshkent – 2019

UO'K: 81'271
KBK 83.7
B 49

Mas'ul muharrir:

f. i. d. B. Karimov

Taqrizchilar:

f. f. d., professor N. Rahmonov

f. f. n., dotsent Z. Hamidov

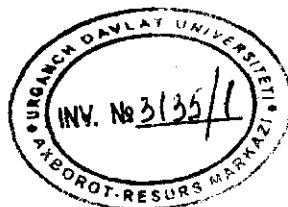
Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti Ilmiy metodik kengashi tomonidan nashrga tavsiya etilgan.

Kitobda nutq madaniyatining tarixiy ildizlari, notiqlik san'ati, muomala madaniyati, ifodali o'qish sirlari, odob-axloq masalalari hayotiy misollar asosida yoritilgan.

Mazkur qo'llanma Respublikamizdagi ijod maktablari, litsey va maktab o'quvchilarini, oliy o'quv yurtlari talabalarini nutqiy kamchilikdarsiz ona tilida mustaqil, ravon va lo'nda fikrlashga yordam beradi.

Shuningdek, notiqlik san'ati bilan qiziquvchilarga yoshi, jinsi, kasbidan qat'i nazar keng kitobxonlar ommasiga, idora rahbarlari va professor-o'qituvchi hamda maktab muallimlari uchun ham zarur.

Kayfiyatni bir maromda ushlashni istaysizmi? Unda bu kitobni o'qing.

«Hozirgi notinch va tahlikali zamonda butun bashariyat oldida paydo bo'layotgan, biz ilgari duch kelmagan g'oyat murakkab muammolar, global xavf-xatarlarni birgalikda bartaraf etish, shu yo'lda barcha ezgu niyatli insonlarni birlashtirishda, dunyo aholisining qariyb uchdan bir qismini tashkil etayotgan yoshlarni gumanistik g'oyalar ruhida tarbiyalashda badiiy so'z san'atining o'rni va mas'uliyatini har qachongidan ham yuksaltirish zarurligini butun hayotning o'zi taqozo etmoqda».

Shavkat MIRZIYOYEV

SO'Z BOSHI

Mazkur qo'llanma Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti o'zbek filologiyasi fakulteti talabalariga «Notiqlik san'ati» kursini o'tish jarayonida o'qilgan ma'ruzalar asosida yaratildi. Chunki filolog bo'lishni orzu qilgan talabalar to'g'ri va savodli yozish, o'qish hamda uqish bilan birga chiroyli gapirish, madaniy nutq va notiqlik san'ati sirlaridan voqif bo'lishlari ham qarz, ham zarur. Ayniqsa, hozirgi tezkor zamonda Mustaqil O'zbekiston fuqarolarida yangicha dunyoqarashning shakllanishida notiqlik san'ati sabog'i muhim ahamiyatga ega.

Notiqlik san'ati, avvalo, notiqdagi mavjud qobiliyat va iste'dodni shakllantirishga qaratilgan soha bo'lib, u notiqning qobiliyati hamda iste'dodini o'rganuvchi va shakllantiruvchi ilm.

Notiqlik san'ati – azaliy mumtoz fan sifatida butun borlig'i bilan aqlni charxlaydigan, jamiyat hayotini boshqarishda aql-farosat uskunasi bo'lib, shaxsning shakllanishini uning so'zi, nutqiy mahorati orqali namoyon etib kelgan va jamiyat taraqqiyotining yanada farovonligi sari yetaklagan.

Notiqlik san'ati nima?

Bu san'atning tarixi qadim zamonlarga borib taqaladi. Zardushtiyning «Avesto»si, xalq ijodi sanalgan «Alp Er To'nga» dostonidan tortib sohibqiron Amir Temur tuzuklarigacha, Nizomiddin Mir Alisher Navoiyning «Mahbub ul-qulub», «Navodir ush-shabob» asarlarigacha, Kaykovusning «Qobusnoma»siyu Yunon va Rim notiqlik maktablari namoyondalarigacha notiqlik san'ati haqida fikr-mulohazalar, notiqlikning amaliy va nazariy asoslari mukammal

yoritib berilgan. Ayniqsa, Allohning kalomi, «Qur'oni karim» oyatlari, Payg'ambarimiz Muhammad (s. a. v.)ning Hadisi Shariflari notiqlik san'ati borasida yuksak o'ringa ega. Notiqlik bu – chiroyli og'zaki nutq so'zlash, gapirganda fikrlarini ravon, go'zal va lo'nda ifoda eta bilish san'atidir.

Yunonistonda VII–VI asrlarda Solon hukmronligi davrida chiqarilgan qonunga ko'ra, har bir odam o'zini o'zi nutqi bilan himoya eta olishi lozim bo'lgan. O'zini erkin so'zlari bilan himoya qilishni esa hamma ham uddalay olmagan. Ayniqsa, sud majlisida odamlar erkin gapirishga qiynalishgan. Bu zarurat esa «logograf»larning paydo bo'lishiga olib kelgan. Logograflar kimlar edi. Ular sudga ishi tushgan fuqarolarga, u yerda nimalarni so'zlashi kerak bo'lgan matnlarni yozib berib, bu kasbni o'zlarining tirikchilik manbaiga aylantirgan o'z davrining savodli kishilari, ya'ni notiqlari bo'lgan (Sitseron, Demosfenlar kabi).

Logograflar yozgan sud nutqi matnlari o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan. Masalan, Logograf o'ziga iltimos bilan kelgan odamning iqtisodiy sharoiti, mavqei, ruhiyati kabilarni ish bilan tanishish asnosida o'rganib, uning xarakter xususiyatlariga qarab sudda so'zlaydigan matnni yozib bergan. Yoki faktlar orqali barcha sharoitni bilib olib, mijozining sud oldida so'zlashi lozim bo'lgan nutqini yozgan. Shuningdek, mijozining sudda yutib chiqishi uchun agar mijoz bechorahol bo'lsa, o'z holatini namoyon etadigan matnni yozib, mijozning holatiga moslagan. Logograf huzuriga kelgan da'vogar yoki sudlanuvchi yozilgan matnni yodlab, logograf oldida so'zlab berib, mashq qilgani haqida ma'lumotlar yetarli. Yuqoridagilardan ko'rinadiki, notiqlik san'ati asrlar osha shakllanib, taraqqiy etib kelgan. Badiiy adabiyotning yuzaga kelish ildizlari ham o'sha «logograf»larning yozgan sud notiqligiga borib taqaladi. Chunki ba'zi voqealarni obrazli qilib yoritgan logoraflarning yozgan asarlari shundan darak beradi.

Hozirgi kunda, xuddi qo'shni mamlakatlarda bo'lgani kabi, notiqlik san'ati ilmini milliy ruhda, milliy qadriyatlarimizga tayanganimiz holda yaratish hamda mazkur fanning respublikamiz oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlarida alohida filologik fan sifatida o'qitilishiga erishish dolzarb hisoblanadi.

Muallif.

KIRISH

Biz bugun ko'rib turganimiz - butun borliq hissiyot va tuyg'ularimiz orqali tasavvur etayotganimiz barcha-barchasini SO'Z orqali ifoda etamiz. Yaratganning kalomini ham shu bois anglashimiz, Parvardigorni tanishimiz va unga ibodatu iltijolarimiz, Allohning rasuli Muhammad Mustafo sollallohu alayhissalomning hadisi shariflarini anglashimiz, odamlarning bir-birlariga bog'lanishida, muomala-munosabatida asosiy vosita bo'lgan so'zning (nutqning) tarixiy taraqqiyotimiz yo'lidagi, madaniy-maishiy ishlarimizdagi, ijod va ilm olish borasidagi xizmatlarini chegaralab bo'lmaydi.

Insoniyatni maxluqot olamidan ajratib turgan ham shu so'z bo'ladi. Insonga fikrini ijro etish uchun sezgi organlaridan biri sifatida Alloh tomonidan til berildi. Aqlni esa inson ixtiyorida qoldirdi. Endi inson bolasi aqlini ishga yulib, tili orqali so'zlarni (nutqini) ifodalashga kirishdi. Yaratgan egam tanamizdagi sezgi organlarimizdan biri tilni (zabonimizni) ehtiyot qilib joylagan. Unga o'ttiz ikkita tishlarimiz ortidan joy berib, yana lablar bilan berkitdi. Bu suyaksiz tilimizga ehtiyotkorlik chorasi ham edi. Chunki shu bir parcha (go'sht) til orqali har narsaga: yaxshilik va yomonlikka; go'zallik va xunuklikka; mehribonlik va yovuzlikka; baxt va baxtsizlikka; mansab va itoatkorlikka; boylik va kambag'allikka; do'stlik va dushmanlikka, birlik va ayriliqqa; obro' va obro'sizlikka; omad va omadsizlikka; ezgulik va johillikka, mehnatsevarlik va dangasalikka; halimlik va qo'pollikka; havas va hasadga; taraqqiyot va zalolatga; yarashish va janjalga; tinchlik va urushga; ruhiy tetiklik va tushkunlikka; sog'lomlik va bemorlikka; turmush va ayriliqqa; mo'min va kofirlikka; izzat va sharmandalikka; xursandchilik va diltirlikka; madaniyatlilik va madaniyatsizlikka kabi bu foni dunyoda mavjud bo'lgan barcha narsaga, oxiratda esa jannat yoki jahannamga erishish mumkin.

Sezgi organlarimizning ko'z, quloq va burundan tashqari barchasini odam o'ziga bo'ysundira oladi, jumladan, tilni ham. Ana shu bizga

bo'ysunmaydigan a'zolarimiz gunoh yig'ishimizga sababchi bo'ladi. Chunki ko'zlarimiz bilan yaxshi va yomon narsalarni ko'rishimiz, quloqlarimiz orqali ahloqli va axloqsiz so'zlarni eshitishimiz, burun bilan xushbo'y hamda badbo'y hidlarni tuyishimiz tabiiy hol. Ko'zni yumib, quloq va burunni bекitib yurish mushkul ish. Qarangki, Alloh rahmdil Zot, u shu uchta a'zolarimiz yig'adigan gunohlarni bartaraf etish uchun biz insonlarga «tavba» ne'matini bergan. Modomiki shunday ekan, biz o'zimiz aql va farosatimizni ishga solib loaqal tilimizni jilovlay bilishimiz zarur. Bu o'rinda, avvalo, Allohning kalomi bo'lgan Qur'oni karim oyatlariga, payg'ambarimiz Muhammad sollallohu alayhi vassallamning Hadisi shariflariga amal qilishimiz shart. Shuningdek, xalq tomonidan yaratilgan og'zaki ijod namunalari sanalmish ertak, qo'shiq, doston, rivoyat va afsonalardan kelib chiqadigan xulosalarga, buyuk allomalарimiz yaratgan asarlardagi pand-nasihatlarга amaliy yondoshmog'imiz zarur. Shundagina biz so'zimiz va nutqimizning qanchalik kuch-qudratga ega ekanligini his etib yashaymiz.

Notiqlikni o'rgatuvchi va targ'ib qiluvchi qadim adabiyotlardan tortib bizning davrimizda yozilgan va yozilayotgan maqola va kitoblarda notiq, notiqlik, nutq odobi, notiqlik san'ati; voiz, voizlik, voizlik san'ati kabi atama va tushunchalarni o'qiymiz. Og'zaki nutqda odamlar orasida «so'z ustasi», «so'zga chechan», «so'zga usta», «so'zamol», «so'zni boplaydi», «gapni do'ndiradi», «gapga usta», «chiroyli gapiradi»; «suxandon», «tilchi-da», «adabiyotchi-da», «shoir-da» singari iboralarni eshitamiz. To'g'ri, hamma ham nutqiy nuqsonsiz tug'lsa, albatta, gapiradi. Biroq hamma odamlar ham gapga chechan bo'lavermaydi. Gapga chechanlik, ya'ni notiqlik bu – qobiliyat va iste'dod. Notiqlik bu – san'at. Qachonki Alloh bergan tabiiy qobiliyat bilan cheklanib qolmay, o'z nutqi va tili ustida erinmay ishlasa, mashq qilsagina chinakam notiqlik mahoratini egallashi mumkin.

Notiqlik bu – so'z san'ati, so'z san'ati bo'lganda ham ohangdan libos kiyib talaffuz bilan jilolangan so'z san'atidir.

Modomiki «so'z» qudratini chuqur anglagan, «so'z» ne'mati Alloh tomonidan faqatgina insonga in'om etilganini his etgan buyuk allomalargina uni qadrlaganlar va e'zozlashga undaganlar. Shu ma'noda notiqlik san'ati boshqa san'at turlari orasida alohida mavqega ega ekanligi tan olingan haqiqatdir. Qadimda mohir notiqlargina lashkarboshilik va davlat arboblari lavozimlariga saylanganliklari

ham bu haqiqatga aniqlik kiritadi. Tarix bizga hamisha saboq bergan, saboq bermoqda va bundan keyin ham saboq beradi. «Biz bugun shu sohada tarixdan saboq olyapmizmi?» – degan savol turibdi qarshimizda. Yo'q, deyish ham joiz emas, harakat qilyapmiz. Bugungi kunda ko'pgina idora rahbarlari nutqidagi kamchiliklar, muallimlar nutqidagi chaynalishlar, teleko'rsatuvlardagi hatto jurnalistlar nutqidagi g'alizliklar bizning ma'naviyatimizga yarashmaydi. Chunki biz Mustaqillikning barcha chashmalaridan bahramand bo'lib turgan ekanmiz, notiqlik san'ati chashmasidan ham bebahro bo'lmasligimiz kerak. Nima qilishimiz zarur? Avvalo, maktabda nutqni, uning grammatikasini chuqur o'rganishimiz, fikrimiz va tafakkurimizning asosi bo'lmish notiqlik san'ati sirlarini o'rgatishimiz va o'rganishimiz juda muhim. Til va tafakkur bir-biriga chambarchas bog'liq bo'lgani holda, notiqlik san'atini bilmasak, haqiqiy ijodiy tafakkur, go'zal va chiroyli nutq so'zlashimiz amri mahol. So'zlayotgan nutqimizni maromiga yetkazib o'z ona tilimizda ifodalashimiz uchun notiqlik san'ati qoidalaridan xabardor bo'lishimiz kerak. Hozirgi o'quvchi va talaba yoshlarimiz nutqida uchraydigan nuqson, fikrlashdagi oqsoqlik, fikrini bayon etishda qolipdan chiqolmaslik, tafakkuridagi to'mtoqlik, ortiqcha kirish so'zlarni (anaqa, haligi, nima edi, nima desam ekan, kabi) ishlatish kabi qusurlarning kelib chiqishi teran notiqlik malakalarining zaifligi bilan bog'liqligi ma'lum. Maktabdan tortib, akademik litsey va kollej hamda institut va universitetlar, malaka oshirish institutlari o'quv rejalariga notiqlik san'ati darsini kiritib, bu darsning o'quv yurtlarining o'ziga xos xususiyatlariga qarab uning dasturi va darsligini yaratish juda dolzarb. Chunki Vazirlar Mahkamasining «Akademik litseylar va kasb-hunar kollejlarini tashkil etish va ularning faoliyatini boshqarish to'g'risida»gi qarorida bir qancha muhim masalalar bilan bir qatorda Davlat ta'lim standartlarini ishlab chiqish, yangi darslik va o'quv qo'llanmalarini yaratish vazifasi ham qo'yilgan.

Milliy dasturda belgilangan vazifalarni jadal amalga oshirish mustaqil mamlakatimizning buyuk kelajak sari yuksalishini ta'minlaydigan omillardan ekanligi muhim. Birinchi Prezidentimiz I. A. Karimov Oliy Majlisning XIV sessiyasidagi (1999-yil, 14-aprel) ma'ruzalarida: «Yana bir bor ta'kidlab o'tishga to'g'ri keladi: amalga oshirilayotgan barcha islohotlarning taqdiri shu masalaga, ya'ni kadrlar tayyorlashga

chambarchas bog'liqligini biz aniq va ravshan anglab olishimiz lozim. O'zini shu mamlakatning haqiqiy vatanparvari deb biladigan har bir kishi bu Dasturni amalga oshirishga o'z mehnatini, o'z ulushini qo'shadi deb ishonaman», – degan edilar. Chunki bu Dastur O'zbekistonimizning madaniy va ma'naviy yuksalishi borasidagi dasturilamaldir. Bugun biz ziyolilar va barchamiz, xalqimiz va Vatanimiz uchun bunday mas'uliyatni chuqur va izchil anglamog'imiz shart.

2019 yil 20 iyunda O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasida Ijod mahsulotlarining 2018–2019 o'quv yili yakunlari va navbatdagi dolzarb vazifalarga bag'ishlangan ilmiy-amaliy seminarida ta'kidlanganidek, Prezidentimiz tashabbusi bilan Namangan viloyatida Ishoqxon Ibrat, Jizzax viloyatida Hamid Olimjon va Zulfiya, Qoraqalpog'iston Respublikasida Ibrayim Yusupov, Qashqadaryo viloyatida Abdulla Oripov, Farg'ona viloyatida Erkin Vohidov, Andijon viloyatida Muhammad Yusuf nomidagi ona tili va adabiyot fanlari chuqurlashtirilib o'tiladigan hamda chet tillarga ixtisoslashtirilgan ijod maktablari tashkil etilgani davlatimiz tomonidan iste'dodli yoshlarga yaratilgan yuksak g'amxo'rlik namunasi, qolaversa, adabiyotimiz ravnaqi, kelajagi yo'lidagi muhim qadam bo'ldi.

Anjumanda ixtisoslashgan ijod maktablari uchun «Nutq madaniyati», «Ifodali o'qish» singari predmetlar ham o'quv dasturlariga kiritilishi, buning uchun dastur va o'quv qo'llanmalar ishlab chiqishini nazarda tutgan holda adabiyotshunoslar tomonidan keyingi yillarda yaratilgan qo'llanmalardan foydalanish tavsiya etiladi. Shu ma'noda mazkur qo'llanma qayta to'ldirilgan holatda nashrga tayyorlandi.

Ma'lumki, jamiyat madaniy-ma'rifiy taraqqiyotining, millat ma'naviy kamolotining muhim jihatlari notiqlik san'atiga ham borib taqaladi. Shu bois ham mamlakatimizda madaniy-ma'rifiy islohotlarning davlat siyosati darajasiga o'sib chiqishi, farzandlarimizning notiqlik malakalarini oshirish, nutqiy madaniyati masalalariga e'tiborni qaratish har qachongidan ham dolzarblik kasb etmoqdaki, Respublikamizda «Davlat tili haqida»gi, «Ta'lim to'g'risida»gi qonunlar, Kadrlar tayyorlash bo'yicha Milliy dastur va boshqa ko'pgina hujjatlarda ma'naviy-ma'rifiy tarbiyaga, til masalalariga alohida e'tibor qaratilgan.

Fikrimizni o'z ona tilimizda mustaqil, ravon, go'zal va lo'nda ifodalash uchun bizda nutqiy madaniyat, notiqlik yetarli darajada shakllanmog'i kerak. Ayniqsa, o'qituvchining asosiy ish quroli uning nutqi ekanligini

hisobga olsak, «Notiqlik san'ati» o'quv fani sifatida nafaqat filolog-muallimlarga, balki barcha fan o'qituvchilari tayyorlaydigan bilim dargohlarida o'qitilishi maqsadga muvofiq.

Umuman, yosh avlodda notiqlik qobiliyatini shakllantirish va izchil kamol toptirish, bu yo'lda samarali usullarni izlab topish va ta'limga yo'naltirishni olimlarimiz va o'qituvchilarimiz o'zlarining asosiy va samarali burchlari ekanligini unutmasliklari lozim.

«Notiqlik san'ati»ning predmeti, maqsad va vazifalari

Notiqlik san'atining predmeti hali tuzilmagan, chiroyli sayqal bilan tuzilishi lozim bo'lgan so'z asaridir. Jozibali, teran so'z va gaplarning jonli nutq orqali ifodalanishi notiqlik san'atining predmeti sanaladi. Har bir nutq egasining nutqini kuzatish va tekshirish, undagi yutuq va nuqsonlarni aniqlash, har bir ijodkor shoir yoxud yozuvchining asarlaridagi badiiy notiqlik mahoratini kuzatish, shu yozuvchi yoki shoirning og'zaki ommabop nutqidagi notiqqa xos yutuqlarni ko'ra bilish mazkur fanning predmet obyekti sanaladi. Notiqlik san'atining turlari ko'p. Jumladan, ijtimoiy-siyosiy notiqlik, bunda, asosan, davlat va jamiyat ahamiyatiga ega bo'lgan yig'inlarda so'zlanadigan ma'ruza, akademik nutq, bunda ilmiy yo'nalishdagi ma'ruzalar, auditoriya notiqligi, talaba va o'quvchilar uchun o'qiladigan ma'ruzalar, ijtimoiy-maishiy nutq, turli tadbirlarda so'zlanadigan nutq kabilarning ham nutqiy kamchiliklarini va yutuqlarini (ham og'zaki, ham yozma shaklini) tekshirish jarayoni ham notiqlik san'ati predmeti doirasiga kiradi.

Notiqlik san'atining tekshirish obyekti notiq nutqidagi gap qurilmalari, u nutqida ishlatgan so'zning qudrati, jozibasi, go'zal ifodasi va maftunkorlik xislatlarini aniqlashga qaratilgan bo'lishi lozim. Notiqlik san'ati amaliy jihatdan chiroyli nutq tuzishning qonuniyatlari, sirlari, til normalari, nutqning sifatlari, nutqiy uslubning nozik tomonlarini his etish va notiq nutqida uchrashi mumkin bo'lgan nuqsonlar va talaffuzga doir muammolarni hal etish yuzasidan bahs yuritadi. Eng muhimi, notiqqa o'z bilimi va dunyoqarashiga suyangan holda to'g'ri va chiroyli so'zlash yo'llarini o'rgatadi. Notiqlik san'atining og'zaki, yozma shakllari

mavjud bo'lib, har bir notiqning nutqi o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. Bu holat esa notiqning o'ziga xos uslubi bilan o'lchanadi.

Notiqlik san'atining asosiy vazifasi notiq bo'lishga undovchi qonuniyatlarni o'rgatishdan iborat. Biroq hamma ham notiq bo'lavermaydi. Buning uchun bo'lajak notiqda qobiliyat va iste'dod bo'lishi kerak. Chunki u – san'at. Shuning uchun ham ba'zi notiqlar materialni chuqur bilgani holda o'z fikrini erkin nutqi bilan yetkazib berolmasligi, natijada tinglovchilar uni tushunmasligi mumkin. Mohir notiqlar nutqini esa tinglovchilar yaxshi tushunadi. U voqea-hodisa haqida aniq-ravshan va jonli ma'lumot berishi orqali tinglovchi ongiga ta'sir etishi, ularni kuldirishi, yig'latishi va xayolot olamini zabt etishi mumkin. Notiqlik san'atining maqsad va vazifalaridan asosiylari ham ana shunday no'noq notiqlar kamchiliklarini aniqlash va mohir notiqlar yutuqlarini kuzatish va yo'l-yo'riq ko'rsatishdan iborat. Shu ma'noda notiqlik san'ati notiq bo'lishga undovchi qonuniyatlarni o'rganadigan fandir. Chunki nutqimizda uchrab turadigan nuqson va kamchiliklarni bartaraf etish notiqlik san'ati zimmasidagi umumdavlat ahamiyatiga ega bo'lgan ijtimoiy-siyosiy vazifalardan sanaladi. Shu ma'noda birinchidan notiqlik san'atini yetarli darajada egallash har bir jamiyat a'zosining madaniylik darajasini ham belgilaydi. Ikkinchidan, O'zbekiston mustaqilligiga ko'z olaytirayotgan har qanday yot unsurlardan himoya qilishda mafkuraviy kurash keskinlashgan holatda yashayapmiz. Notiqlik esa mafkuraviy kurashning asosiy quroli sifatida faoliyat ko'rsatmog'i lozim. Notiqlik san'atining har qachongidan ham o'tkir va keskir bo'lmog'i bugungi kunning muhim talabi.

Yuqoridagi jiddiy sabablardan kelib chiqib notiqlik san'atini kamolot sari yuksaltirishga muntazam g'amxo'rlik qilish lozim bo'ladi.

Notiqlik haqidagi ta'limot uzoq o'tmishga ega. U, avvalo, qadimgi Rim va Afinada shakllangan bo'lsa ham, ungacha Misrda, Assuriyada, Vavilon va Hindistonda paydo bo'lganligi notiqlik tajribasidan ma'lum. U zamonlarda davlat arboblarning obro'-e'tibori va yuqori lavozimlarga ko'tarilishi ularning notiqlik mahoratiga ham bog'liq bo'lgan.

Notiqlik san'ati sarkardalik san'ati bilan teng qo'yilgan. Bunga Demosfen va Sitseronlar hayoti yorqin misol.

Bizning ota-bobolarimiz yashagan hududlarda, avvalo, xalq og'zaki ijodi, «Avesto», «O'rxun-Enasoy» yodgorliklari, Turon zaminining miloddan oldin yozilgan Alp er To'ng'a (VII asr eramizdan

oldin) haqidagi dostoni va boshqa yozma yodgorliklari xalqimiz tarixi, ijtimoiy iqtisodiy hayoti, madaniyati, tilini o'rganishda muhim manba bo'lish bilan birga, notiqlikka undovchi materiallarga boyligi bilan qimmatga ham egadir.

Xullas, bu soha bugunning dolzarb muammosi ekanini anglash vaqti keldi. Ko'pgina hollarda (teleko'rsatuvlarda, o'zaro suhbatlarda, o'quvchi va talabalarning mavzu yuzasidan savollarga bergan javoblarida) yoshlarimizning chaynalib, o'z fikrini ravon aytolmasliklarining guvohi bo'lamiz. Nega? Chunki nutqimizda nuqson ko'p. Agar rus bolalarining, hatto bog'cha yoki maktab o'quvchisining televizor orqali bo'ladigan savol-javoblarini kuzatgan bo'lsangiz, ular nutqida tutilmaydi, dovdiramaydi, bu nimadan? Bizning yoshlardagi qusurga kim sababchi, degan savollarga duch kelamiz. Buni bartaraf etish uchun esa oiladan tortib bog'cha va maktablarda ham bolalarimiz nutqidagi kamchiliklarga e'tibor berish zarur. Birorta so'zni noto'g'ri talaffuz qilsa yoki noo'rin ishlatsa, albatta, erinmasdan ulardagi shu kemtiklikni to'g'rilash lozim. Har qanday odamni gapidan, muomalasidan ko'z qarashidan, o'zini dadil tutib gapirishidan bilib olish mumkin. «Ish bilguncha gap bil», degan ibora bekorga aytilmagan. Albatta, gap bilgan odam ishni ham biladi. Ishni bilmasa, u o'sha ish haqida fikr bildirolmaydi. Bizning ota-bobolarimiz azaldan odamiylikni, qadr-qimmat va mehr-oqibatni har qanday zaru oltinlardan, ma'danu boyliklardan afzal bilgan. Odamiylik, mehr-oqibat birinchi galda so'zlarimiz orqali amalga oshiriladi. Insonga Alloh bergan ulug' ne'matlardan biri ham shu so'z va so'zlash ne'matidir. Buning qadriga yetish muhim fazilat.

«Notiqlik san'ati»ning boshqa fanlar bilan aloqasi va «Nutq madaniyati»dan farqi

«Notiqlik san'ati» azaldan mavjud ekan, u, albatta, boshqa fanlar bilan munosabatda bo'lib kelmoqda. Notiqlikning asosiy quroli yozma nutqda ifodalanadigan so'z san'ati – badiiy adabiyot bo'lib, u hozirgi o'zbek adabiy tili va o'zbek shevalariga asoslanib ish ko'radi. Chunki nutqning va talaffuzning hamda ohangning to'g'riligi uning asosiy fazilatidir va u grammatika qonuniyatlariga asoslanadi.

Notiqlik san'ati hamma vaqt mantiq va ruhshunoslikka suyanadi. Mantiqqa murojaat qilmasdan turib aniqlik va mantiqiylikni ta'minlash ham, baholash ham mumkin emas. Mantiq so'zlar butun bir gapdan kelib chiqadigan hukm va tushunchalarni belgilaydi. Ya'ni u mantiqiy hukmlar va tushunchalar bilan ish ko'radi. Agar so'zda tushuncha ifodalansa, gapda hukm va fikrlar o'z mavqeiga ega. Mazkur so'z va gaplar bir-biriga qarama-qarshi bo'lmasligi zarur. So'zlardagi ko'p ma'nolilik ham turlicha tushunchalarga sabab bo'ladi. Ba'zan hukm bilan gapda bir-biriga moslasholmaslik holati ham kuzatiladi. Masalan, «Notiq bo'lishni kim xohlamaydi, deysiz?» gapi so'roq gap, inkor shaklida, biroq unda tasdiq hukmi bor.

Talaffuz va ohang orqali ham bunday holatni kuzatish mumkin: O'qishga kirdi. – darak gap; O'qishga kirdi? – so'roq gap; O'qishga kirdi! – undov gap. Sinonim so'zlarni ishlatishda ham tushuncha o'zgaradi. Masalan, *visol*, *jamol*, *oraz*, *chehra* kabi so'zlar tushunchasida ijobiy holat; *bashara*, *turq*, *aft* kabi so'zlar tushunchasida salbiy holat kuzatiladi.

So'zlarning ma'nosi va ifodalanayotgan tushuncha o'rtasidagi munosabatni mantiq tekshiradi. Mantiq – so'zlar, gaplar, birikmalar orasidagi ma'no aloqalarini ta'minlaydi.

Nutq qurilishi o'rinli yoki o'rinsiz bo'lib ko'rinadigan holatlarda ruhshunoslikka murojaat qilishga to'g'ri keladi. Notiqlik bilan ruhshunoslik aloqasida notiq o'z fikrlarini bayon qilishda auditoriyani kuzatishi, har bir tinglovchining kayfiyatini hisobga olib nutq so'zlashi

lozim. Notiq va tinglovchi o'rtasida samimiy muomala asosiy vazifa bo'lishi kerak. Notiq zarur va muhim gaplarni aytishdan oldin butun tinglovchilarning diqqatini o'ziga qarata olsa, maqsadga muvofiq bo'ladi. Tinglovchilar hamma gapni ham qabul qilavermaydi. Ba'zan noo'rin gaplardan ehtiyot bo'lish, auditoriyani qiziqtiradigan gapni topib gapirish notiqning mahoratiga bog'liq. Ayniqsa, boshqa mavzu va voqea-hodisalarga o'tib ketmasligi kerak. Tilning o'rinsiz qo'llanadigan u yoki bu vositasi tinglovchilar ruhiy holatini qay darajada vayron etishini ruhshunoslik aytib bera oladi.

Shu ma'noda ruhshunoslik notiqning o'z malaka va mahoratini kengaytirishi va mukammallashuvini o'rganishi orqali «Notiqlik san'ati»ga yordam berishi mumkin.

Bulardan tashqari «Notiqlik san'ati» nafosat haqidagi fan bo'lib, estetika bilan, badiiy adabiyot, adabiyotshunoslik, tilshunoslik, adabiyot nazariyasi va adabiy tanqid bilan ham aloqadordir.

Oliy va o'rta maxsus ta'lim o'quv dargohlarida 90-yillardan buyon «Nutq madaniyati» fanini o'rgatish ko'zda tutib kelinmoqda. Bunday o'quv reja asosida notiqlik san'ati va nutq madaniyati aralash-quralash o'rgatilmoqda. Biroq bu ikkala fan bir-biriga yaqinday tuyulgani bilan, aslida, o'zaro farqlanadi. Bu holatni ularning fan sifatida shakllanishi jarayonini kuzatish orqali ham o'z oldilariga qo'ygan vazifalari, maqsadi, predmeti, tasvirlash obyektlariga xos bo'lgan xususiyatlarida ham kuzatish mumkin.

Notiqlik qadimiy davrdan beri alohida mahorat, san'at sifatida muayyan aniq shaxsdagi noyob qobiliyatdir. Shu ma'noda notiqlik va nutq madaniyati orasida bog'liqlik bo'lsa-da, har qaysisi o'ziga xosligi bilan farqlanadi. Bu haqda professor E. Begmatovning (Qung'urov R., Begmatov E., Tojiyev Y., «Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari» Toshkent: O'qituvchi, 1992-y.) fikrlarini keltirib o'tish o'rindir:

1. Nutq madaniyati, chinakam ma'noda adabiy til bilan bog'liq hodisadir. Uning paydo bo'lishi lisoniy asosi, talab va mezonlari adabiy til va uning mezonlari bilan bog'liqdir. Notiqlik san'ati uchun bular asosiy belgilar emas. Notiqlar orasida adabiy til talablariga to'la amal qilmaydiganlar, ma'lum lahja yoki shevada ham chinakam notiqlik san'atini namoyish qiluvchilar uchraydi. So'zga chechanlik, notiqlik til materialining xarakteriga qarab emas, nutqning ta'sirchanligiga, nutqiy san'atga qarab belgilanadi.

2. Notiqlik – bu nutqning og‘zaki shaklidir. Notiqlik san‘ati – og‘zaki nutq san‘atidir. Nutq madaniyati esa nutqning ham og‘zaki, ham yozma shakli uchun taalluqli tushunchadir.

3. Nutq madaniyati jamiyat a‘zolarining umumiy nutqiy faoliyatini ko‘zda tutadi. Nutq madaniyati sohasining maqsad va pirovard orzusi barchaning, butun xalqning nutqini madaniylashtirishni mo‘ljallaydi. Klassik ma‘nodagi notiqlik esa alohida shaxslarning nutqiy mahoratini, san‘atini ifodalaydi. Notiqlik, asosan, nutq vositasida kishilarga muayyan g‘oya va maqsadlarni yetkazishni, ularni ma‘lum maqsadga safarbar qilishni ko‘zda tutadi. Ya‘ni notiqlik san‘atida tinglovchilarni ma‘lum maqsadga jalb qilish asosiy o‘rin tutadi. Shu sababli ham professor V. D. Kudryavsyev notiqlik nutqiga shunday izoh beradi: «Har qanday og‘zaki nutq notiqlik nutqi bo‘lib, u nimanidir tushuntirish va isbotlashnigina emas, balki tinglovchilar tushunchasiga ta‘sir etishini ham maqsad qilib oladi» (Кудряцев В. Д. Основы ораторского искусства. Иркутск, 1966. С. 3).

4. San‘atkor notiq nutqi, asosan, ko‘pchilik tinglovchiga, keng auditoriyaga mo‘ljallangan bo‘ladi. Notiqni birdan ortiq shaxslar tinglaydi. Nutq madaniyati mana shunday tinglovchilardan tashqari kishilar orasida odatiy suhbatlarni, yakka kishiga qaratilgan nutqlarni ham o‘z ichiga qamraydi.

5. Har bir kishi ona tilining imkoniyat va boyliklarini yaxshi egallagan, nutq madaniyati talablariga javob beradigan so‘zamol shaxs bo‘lishi mumkin. Ammo har bir shaxs ham san‘atkor ma‘nosidagi notiq bo‘lmasligi, bo‘la olmasligi mumkin. Lekin adabiy tildan foydalanuvchi har bir notiq nutq madaniyatidan xabardor bo‘lishi shart. Bu o‘rinda T. A. Degterevaning ushbu fikrlarini keltirib o‘tish o‘rinlidir: «U (maktab – E. B.) kelajak so‘z san‘atkorlarida nutq madaniyati asoslarini shakllantiradi. Birorta yozuvchi ham, birorta siyosiy va ilmiy asarlar muallifi ham, notiqlik san‘atining birorta dahosi ham yo‘qki, nutq madaniyatining maktab beruvchi tayyorgarligidan o‘tmagan bo‘lsin» (Дегтерева Т. А. Становление норм. литературного языка. – М, 1963. С.170).

6. Nutq madaniyati ko‘pchilikni, keng xalq ommasini ko‘zda tutib ish ko‘ruvchi sohadir. Bu ma‘noda nutq madaniyati keng omma uchun mo‘ljallangan talabdir, ammo «notiqlik – bu, avvalo, qobiliyat, shaxsiy qobiliyatdir» (Jalolov H. S. M. Kirovning notiqlik mahorati.

Toshkent: O'zbekiston, 1981). Alohida san'atkorlik ma'nosidagi notiqlik (klassik ma'noda) nutqiy san'atni, nutqiy go'zallikni hisobga oladi. Nutq madaniyati esa kishilarning barchasini san'atkor, notiq qilishni ko'zda tutmaydi. U, asosan, ona tilida yoki o'zga bir tilda to'g'ri, madaniy gapira olish va yoza olish faoliyatini tarbiyalashni maqsad qilib oladi. Shu sababli to'g'ri va mazmunli so'zlovchi barcha kishi ham hali san'atkor notiqlikni da'vo qila olmaydi. Fikrimizning dalili uchun A. N. Kunitsinning «Lektorning notiqlik san'ati haqida» nomli asaridan A. V. Lunacharskiyning notiqlik qobiliyati haqida hikoya qilingan ushbu o'rinlarni keltiraylik: «1925-yili Rossiya fanlar akademiyasi yubiley sessiyasiga butun ilm olamidan vakillar keladi. U (Lunacharskiy – E. B.) bular oldida rus fanining shuhratini ko'z-ko'z qildi. Maorif xalq komissari Lunacharskiy 1917-yildan keyingi yetti yarim yil davrida Rossiyada erishilgan fan yutuqlari haqida ma'ruza qildi. U bilardiki, ma'ruzani turli millat vakillari eshitishadi. U o'z ma'ruzasini rus tilida boshlaydi, nemis, ingliz, fransuz, italyan tillarida davom ettiradi va sof klassik lotin tilida tugallaydi. Hamma hayratda qolgan edi. Tinglovchilarning hech biri buning uddasidan chiqa olmasdi. Parij gazetalaridan biri keyinchalik bu haqda shunday yozdi: «Dunyoda eng ma'rifatli maorif ministri Rossiyadadir» (Куницын А. Н. Об ораторском искусстве лектора. – Л., 1969. С.11).

7. Nutq madaniyati – bu faqat nutq haqidagi nutqiy faoliyatga tegishli tushuncha va soha emas, u til madaniyati bilan ham, ya'ni adabiy tilni va uning normalarini o'rganish va bu normalarni qayta ishlash ishi bilan ham shug'ullanadi. Notiqlik san'ati esa bunday ilmiy-normativ faoliyatni ko'zda tutmaydi.

8. Notiqlik ko'proq nutqning mazmuniga, mantiqiy asoslariga, mundarijaviy tuzilishga e'tibor qiladi, nutq madaniyati sohasi esa ko'proq nutqning til qurilishi – lisoniy tuzilishiga e'tibor qiladi.

9. Notiqlik, asosan, aniq bir shaxs – notiq yoki guruhlar – notiqlar nutqi haqida qayg'uradi. Bunda u notiqni tinglayotganlar, ya'ni keng ma'noda tinglovchilar ommasi nutqini ham ko'zda tutmaydi. Nutq madaniyati esa bundan farqli ravishda umuman kishilarning nutqiy faoliyatini, nutq madaniyatini ko'zda tutadi. Shu sababli nutq madaniyati maqsadiga ko'ra va nutqiy faoliyati nuqtai nazaridan keng maqsadli soha, notiqlik esa tor sohadir.

10. Notiqlik san'ati notiq uchun oldindan qanday so'zlash sxemasi va rejasini bermaydi va bu tip nutq doimo ham oldindan tayyorlangan, tayyorgarlik ko'rgan nutq emas, nutq madaniyati sohasi esa jamiyat a'zolarini ona tili, ya'ni adabiy til boyliklari va vositalaridan maqsadga muvofiq, sharoit va uslub taqozosi talabiga ko'ra o'rinli foydalana olish ko'nikmasini beradi. Bunday ko'nikma, aslida, har qanday san'atkor notiq uchun ham zarur.

II. Notiqlik va notiqlik san'ati haqidagi fan ancha qadimiy tarixga ega, nutq madaniyati ilmiy muammo va ilmiy soha sifatida hali yangi va yoshdir. Professor E. Begmatovning yuqoridagi fikrlariga xayrixoh bo'lganimiz holda har ikkala fanning bir-biriga yaqinligidan tashqari, alohida xususiyatlarga ham ega ekanligi, ularning alohida-alohida fanlar sifatida faoliyat ko'rsatishiga imkoniyat beradi. Notiqlik san'ati va nutq madaniyatida yaqinlik na farqlarni etika va estetika fanlariga qiyoslash mumkin.

Qadimgi Yunon va Rim notiqligi tarixi

Qadim zamonlardan beri jamoat oldida so'zga chiqib, odamlarga o'z fikrini tushuntirish, ular ongiga ta'sir etib, o'z ortidan ergashtirish, biror narsa, voqea, hodisa haqida gapirganda ishonitirish va isbotlab berishga intilish insonlar orasidan so'zamol notiqlarning chiqishiga zarurat tug'dirgan hamda notiqlik san'atining paydo bo'lishiga sabab bo'lgan. Buning uchun esa, avvalo, ma'lum ijtimoiy sharoit va muhit zohir bo'lishi lozim edi. So'z erkinligi ana shunday sharoitlardan muhimi sanaladi. Qadimgi Yunonistonda demokratiya tuzumining o'rnatilishi natijasi o'laroq, xalq yig'inlarida, senat kengashlarida davlat ishlarida, sud ishlarida mamlakatning har bir ozod kishisi erkin nutq so'zlash huquqiga ega bo'lgan.

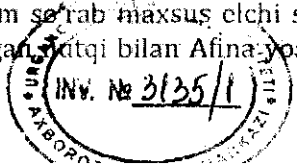
Davlat ishlarini boshqarishda qatnashishni istagan, lashkar-boshilikni xohlagan har bir kishi uchun chiroyli va ta'sirchan nutq so'zlash san'atini egallash majburiy bir ehtiyojga aylangan. Bunday shaxslar xalq yig'inlariga to'plangan odamlar oldida nutq so'zlab yutuq yoxud mag'lubiyat quchganlar. Ular orasida so'zga chechanlari, keskin dalillar bilan xalqni ishonitirib, odob bilan so'zlagan davlat arboblari xalq nazariga tushib, yanada obro' orttirganlar, gapni eplab gapira olmaganlari esa xalq nazaridan qolganlar. O'sha davr notiqligi haqida

keyingi davr yozuvchilarining guvohlik berishlaricha, Femistokl va Perikllar Afina demokratiyasining yo'lboshchilari bo'lishlari bilan birga nihoyatda kuchli notiq bo'lganlar. Afinada notqlik san'atining keng rivoj topishiga sud tartibot qoidalarining ham kuchli ta'siri bo'lgan. O'sha davr sud majlislarida sudlanuvchi yoki da'vogar o'z fikrlarini ishonchli isbotlar asosida gapira olishi lozim bo'lgan. Biroq sudlashuvchilarda bunday so'zga chechanlik qobiliyatiga ega bo'lganlar deyarli bo'lmagan. Demak, ularga maslahat berib ko'maklashadigan, ular ishi yuzasidan sudda gapirishi kerak bo'lgan gaplarni yozib beradigan zukko shaxslarga ehtiyoj paydo bo'ladi. Natijada qadimgi yunon tilida «logograflar» deb ataladigan, tajribali, qonunni biladigan «advokat»larga ehgiyoj tug'iladi. Logograflar esa sudda qatnashayotgan jinoyatchi va da'vogarlariga nimani gapirishi lozimligini yozib berganlar va shu mehnatlari evaziga haq olganlar. Logograflar odamlarning hojatlarni chiqarish hisobiga qalam haqi olib kun kechira boshladilar. Logografiyaning tirikchilik vositasiga aylanishi notqlik san'atining rivojida muhim rol o'ynaydi. Dastlab «Notqlik san'ati»ning asta-sekin siyosiy va sud notqligi vujudga keladi, keyinroq mashhur voqealarni, ulug' zotlarni madh qiluvchi epidektik notqlar maydonga keladi.

Afinada eramizdan oldingi V asr o'rtalarida notqlik san'ati shakllangan bo'lsa-da, adabiy faoliyat o'rnida qabul qilinmagan va u nutqlarning matnlari bosilmagan.

Bu san'atni ilk bor adabiy janr darajasiga ko'targan hamda notqlikka ilmiy yondoshgan kishilar sofistlar hisoblangan. Ular o'zlaridan oldin o'tgan notqlarning faoliyatlarini nazariy asoslashga kirishib, «Ritorika» ilmini yaratadi. Oldin notqlarni «Ritor» so'zi bilan atashib, so'ngra notqlik san'atidan saboq o'rgatuvchilarni «Ritor»lar deb ataydilar.

Sitsiliya oroli ritorikaning asl vatani hisoblanadi. U joylarda V asr o'rtalariga kelib demokratiyaning yo'lga qo'yilishi notqlik taraqqiyoti uchun omil bo'ldi. Qadimgi yunonlar sitsiliyalik Korak hamda Tisiylarni ritorikaning asoschilari deb tan olganlari holda, ulardan deyarli hech narsa yetib kelmagan. Biroq ularga vatandosh bo'lgan sofist Gorgiy (taxminan 483–376)ni ritorikaning birinchi namoyandasi deb bilishgan. A. Alimuhamedovning (Antik adabiyot tarixi, T.: O'qituvchi, 1969) ma'lumotiga ko'ra: «Gorgiy 427-yilda o'z shahri Leontina uchun harbiy yordam so'rab maxsus elchi sifatida Afinaga keladi va xalq majlisida gapirgan nutqi bilan Afina yoshlarida juda kuchli taassurot qoldiradi.

Shundan keyin ko'p o'tmay Gorgiy butunlay Afinaga ko'chib kelib, shu yerda ritorika maktabi ochadi va o'z shogirdlariga so'z san'atini o'rgatish barobarida notiqlik bilan ham shug'ullanadi. Gorgiy, asosan, mifologik ma'ruzalarda tantanali nutqlar so'zlagan, uning nomi ostida bizga qadar «Yelena» va «Palimed» sarlavhali ikkita yozma nutq yetib kelgan. Gorgiyning aytishicha, notiqning eng muqim vazifasi tinglovchini ishontirish, uni maftun etish, rom qilishdir. Maftun etishning asosiy vositasi sifatida yozuvchi birinchi o'ringa uslubni qo'yadi va shu maqsad bilan o'zining asarlarida «go'zal» uslubning namunasini namoyish qilmoqchi bo'ladi. Agar siz Gorgiyning asarlarini ko'zdan kechirsangiz, bu odam tashviq etgan «fusunkor» uslubning faqatgina jimjimador tashqi bezaklardan, tamtaroqli balandparvoz iboralardan boshqa narsa emasligiga aslo shubhangiz qolmaydi. Darhaqiqat, notiqning bizga qadar yetib kelgan asarlarida tantanali epigraflar, majoziy ifodalar haddan tashqari ko'p uchraydi. Yozuv hatto jummalarni ham bo'g'in-bo'g'inlarga bo'lib, ularning har birini bir xil uzunlikda to'qiydi va har qaysi jumlaning oxirini bir-biriga o'xshash qofiyadoshroq so'zlar bilan tugatadi. Qadimgi yunonlar Gorgiyning usulini «jimjimador uslub» yoki avtorning nomiga nisbat berib «Gorgiy uslubi» deb ataganlar (199 bet).

Gorgiyning bu uslubi zamondoshlariga yoqib qolgan va o'ta kuchli ta'sir uyg'otgan. Shuning uchun ham uning ijodi uzoq yillar notiqlik prozasining asosiy namunasi sifatida mashhur bo'ladi.

Ellinizm davrining olimlari Afinada yashab ijod etgan notiqlardan o'nta notiqni mashhur va ulug'laridan deb, ritorika ilmini o'rganishda ularning asarlaridan foydalanishni afzal bilganlar. Shuning uchun bo'lsa kerak, Antifont, Andokid, Lisiy, Isokrat, Isey, Likurg, Demosfen, Esxin, Giperd va Dinarxlarning asarlari bizgacha yetib kelgan.

Lisiy (taxminan 459–380)

Afinada yashab ijod etgan mashhur notiqlar orasida eng mo'tabarlaridan sanalgan sitsiliyalik Lisiydir. Uning otasi Periklning taklifi bilan Afinaga kelib, shu yerda yashab qoladi. Uning oilasi o'ziga to'q xonadonlardan bo'lishiga qaramay, kelgindi bo'lgani sababli Afina fuqaroligini ololmaydi. Peloponnes urushida Afina yengiladi. Natijada demokratiyaning tarafdorlaridan sanalgan Lisiyning akasi

qatl etiladi, o'zi esa zo'rg'a qochib qoladi. 403-yilda demokratiya qayta tiklangach, Lisiy yana Afinaga kelib, logograflik bilan mashg'ul bo'ladi.

Qadimgi yunonlarning fikriga ko'ra, Lisiy butun ijodi davomida uch yuzga yaqin nutq yozgan. Shundan bizgacha sud nutqlaridan iborat o'ttiz to'rttasi saqlanib qolgan.

Lisiy logograflik kasbi davomida unga ishi tushib kelgan kishilarning hojatini bitirishdan oldin, ularning dunyoqarashini, psixologiyasi va tabiatini chuqur o'rganib, keyin ularga o'z qo'llaridan va tillaridan yozganday qilib nutq yozib beradi. O'sha paytda Afina sudida ishtirok etuvchi kishilarning ko'p qismi davlat qonunlaridagi murakkabliklarni chuqur tushunmaganlar. Juda ko'pchiligi tahsil ko'rmagan kishilar bo'lgan. Shu sababli ular so'zga chechan, so'zamol odamlarning sud hay'atini aldab ketishlaridan cho'chishib, ilmoqdor va balandparvoz so'zlarga gumonsirab qarashgan.

Bularga kimdir bu so'zlarni to'qishda yordam bergan bo'lishi mumkin deb qarashgan. Ikkinchidan, logograflardan yordam istab kelganlar orasida turli tabaqa vakillari, turli kasb egalari bo'gan. Shuning uchun ham Lisiy nutq yozib berishdan oldin undan yordam so'rab kelgan buyurtmachini o'rganadi. Shundan keyingina u odamga ijtimoiy kelib chiqishiga, jamiyatda tutgan o'rniga, shaxsiy xarakteri va tabiatiga moslab nutq yozib bergan. Lisiyga murojaat etayotgan kishi agar qishloqdan kelgan oddiy bir dehqon bo'lsa yoki shaharda yashasa ham o'rtacha dunyoqarashga ega bo'lsa, unday odamlar kitobiy so'z va iboralarni, murakkab qonundagi kerakli boblarni isbot keltirib ishonarli nutq so'zlashi qiyin va buning iloji yo'q. Agar nutqni shu yo'sinda uddalay olsa, nutqning soxtaligi bilinib qolishi tabiiy hol. Lisiy san'atkorligining asosiy siri shundaki, u nutq yozishga kirishar ekan, bir maqsadni ko'zlaydi, u ham bo'lsa sudda gapirayotgan kishi haqida sud hay'atlari ko'nglida ishonarli taassurotlar qoldirish, so'zlovchining har bir gap-so'zlari qalbidan chiqayotgan samimiy gaplar ekaniga ishontira olishidir. Lisiy buyurtmachilari orasida olifta o'ziga bino qo'ygan dimog'dor shaxsmi, tiyinni tiyinga urib foyda ko'raman deb yurgan xasis olib sotarmi, xotini izmida yurgan, o'z fikri bo'lmagan laqma ermi yoki shallaqi ayolmi, maqtanchoqmi, ayyormi yoxud sodda omi insonmi, kim bo'lishidan qat'i nazar – Lisiy ularning har biri xarakter xususiyatiga, tabiatiga, bilimi va jamiyatdagi

mavqeiga mos keladigan o'z nutqi bilan tinglovchilarni ishontiradigan uslubni topadi. Shuning uchun ham Lisiy yozgan nutqlarning hammasida so'zlovchining tabiatiga mos gaplar o'rin olgan bo'ladi. Lisiy uslubiga xos husn va latofat ham nutq tilining sodda, aniq va fikrning lo'ndaligida ko'rinadi. Lisiydagi bu mahorat, ya'ni har kimni o'z tiliga, o'z tabiatiga mos gapirtirish, gapiruvchining qiyofasini to'la ko'rsata olish yunon tarixida o'tgan logograflarning birontasida uchramaydigan hodisa. Bu borada Lisiyga ulardan birortasi ham teng kelmaydi. Ularning Lisiydan farqli tomoni shunda ediki, ular o'zlari yozib bergan nutqlarni ko'plab dalillar bilan to'ldirgani holda, shu dalillar asosida joy-joyiga qo'yib, da'voni isbotlashga, nutqlari shaklining chiroyli bo'lishiga ortiqcha e'tibor qaratganligida, nutq so'zlovchining tabiatini hisobga olmaganligida.

O'sha davr sud qoidalariga ko'ra sudlanuvchilarning nutqi uch qismdan tashkil topgan. Ular nutqlarini sud hay'atiga murojaatdan boshlagan va shu orqali hay'atning iltifotiga ergashishga urinishgan. Nutqlarining asosiy qismida esa voqea-hodisalar tafsilotini aniq va ravshan hikoya qilishga, nihoyat nutqining yakunida aytgan gaplarining to'g'riligiga, dalillarga ishontirishga uringan. O'ziga raqib bo'lgan tomonlarning dalillarini puchga chiqarib, o'zining haq ekanligiga mumkin qadar ishontirishga bor kuchini sarflashgan.

Lisiyga qadar va undan keyin o'tgan logograflar yozib bergan nutqlarida bor kuchni nutqning kirish va xulosa qismiga berib, asosiy hikoya qilib beriluvchi bayonot qismiga ko'proq e'tibor qaratmaganlar. Lisiy esa ulardan farqli o'laroq, butun fikrni kirish va xotima qismiga sarflamasdan, notiqlik mahoratini ko'rilayotgan ishning, ya'ni voqea-hodisalarning tafsilotini sodda va aniq, ravshan hikoya qilishga qaratadi. Lisiy yozgan nutqning bayonot qismidagi nafisligi kamidan-kam logograflarga nasib etgan. Lisiy voqealar bayonini yozganida oddiy so'zlar orqali qisqa va lo'nda hikoya qilish yo'lidan borib, dalil va da'volarni bayonotga yog'day singdirib yuboradi. Natijada bitilgan nutq qanchalik sodda bo'lmasin, shu sodda nutq tagida yashirinib yotgan tabiiy holat va samimiyat tinglovchilar qalbiga yetib boradi. Oqibatda hay'at a'zolari ko'nglida ham gunohkorga nisbatan rahmdillik kayfiyatini uyg'otadi. Bu o'rinda bir misolga fikrimizni qarataylik: Eratosfen ismli shaxsning Evfilet tomonidan o'ldirilishi haqida sud majlisida bu holat yaqqol seziladi. Mazkur ish yuzasidan gunohkor

sifatida sudga tortilgan qotil Evfilet hay'at a'zolariga o'zining shaxsiy turmushi haqida hikoya qilib beradi. U uylanganining dastlabki paytlarida xotiniga ishonolmay yuradi. Birinchi farzandi tug'ilgandan so'ng xotiniga ishonchi va mehri ortadi. Xotinini ko'p tergamay qo'yadi. Shunday kezlarda Evfiletning onasi olamdan o'tadi. Dafn marosimida Eratosfenning nigohi Evfiletning go'zal xotiniga tushib, unga yetishish uchun yo'l izlaydi. U maqsadiga erishish uchun Evfiletning uyida oqsochlik qiladigan qizni qo'lga oladi. Qizning ko'magida Evfiletning xotini bilan topishadi. Evfilet esa xotinining xiyonatini sezmasdan xotirjam yashayveradi. Shunday kunlarning birida notanish bir ayol uni xotinining sirlaridan ogoh qiladi. Ayolning gaplariga qaraganda, Eratosfen bu ayolning ham bekasini yo'ldan urgan va tashlab ketgan. Bu sovuq xabarni eshitgan Evfilet uyidagi oqsoch qizni qistovga olib so'rasaki, haqiqat bo'lib chiqadi. Shundan so'ng Evfilet Eratosfen bilan xotini o'rtasidagi jirkanch jinoyatni ochishda cho'ri qizdan yordam so'raydi. Qizning yordami badaliga uning gunohidan kechishga va'da beradi.

Tez orada Evfilet oqsoch qizning xabariga ko'ra raqibini qo'lga tushiradi. Uch-to'rt qo'ni-qo'shnilaridan guvoh sifatida foydalangan Evfilet ular bilan birga xotinining yotog'iga bostirib kiradi va Eratosfenni jinoyat ustida qo'lga olib, uni o'ldiradi.

Lisiy Evfiletning tabiatiga mos nutqni yozgan. Evfiletning soddaligini, biroz bo'lsa-da laqmaligini hisobga olgan, biroq vaqti kelganda o'z oriyati yo'lida hech narsadan qaytmasligini, darg'azab qasoskorga aylanishini ko'rsata oladigan nutq uslubini topgan. Evfiletning oddiy tilda aytgan hikoyasini eshitgan har bir tinglovchi voqeani go'yo o'z ko'zlari bilan ko'rgandek his etib, shohidlar safiga xayolan qo'shilganini sezmay qoladi. Bunday o'ylab qaralsa, aldangan er, uning go'zal xotini, begona ayollarni yo'ldan uradigan olg'ir va olifta yigit, ularga qo'shmachilik qilgan oqsoch qizning qiyofasi ko'z o'ngimizda paydo bo'ladi.

Lisiy tomonidan bitilgan har bir nutq sud minbaridan turib gapirayotgan qonunshunosning safsata gaplari emas, balki, mohir notiq qalamiga mansub bir asar sifatida ahamiyatli. Uni ijro etayotgan odam go'yo sud minbari sahnasida rol ijro etayotgan aktyorni eslatib, tinglovchilar ongiga hikoyasini singdirib, ular qalbini jo'nbushga keltiradi.

Yunonlarda notiqlik san'atining quloch yoyishi sud notiqligidan so'ng harbiy notiqlik va siyosiy notiqlik kabi notiqlik turlarining, sal o'tmay epideyktik-tantanali notiqlikning paydo bo'lishiga olib keladi.

Epideyktik notiqlikda balandparvoz so'zlar ishlatilar, shu bois ham bunday nutq matnini tayyorlash anchagina izlanishni talab qilardi. Natijada logograflar o'zlaridan oldingi voizlarning merosiga va xalq og'zaki ijodiga murojaat eta boshladilar. Shu tariqa chiroyli so'zlash san'ati asta-sekin shakllanib, badiiy adabiyotning rivojida muhim ahamiyat kasb etdi. Ya'ni tragediya, komediya va roman janrlarining tug'ilishiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi.

Eng muhimi, notiqlik san'atining rivoji adabiy tilning shakllanishiga, shuningdek, notiqlik san'ati nazariyasi bo'lmish « ritorika » ilmining vujudga kelishiga sabab bo'ldi. Rimdagi barcha shoirlar va notiqar shu maktabda, ya'ni ritorika maktabida ta'lim olganlar.

Notiqlar tomonidan yaratilgan **nutq matnlari** nasriy va **poetik ijod namunasi** sanalgan. Bunday **ijodkor notiqlarning** nomi o'z mamlakati doirasidan chiqib, jahonga ma'lum va mashhur bo'lgan. Aristotel, Demosfen va Sitseronlar shular jumlasidandir.

Aristotel (384-322)

Markaziy Osiyoda Arastu nomi bilan mashhur bo'lgan Aristotel eramizdan avvalgi 384-yilda Stag'irda (Makedoniya yarim oroli) shifokor oilasida dunyoga keldi. Uning otasi Nikomax Aleksandr Makedonskiyning nabirasi podsho Aminti II saroyida shifokorlik qilgan.

Aristotel 17 yoshida Afinaga keladi va bu yerda o'z zamonasining mashhur olimlaridan bo'lgan Platonga shogird tushadi. Platonning vafotidan so'ng Aristotel 347-yili Afinadan Troad tomon o'tib, Assosga boradi. Chunki bu yerda ustozning tarafdorlari ko'p edi. Unga, ayniqsa, zo'ravon, zolim Germiy homiylik qiladi. Aristotel Germiy vafotidan so'ng Lesbos yarim orolidagi Mitilen shahriga ko'chib o'tadi va u yerda 342-yilgacha yashaydi. 342-yili Makedoniya podshosi Filipp o'zining Aleksandr nomli 13 yoshli o'g'lining tarbiyasi uchun Aristotelni Mitilendan chaqirib oladi. Bu yerda u falsafa maktabini ochadi va katta kutubxona tashkil qiladi.

Shu davrda Gretsiyada chiroyli soʻzlashga qiziqish kuchayib ketgan edi. Natijada qator notqlik maktablari ochiladi. Bu maktablardan soʻz sanʼati ustalari yetishib chiqar edi. Keyinchalik chiroyli soʻzlash haqidagi qoʻllanmalar maydonga keldi. Shunday asarlardan biri Aristotelning «Ritorika» nomli kitobidir. Buyuk olim uni mashhur «Poetika» nomli asaridan soʻng, yaʼni eramizdan oldingi 330-yillarda Afinaga soʻnggi marta qaytib qelganda yozgan edi.

Maʼlumki, ungacha Anaksimom, Lampsak ham «Ritorika» nomli qoʻllanma yaratgan edi. Bu ikki asar bir-biriga tamoman oʻxshamaydi. Ularning birinchisi qoʻllanma boʻlsa, ikkinchisi chiroyli soʻzlash nazariyasi boʻyicha ilmiy mulohazalardan iborat.

Aristotelning «Ritorika»si uch kitobdan tashkil topgan. Asarning birinchi va ikkinchi kitoblari, asosan, chiroyli soʻzlash, ishonitirish uslublari haqidagi fikr va mulohazalardan iborat boʻlsa, uchinchi kitobida nutq mantigʻiga juda katta ahamiyat beriladi. Olimning fikricha, 110 xil tildagi turli qorishmalar, yaʼni soʻzlarning notoʻgʻri va noʻrin talaffuz qilinishi, jummalarning mantiqan har xil tuzilishi soʻzlovchining katta xatosidir. Aristotel har bir jumlaning asosiy fikrini ifodalashga qaratilishi, ravon va tinglovchi tushunadigan darajada sodda boʻlishini talab etadi. U notiqning hissiyot bilan soʻzlashi mulohaza yuritayotgan fikrning tinglovchi qalbiga tez yetishida muhim omil boʻlishini alohida uqtiradi. Bundan tashqari, Aristotel notiqning auditoriyani oʻziga jalb etishi uchun hazil-mutoyiba soʻzlar bilan lirik chekinish qilib, tinglovchilarni hayajonlantira bilishi zarurligini, agar turli koʻrgazmadagi qurollardan foydalansa, xar xil epiteta, chogʻishtirish, metaforalarni qoʻllasa, nutqning taʼsirchanligi yanada oshishini, ammo keltirilgan misollar koʻpayib ketib, tinglovchini zeriktirib qoʻymasligi kerakligini ham taʼkidlaydi.

Aristotel notqlik sanʼatini egallashni 5 qismga boʻlib oʻrgatadi.

1. Materialni kashf etish (har tomonlama tayyorlash).
2. Materialni joylashtirish shakli (rejas).
3. Materialni eslab qolish (oʻzlashtirish).
4. Materialni soʻz yordamida toʻgʻri aks ettirish.
5. Materialni toʻgʻri talaffuz etish.
6. Aristotelning fikrlari hozirgi kunda ham oʻz qimmatini saqlab kelmoqda.

Demosfen (384–323)

Umrini ona vatanining gullab-yashnashiga bag'ishlagan davlat arbobi, mashhur notiq Demosfen eramizdan oldingi 384-yili Afinada o'ziga to'q oilada dunyoga keldi. Uning otasining ismi ham Demosfen bo'lib, qurol-yaroq ustaxonasining egasi edi.

Bo'lajak notiq 5 yoshga to'lganida otasidan ajraladi. Demosfen bilan singlisiga otadan katta meros qoladi. Bolalarning tarbiyasi va merosi vaqtincha tog'asiga topshiriladi. Tog'a esa barcha boyliklarni qo'lga kiritib olgach, bolalarning tarbiyasi bilan qiziqmaydi. Natijada Demosfen juda nimjon va kasalmand bo'lib o'sadi.

Demosfen voyaga yetgach, tog'asi unga faqat qullari, uyi va uy jihozlarini hamda pulning ma'lum bir qisminigina berib aldaydi. Demosfen tog'asidan mol-mulkning qolganini yaxshilik bilan qaytarib berishini so'raydi. Biroq tog'a bundan bosh tortganidan keyin u qolgan merosini sud orqali undirib olishga qaror qiladi. Sudda muvaffaqiyat qozonish uchun Afinaning davlat qonunlarini yaxshi bilish, shu bilan birga, ravon so'zlash, da'vosining to'g'riligiga kishilarni ishontirish kerak edi. Shu sababli Demosfen notiqlik san'atini o'rganish uchun o'z davrining meros ishlari bo'yicha mashhur advokati Isey maktabida ta'lim olishga majbur bo'ladi. U to'rt yil davomida qunt bilan o'qiydi va bu davrda ko'pgina yozuvchilarning asarlari bilan tanishib chiqadi. Ayniqsa, mashhur tarixchi Fukidid (eramizdan oldingi V asrda yashagan Afina tarixchisi va davlat arbobi. U Pelopon urushida ishtirok etgan va uning tarixini yozgan) va faylasuf Platonning tanlangan asarlarini puxta o'rganadi. Bo'lajak notiq Fukidid asarlarini sakkiz marotaba qayta ko'chirib yozib, uni deyarli yoddan o'zlashtiradi.

Demosfen o'qishni tugatgach vasiylari bilan sudlashadi. Sud besh yil davom etadi. Bir necha yil surunkasiga bo'lgan kurash bo'lajak notiq xarakterining toblanishida, bir so'zli va matonatli bo'lishida katta rol o'ynaydi.

Yoshlik chog'laridayoq ko'pchilik oldida so'zga chiqishni orzu qilib yurgan Demosfen o'qish yillarida o'qituvchisi bilan sud majlislariga qatnashadi.

Demosfen notiqlik bilan shug'ullanishdan avval o'z ustози yo'lidan borib, boshqalarga sudda so'zlanadigan nutqning matnini yozib berar

va bu ishlari uchun yaxshigina haq olar edi. Bora-bora nutqiy matnlar yozish Demosfenni qoniqtirmaydi. U otashin vatanparvar sifatida o'z ijtimoiy faoliyatini Vatan ravnaqi uchun sarflashni orzu qiladi.

Yosh notiqning xalq oldidagi birinchi nutqi ayanchli holda: to'polon, kulgi, qiyqiriq, hushtak chalib masxaralash bilan qarshi olinadi. U o'z nutqini tugatolmay minbardan tushishga majbur bo'ladi.

Demosfen nutqining bunday ayanchli tugashi tabiiy edi, chunki uning tovushi juda past bo'lib, biroz duduqlanar, «r» harfini talaffuz etolmas, g'o'ldirab, mujmal gapirar edi. Bulardan tashqari, uning yelkasini qimirlatib turadigan odati ham bo'lib, ko'pchilik orasida o'zini to'g'ri tuta bilmas edi.

Xalq majlislaridan birida Demosfen o'zini ikkinchi bor sinab ko'rdi. Lekin bu safar ham muvaffaqiyatsizlikka uchraydi. Shundan so'ng Demosfen o'z nutqidagi kamchiliklarni boshqa takrorlamaslik uchun astoydil bosh qotiradi. Har kuni bir necha soatlab noto'g'ri talaffuz etayotgan so'zlari ustida qayta-qayta mashq qiladi. Hatto og'ziga tosh solib olib, qattiq va ravon gapirishga harakat qiladi. «R» tovushini to'g'ri talaffuz etish maqsadida kuchuk bolasining irillashini kuzatadi va o'zi ham xuddi shu tovushni qaytaradi. Nihoyat, uzoq muddatli tinimsiz mashqlardan so'ng, Demosfen o'z maqsadiga erishadi. Mashhur notiq bo'lib yetishadi. Ammo, shunga qaramay, u hech qachon tayyorgarliksiz nutq so'zlamas, oldindan yozib qo'yilgan matnni yodlab olar, har bir so'z ustida puxta o'ylar, jumalarni aniq va chiroyli tuzishga harakat qilar edi. Ulug' notiqning nutqi shu qadar sodda, ravon, mantiqan puxta va jozibali bo'lardiki, bu faqat mashaqqatli mehnat samarasi edi.

Demosfen hech vaqt bo'lmag'ur safsatalarni yoqtirmas, xotirjamlik bilan tinglovchilarning fikrini o'ziga tortar, ularni o'zi himoya qilayotgan ishning haqligiga ishontirish uchun butun kuch-quvvatini sarflar edi.

Demosfen 30 yoshga to'lganda davlat ishlarida ham ishtirok eta boshlaydi. U o'zining bugun mahorat va bilimini Vatanning dushmani – makedoniyalik podsho Filippga qaratadi. Afina davlati Makedoniya rahbarligiga o'tgach, Demosfen dushmanlari qaytadan bosh ko'taradilar. Aslida, bu voqeadan bir necha yil ilgari Xalq partiyasi Demosfenning vatanparvarligini yuksak baholab, uni «Oltin gulchambar» bilan taqdirlashga tavsiya etgan, Xalq majlisi ham buni ma'qullab, qaror

qabul qilgan edi. Makedoniya tarafdorlari bu qarorga qarshi chiqadilar. Hatto o'z davrining mashhur notiqalaridan bo'lgan Esxil majlis qarori ustidan sudga shikoyat qilib, ariza beradi. U xalq majlisining noto'g'ri qaror chiqarganligini isbotlashga urinib, Demosfenning bunday oliy mukofotga munosib emasligini uqtiradi. Qayta bo'lgan sud ikki buyuk notiqning yakkama-yakka olishuviga aylanib ketadi.

Sud bo'layotgan maydonga shunchalik xalq to'plagan ediki, go'yo mavj urib turgan dengizni eslatardi. Demosfenni qoralab so'zga chiqqan Esxil tamomila kurakda turmaydigan gaplar bilan tuhmat toshini ota boshlaydi. «Gulchambar»ni himoya qilish maqsadida so'z olgan Demosfen esa Vatanining gullab-yashnashi yo'lida tinmay kurashganini, shu bilan birga, Esxilning sotqinlikdan iborat faoliyatini yorqin nutqida obrazli tarzda tasvirlab beradi. G'animlarning qarshiligiga qaramay, sud juda to'g'ri va oqilona qaror chiqaradi. Sud hukmiga muvofiq Esxilga katta miqdorda jarima solinib, Afinadan badarg'a qilinadi.

Demosfenning «Gulchambar» haqidagi nutqi faqat Esxil ustidan qozonilgan g'alabagina emas, balki Afina va butun Gretsiyadagi vatanparvarlarning tantanasi ham edi.

Suddagi muvaffaqiyatidan so'ng Demosfenning davlat oldidagi obro'si yanada oshadi. Biroq, turli sabablarga ko'ra, Makedoniya bilan Afina o'rtasida boshlanib ketgan urushda afinaliklar mag'lub bo'lib, barcha vatanparvarlar o'z yurtlaridan badarg'a qilinadilar. Faqat aristokrat boylargagina siyosiy va iqtisodiy huquqlar beriladi. Demosfen sirdan o'limga mahkum etiladi. Shundan so'ng u Kalavri oroliga qochib borib, Poseydon ibodatxonasiga yashirinadi. O'sha vaqtlarda ibodatxonaga qochib kirgan odamni, kim bo'lishidan qat'i nazar qamash yoki o'ldirish mumkin emas edi. Chunki u xudoning panohi va himoyasida hisoblanar edi.

Dushmanlari Demosfenning yashiringan joyidan xabar topib, uni tiriklayin qo'lga tushirishga harakat qiladilar. Ular notiqqa bo'lmag'ur va'dalarni berib, Antipatra huzuriga olib bormoqchi bo'ladilar. Demosfen yovuz niyatni fahmlagach, uyga xat yozish bahonasi bilan ibodatxonaning ichkarisiga kirib, zahar ichadi.

Buyuk notiq eramizdan oldingi 322-yilning 12-oktabrida shu tariqa dunyodan o'tadi.

Sitseron (103–143)

Mark Tulliy Sitseron eramizdan oldingi 103-yilda Rimdan uzoq bo'lmagan Arpina shahrida badavlat oilada dunyoga keldi. Uning bolalik yillari Arpina shahridagi otasiga qarashli yerlarda o'tadi. Otasi o'z farzandiga yaxshi ta'lim tarbiya berish maqsadida Rimga ko'chib o'tadi. Sitseron u yerda yunon murabbiylari qo'lida tahsil ko'radi. Yunon tili va adabiyotini mukammal egallagach, Yunonistonning mashhur so'z ustalari Litsiniy, Krass va Mark Antoniy kabi notiqlardan so'z san'atining nozik sir-asrorlarini o'rganadi, ularning ajoyib nutqlarini tinglaydi.

Bo'lajak notiq ayni vaqtda falsafa bilan shug'ullanadi. Lekin uni ko'proq notiqlik san'ati qiziqtiradi. Sitseron notiqarning turli mimika va harakatlar bilan so'zlayotganini ko'rib, notiq bo'lish uchun aktyorlikdan ham xabardor bo'lish kerak ekan, degan xulosaga keladi. Shuning uchun Ezop va Rostsiy kabi o'z davrining mashhur aktyorlaridan saboq oladi.

Sitseron uzoq tayyorgarlikdan so'ng, 25 yoshida birinchi marotaba xalq oldida nutq so'zlashga jur'at etadi. U avval fuqarolik, so'ngra jinoiy ish jarayoni bo'yicha gapiradi. Biroq uning bu nutqiga davlat boshliqlaridan Sull hamda Kott ismli mashhur notiqlar qarshi chiqadi. Shundan so'ng u ritorika va falsafa fanlaridan mukammalroq nazariy bilim olish maqsadida zamonasining buyuk notiqlaridan hisoblangan Antio Askalonskiydan ta'lim oladi. So'ngra mashhur so'z ustalaridan o'rganish niyatida Kichik Osiyoning bir qancha shaharlarini kezib chiqadi.

U ancha vaqtgacha nutq so'zlashda yangi usullar qidiradi. Nihoyat Osiyo hamda Attika (O'rta Gretsiyaning Yunoniston janubi-sharqidagi dengiz ichkarisiga ancha yorib kirgan yarimorol Attika deb ataladi) usullari omuxtasidan iborat bo'lgan yangi bir uslub kashf etadi.

Sitseron zamonasining ko'pchilik so'z ustalarisining o'z faoliyatining ilk davrlarida yoq nutqida uslubning chiroyliligi, iboralarining jonliligi, jumalarning nafis bo'lishiga katta e'tibor beradi.

Sitseron Osiyoga sayohat qilib, notiqlik san'atining sirilarini o'rganib yurgan vaqgida Rim hukmdori Sull vafot etadi. Shundan so'ng yosh notiq Rimga qaytib keladi va 31 yoshidan boshlab davlat ishlarida ishtirok etadi.

Sitseron konsullik lavozimiga saylangach, butun notiqlik mahoratini siyosiy nutqlarga bag'ishladi. U suddagi nutqlarida o'zi yaratgan uslubdan foydalanib, raqiblarini «qo'l-oyog'i bog'langan quyonday taslim qildi». Hukmdor Rull tomonidan qabul qilingan senat qonunlarini qattiq qoralab, Rull tarafdorlarini o'ldirib yuboradi. Kelgusi yili (59-yil) Sitseron o'rniga Sezar konsul bo'lib saylangach, senatning Rull proektiga juda yaqin bo'lgan yangi qonunlari qabul etiladi. Gabini va Pizonlar o'zlari konsul bo'lib ish boshlagan 58-yilning dastlabki davrida Sitseronni Rimdan badarg'a etish haqida qonun chiqarishga harakat qiladilar. Dushmanlari tomonidan qasos olinishi muqarrar ekanligiga ishongan notiq qonun loyihasi chiqmasdanoq Yunonistonga jo'nab ketadi.

Vatandan haydaliishi Sitseron uchun nihoyat darajada og'ir bo'ladi. U bir yarim yildan so'nggina do'stlarining yordami tufayli Italiyaga qaytib kelish uchun ruxsat oladi. Ona Vatanga bo'lgan cheksiz muhabbat buyuk notiqning ilhomini jo'sh urdiradi. U nutq nazariyasi ustida tinimsiz ijod qila boshlaydi. Oradan ko'p o'tmay, mashaqqatli mehnat samarasi sifatida, uning uch kitobdan iborat «Notiqlar haqida» nomli asari dunyoga keladi. Mazkur asar dialog shaklida yozilgan bo'lib, Litsiniy, Kross, Mark Litoniy, Yuliy Sezar, Strabon, Katull, huquqshunos Stsevola va uning shogirdlari Katt, Sulnitsiy Ruflarning ijtimoiy va siyosiy nutqlari, ularning notiqlik san'ati hamda bu san'atning eng mayda-chuyda masalalaridan tortib siyosiy muammolargacha bo'lgan fikr-mulohazalarini o'z ichiga oladi.

Sitseronning fikricha, notiq shunchaki sud ishlarining barcha qonun-qoidalarini yaxshi biladigan qonunparast emas, balki davlat ishlarini chuqur tushunadigan, xalq qayg'usiga hamdardlik qila oladigan davlat arbobi bo'lmog'i kerak. Shuning uchun notiqlik san'atiga qiziqqan har bir kishi faqat «Ritorika» ilmiga oid ibtidoiy bilimlar bilan cheklanmasdan va o'zining tabiiy iste'dodiga ishonib qolmasdan, doimo turli fanlarni o'qib-o'rganmog'i, ilm va madaniyatning yuqori cho'qqilariga intilmog'i darkor. Bundan tashqari, «Notiqlar haqida» asarining muallifi notiqlarning odamlar diliga qo'rquv, g'azab va qayg'u sola bilishi va, aksincha, bu xildagi hayajonli holatlardan kishilarni xalos qilib, ularning ruhida xotirjamlik, mehr-shafqat hislarini uyg'ota olishi kerakligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, agar notiq odamlarning turli-tuman xarakterlarini sezmasa, inson tabiatidagi umumiy xususiyatlarni bilmasa va har bir kishini goh bezovta qiladigan, goh tinchlantiradigan

sabablarni tushunmasa, hech qachon o'zining maqsadiga erisha olmaydi.

Sitseron «Brut» (47-yil), «Notiq» (56-yil) nomli boshqa asarlarida Rim notqlik san'ati tarixi haqida batafsil fikr yuritib, attikachilarning nazariyalariga tamomila qarshi mulohazalar bilan maydonga chiqadi. Uning ta'kidlashicha, har qanday notiqning ko'zda tutgan asosiy maqsadi tinglovchining zavqini uyg'otib, ularni o'ziga moyil qilishdan iboratdir. Notiq sharoitga qarab mavjud uslublarning hammasidan baravar foydalanishi zarur.

Sitseron bu fikrni davom ettirib, «Kimki jo'n narsalar haqida oddiygina, kundalik voqealar haqida o'rta darajada, ulug' hodisalar haqida esa zavq-shavq bilan gapirsa, shu odam so'z san'atining chinakam ustasi bo'ladi», deydi.

Poeziya tilining vazni va ohangdorligi, uzun va qisqa hijolarning, unli va undosh tovushlarning almashinuvi, bir so'zning oxiri va ikkinchi so'zning boshida ikki unlining qator kelishiga yo'l qo'ymaslik, so'zlarni to'g'ri talaffuz etish, grammatik qoidalarga katta e'tibor berish kabi notqlik san'atining muhim masalalari ham Sitseron asarlarida o'zining to'la ifodasini topgan.

Tinglovchini toliqtirib qo'ymaslik uchun nutq davomida ko'tarinki usulni bir parda pasaytirib, nutq mavzusiga aloqador shaxslar bo'lsa, ularning goh salbiy, goh ijobiy xarakteristikasini berish, ilgari o'tgan mashhur zotlar haqidagi biron latifani eslatib ketish, lozim bo'lganda ba'zi bir hayotiy manzaralarni, dramatik voqealarni eslash, o'rniga qarab biroz hikmatli so'z, maqol va qochiriq gapni qistirib o'tish – Sitseronning eng sevgan usullaridan edi.

Sezar vafotidan so'ng davlatni uning nabirasi Oktavian boshqaradi. U o'z davlatini mustahkamlash maqsadida Sitseronning Senat oldidagi mavqei va obro'sidan foydalanmoqchi bo'ladi. Biroq Sitseron Oktavianga ishonmaydi. Sitseronning dushmanlari yangi hukumdorni o'zlari tomonga og'dirib olgach, undan buyuk notiqni qatl etishni talab qiladilar. Shunday qilib, so'z san'atining mohir ustasi shafqatsiz jazoga hukm etiladi. Oldin uning o'ng qo'li qirgib tashlanadi, so'ngra boshi tanasidan judo qilinadi.

Sitseronni butun insoniyat oldida ulug'lab, obro'sini oshirgan narsa uning ajoyib, takrorlanmas nutqlari bo'ladi. Uyg'onish davrida Italiya, Fransiya va Olmoniyaning insonparvar olimlari Sitseronning

ilhombaxsh nutqlarini sevib o'rgandilar. O'sha davrda chiroyli so'zlagan kishilar «Sitseronchilar» deb atalar edi.

Rimda bir qancha vaqtgacha notiqlik san'ati rivojlanishdan to'xtab qoldi. O'rta asrlarga kelib esa notiqlikning diniy va sxolastik tomonlari avj olib ketdi. Din homiylari notiqlik san'atini o'z qo'llariga olganlaridan so'ng, uni o'zlarining maqsadlarini amalga oshirish uchun xizmat ettira boshladilar. Din ahllarining o'rtasida ham iste'dodli notiqqlar bor edi. Ulardan, ayniqsa, Vasiliy Velikiy, Grigoriy Bogoslov, Ioann Zlatoust va Avreliy Avgustinlar katta shuhrat qozondi.

O'rta asrlarning ikkinchi yarmidan boshlab, ya'ni XI-XII asrlardan «universitet notiqligi» deb nomlangan notiqlik san'ati rivojlandi. Dorilfununning tarix o'qituvchisi Yan Gus ilg'or (progressiv) fikrlari uchun gulxanda yondirilgan. Oksford dorilfununining magistri Duns Skott, sxolastik falsafa o'qituvchisi parijlik Per Abelyarlar ham shu san'atning atoqli vakillari edi.

O'rta asrning so'nggi davrlarida ko'zga ko'ringan yetuk notiqqlardan biri florentsiyalik monax Savonarola edi. U ilk bor cherkovni xristianlikning printsiplariga qaytishga chorladi. To'g'ri, Savonarola cherkovdan voz kechishni targ'ib qilmadi. Shunday bo'lishiga qaramasdan, uning maftunkor nutqlari o'z-o'zidan katalitsizmga ketma-ket zarba bo'lib tushaveradi. Natijada notiqning cherkovdagi xizmati kun sayin og'irlasha boshladi. Ashaddiy dindorlar Savonarolani xuddi Yan Gus kabi ta'qib ostiga olib, turli ig'volar tarqatdilar, so'ngra tiriklayin gulxanda kuydirdilar.

XVI asrda burjuaziyaning tug'ilishi bilan yangi – insonparvarlik dunyoqarashi shakllana boshladi. Uning xarakterli xususiyatlaridan biri insonning kuch-quvvatiga, aql-zakovatiga ishonch hamda antik dunyo madaniyatiga katta qiziqish uyg'otish edi. Insonparvarlar xalq yaratgan madaniy boyliklarni ko'z qorachig'idek saqlashni targ'ib qildilar. Shuning uchun ham ko'p vaqtlargacha «uyg'onish» termini «gumanizm» termini bilan yonma-yon turib keldi.

Shu davrning ko'zga ko'ringan yetuk notiqqlari sifatida Erazm Rotterdamskiy Ulrix fon Gutten hamda katolik cherkovining turli xil namoyishlariga o'zlarining ajoyib nutqlari bilan zarba bergan Martin Lyuter va Kalvinlarni sanab o'tish mumkin.

Bu davrda Olmoniyada notiqlik san'atini mukammal egallaganlardan biri Tomas Myuntser edi. Myuntser dehqonlar o'rtasida shunday ajoyib

nutqlar so'zlar ediki, uni tinglagan har bir dehqon yuragida yangi hayotga nisbatan katta umid uyg'onar edi. Hatto shuning natijasida dehqonlar pomeschchik va feodallarga qarshi kurashga otlanib, qo'zg'olon ham ko'tardilar.

XIX asrda Fransiya, Italiya, Olmoniya va Avstriyada burjua demokratik revolyutsiyasining g'alabasidan keyin notiqlik san'ati yuksak darajada rivojlandi. Shuning uchun bu davr notiqlik san'atining gullash davri ham deyiladi. O'sha davr notiqolari insonning mehnati va aql-zakovatini ulug'lab, uning kelajagini astoydil himoya qildilar.

Sharq va Markaziy Osiyoda notiqlik tarixi

Notiqlik san'ati («Ritorika») tarixi haqida gap ketganda, jahon fanida notiqlik san'atining taraqqiyoti eramizdan oldingi V asrning o'rtalarida Afinada deb tan olingan. Qadimgilarning fikricha, notiqlik san'atining («Ritorika»ning) asl vatani Sitsiliya oroli bo'lgan. Notiqlik san'atining asoschilari deb sitsiliyalik Korak hamda Tisiyni tan olganlar. Biroq, ulardan bizgacha deyarli hech narsa qolmagan. Ular hayoti va ijodi to'g'risida fan olamida birozgina iz qolgani aytiladi. Keyinchalik ularga vatandosh bo'lgan sofist Gorgiy (483–376) hamda Lisiy (459–380)larni notiqlik san'atining («Ritorika»ning) ulug' namoyandalari sifatida ulug'laganlar. So'ngra bu fan taraqqiyotida Aristotel, Demosfen, Sitseronlarning ijodi yanada yorqin o'rin egallagan.

Umuman notiqlik san'atining («Ritorika»ning) fan sifatida tug'ilishi, shakllanishi va taraqqiyoti zaminida Gretsiya va Rimda notiqlik maktablarining faoliyat boshlagani to'g'ri. Biroq Markaziy Osiyo va Sharqda, aniqrog'i, Turon zaminda joylashgan xalqlarning, jumladan, o'zbeklarning ham notiqlik san'ati tarixi manbalari eramizdan oldingi VII asrlarga borib taqalishi ham adabiy va tarixiy manbalardan ma'lum bo'lmoqda. Yodingizda bo'lsa, qadimgi («Ritorika») notiqlik san'atining taraqqiyotizaminida badiiy adabiyot janrlarining paydo bo'lganligi antik adabiyot tarixidan ma'lum. Ya'ni avval nutqning paydo bo'lishi, nutq matnlarining yozilishi, (logograflar tomonidan) ularning to'planishi, tantanali nutqlarda badiiy tasvirlarning yoritilishi natijasida badiiy adabiyotning doston, roman, drama kabi janrlari shakllanib taraqqiyot yo'lini tutganligi xususida gap bormoqda.

Madomiki, shunday ekan, miloddan oldingi VII asrlarda yaratilgan xalqimizning qadimiy adabiy va madaniy merosi sanalmish sof turkiy tilda bitilgan «Alp Er To'ng'a» dostoni ham xuddi Yunon va Rim notiqclari nutqlari matnlaridan badiiy ijod namunalari tug'ilib, shakllanib, taraqqiyotga yuz tutgani kabi bizda ham mavjud bo'lgan notiqclik matnlarining mevasi bo'lsa-chi? Chunki hech bir xalq tarixida badiiy ijod o'z-o'zidan paydo bo'lmagan. Nutq sohasida bo'ladimi, notiqclik sohasida bo'ladimi, badiiy ijod sohasida bo'ladimi, avval ularning og'zaki shakli namoyon bo'lgan. Aniqrog'i, yozma badiiy adabiyotdan oldin xalq og'zaki ijodi yaratilgan, keyinchalik yozma adabiyot shu og'zaki ijod zaminidan o'sib chiqqan. Buni hech kim inkor etmasa kerak?! Shu ma'noda bizda Turon zaminida yaratilgan «Alp Er To'ng'a» dostoni miloddan oldingi VII asrda paydo bo'lgan ekan, o'zbek notiqcligi tarixi ham Yunon va Rim notiqcligi tarixidan oldinroq yuzaga kelmaganmikan, degan xulosaga olib keladi. Masalani oydinlashtirish, albatta, tarixchi, tilshunos va adabiyotshunos olimlarimizning dolzarb ilmiy izlanishlarini talab etadigan muammo. Shunday bo'lsa-da, hozircha bizda mavjud bo'lgan ma'lumotlarga tayanib fikr yuritamiz. Bu o'rinda taniqli yozuvchi Pirimqul Qodirovning G'.G'ulom nashriyotida 2005-yilda chop etilgan «Til va El» kitobi kengroq ma'lumot beradi. Turon zaminining miloddan oldingi turkiy tilda yozilgan «Alp Er To'ng'a» haqidagi doston hali atroflicha tahlil etilgani yo'q.

Bu doston bizgacha to'liq yetib kelmagan. Uning besh yuz satrga yaqin ayrim parchalari Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» dostonida va Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'atut turk» asarida keltirilgan.

Bu dostonga birinchi bo'lib katta e'tibor bergan olimimiz, professor Abdurauf Fitrat edi. Uning «Eng eski turk adabiyotining namunalari» deb atalgan va 1927-yilda nashr etilgan risolasida Alp Er To'ng'aga bag'ishlangan 40 satrli marsiya, tang'uglar bilan Alp Er To'ng'aning jangiga oid 32 satrli she'r, qish va yoz manzaralariga bag'ishlangan 86 satrli she'riy tasvirlarni adabiy tilimizning eng qadimgi namunalari deb baholanadi.

Fitrat Alp Er To'ng'aga bag'ishlangan qadimiy doston parchalarini Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» dostonidan va Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'atut turk» kitobidan olinganini ko'rsatib o'tadi.

Moskvalik sharqshunos olimi I. V. Stebleva ham «Devonu lugʻatut turk»da keltirilgan Alp Er Toʻngʻaga bagʻishlangan 348 satr sheʼrni terib olib, ular orasidagi mantiqiy bogʻlanishlarni topadi va ularni ming yillar davomida koʻp qismlari yoʻqolib ketgan ulkan bir qahramonlik dostonining uzviy boʻlaklari deb baholaydi.^{1 2}

Bu olimlarning «Alp Er Toʻngʻa» dostoniga oid tadqiqotlarini yangi avlodga mansub adabiyotshunoslarimiz M. Ibrohimov va Sh. Xolmatovlar davom ettirdilar. Bu ishlarning yakuni sifatida Abdurashid Abdurahimovning soʻzboshisi va tahriri bilan 1995-yilda «Alp Er Toʻngʻa yoki Afrosiyob jangnomasi» degan kitob nashr etildi.

Bu kitobning kirish qismida Alp Er Toʻngʻaga quyidagicha baho berildi: «Alp Er Toʻngʻa miloddan avvalgi VII asrda Turon davlati shakllanishiga asos solgan buyuk xoqondir... Eronliklar Alp xoqonni Afrosiyob deb ataganlar».

Ogʻzaki va yozma adabiyotda Alp Er Toʻngʻaning bahodirligini madh etuvchi katta doston yaratilgan. Doston qahramonlik mavzusida boʻlib, uning tiklanishi turkiy xalqlar dostonchiligi tarixini miloddan avvalgi asrlardan boshlashga imkon beradi.³

Alp Er Toʻngʻa haqidagi sheʼriy dostonidan kelib chiqqan holda adabiyotshunos olimlar bu qahramonga baho berishda tarixchilarimizga nisbatan ancha dadil fikr bildirmoqdalar.

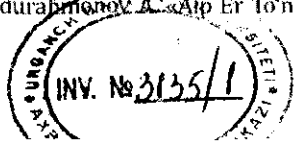
Tarixchilarimiz Alp Er Toʻngʻaga oid toʻliq maʼlumotlarni tarixiy manbalardan topolmaganlari uchun ularda «Alp er Toʻngʻa tarixiy shaxsmi yoki afsonaviy qahramonmi?» degan ikkilanishlar bor. Buning yana bir sababi, Firdavsiyning «Shohnoma» asarida Afrosiyob salbiy qahramon qilib koʻrsatilganligidir.

Buxoro tarixiga oid juda qimmatli maʼlumotlar bergʻan Narshaxiy yozadi: «Afrosiyob Romtan (Romitan) shahrini bunyod qilgan. Romtan Buxorodan qadimiyroqdir. Afrosiyob har vaqt bu viloyatga kelganda Romtanda turgan, boshqa joyda turmagan. Forsiylarning kitoblarida aytilishicha, Afrosiyob ikki ming yil yashagan va jodugar boʻlgan, asli Nuh paygʻambarning oʻgʻillaridan ekan. U oʻzining Siyovush nomli kuyovini oʻldirgan. Siyovushning Kayxusrav nomli oʻgʻli boʻlib, otasining

¹ Fitrat A. Eng eski turk adabiyotining namunalari. Toshkent-Samarqand, 1927.

² Стеблева И.В. Развитие тюркских поэтических форм в XI веке. М., 1971. С270.

³ Abdurahimov A. «Alp Er Toʻngʻa yoki Afrosiyob jangnomasi». Toshkent, 1995,

xunini talab qilib Afrosiyobni o'ldirdi. Afrosiyobning qabri Buxoroning Ma'bad darvozasi yaqinidagi katta tepalik ustidadir.⁴

Narshaxiy o'z nomidan keltirgan tarixiy faktlarda Afrosiyobning bunyodkor podshoh bo'lganini, Buxorodan ham qadimiyroq Romitanni qurganligini, bu viloyatga kelganda doim shu Romitanda turganligini, «Afrosiyob» nomi bilan bizgacha yetib kelgan tarixiy Romitan qal'asi o'z davrining podsholari turadigan poytaxt shahar bo'lganini yozadi. Biz Buxoroning 2500 yillik to'yini o'tkazdik. Agar Romitan undan ham oldin qurilgan bo'lsa, demak, bu joyni qurdirgan Alp Er To'ng'a – Afrosiyob miloddan oldingi yettinchi asrda yashab o'tganiga ishonish mumkin.

Narshaxiyning bu ma'lumotlari tarixiy asosga ega bo'lganini Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilik»da yozgan quyidagi satrlari tasdiqlaydi:

*Tojiklar ayur ani Afrosiyob
Bu turk beklaridan, oti belguluk
To'ng'a Alp Er edi quti belguluk.*

Mahmud Koshg'ariy «Devonu lug'atut turk»da Yusuf Xos Hojib bildirgan fikrni yanada aniqroq bayon qiladi:

«Turklarning mashhur qahramoni Afrosiyobni Alp To'ng'a deb atashlariga sabab, uning sherni yiqitadigan botir pahlavon bo'lganligi edi».⁵

... O'zbek milliy ensiklopediyasida Afrosiyobning «Avesto»da yana uchinchi bir nom bilan tarixga kirganligi yoziladi: «Afrosiyob – mifologik obraz, «Avesto»da «Frang-Krisyan» deb atalgan deyiladi. Keyinchalik bu ijobiy obraz Firdavsiyning «Shohnoma»siga Afrosiyob nomi bilan faoliyati salbiylashgan holda o'tadi. Ensiklopediyada Afrosiyobga munosabat masalasida bir muhim nuqta ko'rsatib o'tiladi:

«Afrosiyobning Eron podshohlari bilan jangga kirishuvi, ya'ni Eron bilan Turonning mifologik raqobati g'oyasi «Avesto»da yo'q. Afrosiyobni Eron shohlarining dushmani qilib ko'rsatish g'oyasi yozma abadiyotga birinchi bo'lib Firdavsiyning «Shohnoma»si orqali kirgan... Bu talqinda Firdavsiy zamoni uchun muhim bo'lgan turk davlatchiligi va eroniy davlatlar orasida tarixiy yuzma-yuz turish harbiy-siyosiy muxoliflik o'z aksini topgan».⁶

⁴ Narshaxiy. Buxoro tarixi. 1991. 98-99-betlar.

⁵ Mahmud Koshg'ariy. Devonu lug'atut turk. III jild. Toshkent, 1960

⁶ O'zbek Milliy Ensiklopediyasi. I jild. 2000, 517-bet.

Ana shu harbiy-siyosiy muxoliflik Afrosiyob – Alp Er To'ng'aga munosabat turkiy tili manbalarda ijobiy, «Shohnoma» kabi forsiyzabon manbalarida salbiy bo'lishga olib kelgan...

Dostonda ko'rsatilishicha, Alp Er To'ng'ani Eron shohi Kayxusrav ziyofat paytida mayga zahar qo'shib berib o'ldiradi.

O'limi muqarrarligini sezgan Alp Er To'ng'a sadoqatli yorini eslaydi va yaqin odamlaridan iltijo qiladi:

Turkon xotun huzuriga mendan yetkur vido qo'shig'in.

Aytgin: menga qilgan xizmatni qilar tobug'chi endi unga...

Turon malikasi sevikli Alp yorini eslab musibat chekadi:

Ketdi ko'zimning nuri,

Ketdi tanamning ruhi.

Qaydan topay sevganim,

Qoldi cheki yo'q qayg'u...

Bunday iztirobga to'la samimiy so'zlarni faqat chindan yashab o'tgan va el-yurt orasida sevimli bo'lgan qahramon haqidagina aytish mumkin.

Biroq Alp Er To'ng'aning o'limidan keyin turk davlatchiligi uzoq vaqt inqirozli asrlarni (qariyb ming yildan oshiq ta'kid bizniki – N.B.) boshidan kechiradi.

Nihoyat, VI–VII (milodiy – N. B) asrlarga kelib Bilge xoqon va uning qahramon inisi Qultegin davrlarida turk buduni (xalqi) qaytadan qad rostlaydi. Biz buni O'rxon va Enasoy daryolari bo'yida VI–VII asrlarda toshga bitilgan dostonlardan bilamiz.⁷

Xalq og'zaki ijodining ilk tajribalari notiqlik san'atiga, badiiy so'z san'atining ravnaqiga, yozma adabiyotga boy manba bo'lib xizmat qilib kelgani va kelayotgani barchaga ma'lum, shu ma'noda «Alp Er To'ng'a» dostoni, muqaddas kitob «Avesto», O'rxon va Enasoy yodgorliklari va boshqa yozma yodgorliklar Markaziy Osiyo xalqlarining tarixi, ijtimoiy-iqtisodiy hayoti, madaniyati, tilini o'rganishda muhim manba bo'lish

⁷ Pirimqul Qodirov. Til va El. Toshkent: G'. Gulom nashriyoti, 2005. 14-22 betlardan olindi.

bilan birga, ma'lum notiqlik san'atiga undovchi, unga manba bo'luvchi qimmatga ham egadir.

«Avesto»ning muqaddas kitob sifatida to'la shakllanishi miloddan avvalgi birinchi ming yillik o'rtalariga to'g'ri keladi. «Avesto»da notiq foydalanishi lozim bo'lgan o'rinlar juda ko'p. Jumladan, «G'alla yerdan unib chiqqanda devlar larzaga keladi, g'alla o'rib olinayotganda devlar nola-faryod chekadi, g'alla yanchib un qilinayotganda esa devlar mahv bo'ladi... G'allaning mo'l-ko'l bo'lishi go'yo devlarning labiga qizdirilgan temir bosgandek ularni tumtaraqay qiladi...»⁶ Bu jumlarlar orqali odamlarni mehnat qilishga, mehnatga muhabbat bilan yondashmoqqa chaqirish mumkin. Unda notiqlik kuchini oshiradigan da'vat mujassam. Demak, notiq uchun bu kabi da'vatkorlikka undovchi misollar «Avesto»dan keng o'rin olganligidan ko'z yumib bo'lmaydi. «Avesto»dan o'rin olgan rivoyat va afsonalardagi vatanni himoya qilishga chorlovchi, qahramonlikka undovchi «Siyovush» («Siyovarshan» deb berilgan «Avesto»da) kabi qahramonliklarning butun xatti-harakati da'vatkorlik qudratiga ega. Biroq milodgacha notiqlik san'ati tarixi notiqlik maktablari uchun manba va material bera olgani holda, maktablar darajasiga o'sib chiqmagan bo'lishi mumkin. Ammo kim kafolat bera oladi, qadimgi Afinada, Yunoniston va Rimda paydo bo'lgan notiqlik maktablarida yoki maktab darsliklarining paydo bo'lishida «Alp Er To'ng'a» dostoni, «Avesto kabi muqaddas kitob» yoki «Bundaxishn» hamda «Denxard» kabi qimmatli manbalarning ta'siri bo'lmaganligiga. Albatta, ilm va fan qayerda bo'lmasin, qaysi bir xalqda yaratilmasin, o'zaro bir-biriga ta'siri bo'lishi tabiiy holat. Jahon ilmida o'zaro ta'sir hamisha bo'lgan va bundan keyin ham bo'ladi. Shu asosda jahon fani, qaysi sohada bo'lmasin, bir-birini to'ldirib, boyitib boradi.

Sharqda, jumladan, Movarounnahrda badiiy, ilmiy ijodning taraqqiyoti, shuningdek, va'zxonlik, «Qur'on»ni targ'ib qilish bilan mushtarak holda so'zning ahamiyati, ma'nosi va undan maqsadga muvofiq foydalanish borasida qadimdan ko'p yaxshi fikrlar aytilgan.

Vaz'xonlikning, balog'at (chechanlik, notiqlik) san'atining o'suvi barobarida nutq oldiga qo'yilgan talablar mukammallashib bordi. Buyuk allomalar Abu Rayhon Beruniy, Abu Nasr Farobiy, Ibn Sino, Abu Abdulloh al-Xorazmiy, Mahmud Koshg'ariy, Zamaxshariy, Abu

⁶ Mallayev N. O'zbek adabiyoti tarixi, Toshkent. 1965, 76-bet.

Ya'qub Sakkokiy tilga, lug'atga, grammatika va mantiqshunoslikka bag'ishlangan asarlar yozdilar yoki boshqa sohalarga doir asarlarida bu mavzuga aloqador fikrlar bildirdilar.

Buyuk qomusiy olim Beruniy (973–1048) o'zining «Geodeziya» asarining kirish qismida fanlarning paydo bo'lishi va tarmoqlanib ko'payishi haqida so'z yuritib, har bir fanning inson hayotidagi zaruriy ehtiyojlar talabi bilan yuzaga kelishini aytadi. Uningcha, grammatika, aruz va mantiq fanlari ham shu ehtiyojning hosilasidir. Inson nutqi o'z tuzilishi, materialiga ko'ra rostini ham, yolg'onni ham ifodalashi mumkin. Bu ko'plab munozaralarga sabab bo'ladi. Inson bu munozaralar jarayonida rostni yolg'ondan ajratadigan «mezon»ni yaratadi. Bu mantiq fani edi. Inson nutqida shubhali o'rinlar sezilsa, ma'lum «mezon» yordamida ular tuzatiladi. Olim mantiqni o'rganmasdan, uni malomat qilganlarga hayron qoladi va ularga achinib: «Agar u dangasalikni tashlab, oromga berilmasdan, gap bilan bog'lanib keladigan nahv (grammatika), aruz (she'r o'lchovi) va mantiqni (logika) mutolaa qilganida edi, so'zning (nutq) nasr va nazmga ajralishini bilgan bo'lardi», – deydi (Beruniy. To'plangan asarlar. III tom, 192, 64-bet). Demak, Beruniy nutqning ikki xil – nasr, nazm ko'rinishi borligini ta'kidlamogda. Nutqning bu turlari ma'lum qoidalar asosida shakllanadi. Nasr nahv qonun-qoidalari, nazm aruz talablariga binoan tuziladi. Aruzga qaraganda nahvning ta'sir doirasi keng, u nasr uchun ham, nazm uchun ham zarur, Beruniy yozadi: «Nahv nasrda va aruz nazmda aytilgan so'zning me'yorini o'lchovi va xatosini tuzatuvchi aniq ikkita mezon bo'lib qoldi, lekin nahv bular ikkisining umumiyrog'idir, chunki u nasrni ham, nazmni ham birgaliqda o'z ichiga qamrab oladi» (O'sha asar. 64-bet).

«Xullas, yaxshi nutq tuzish uchun nahv, aruz, mantiq fanlari hamkorligidan foydalanish zarur bo'ladi. Ularning birligiga ahamiyat bermaslik, bulardan birining qoidasi buzilishi qolgan ikkitasiga ta'sir qilmay qolmaydi» (O'sha asar. 64-bet).

Beruniy shakl va mazmun birligiga katta ahamiyat beradi. Uningcha, shakl mazmunga xizmat qilishi kerak. Mazmunsiz har qanday chiroyli shakl ham el orasida e'tibor qozonmaydi. Nutqning nasriy shaklida ham, nazmiy shaklida ham mazmun bosh mezondir.

Ulug' vatandoshimiz Abu Nasr Farobiy (870–950) to'g'ri so'zlash, to'g'ri mantiqiy xulosalar chiqarish, mazmundor va go'zal nutq

tuzishda leksikologiya, grammatika va mantiqning naqadar ahamiyati zo'rligi haqida shunday deydi: «Qanday qilib ta'lim berish va ta'lim olish, fikrni qanday ifodalash, bayon etish, qanday so'rash va qanday javob berish (masalasi)ga kelganimizda, bu haqda bilimlarning eng birinchisi – jismlarga va hodisalarga ism beruvchi til haqidagi ilmdir deb tasdiqlayman».

Ikkinchi ilm grammatikadir: u jismlarga berilgan nomlarni qanday tartibga solishni hamda narsalar (substantsiya) va hodisalarning (aktsidentsiya) joylashishini va bundan chiqadigan natijalarni ifodalovchi hikmatli so'zlarni va nutqni qanday tuzishni o'rgatadi.

Uchinchi ilm mantiqdir: «ma'lum xulosalar keltirib chiqarish uchun logik figuralarga binoan qanday qilib darak gaplarni joylashtirishni o'rgatadi. Bu xulosalar yordamida biz bilmagan narsalarni bilib olamiz hamda nima to'g'ri, nima yolg'on ekanligi haqida hukm chiqaramiz» (Abu Nasr Farobiy. Risolalar. Toshkent: 1975. 54-bet).

Ko'rinadiki, grammatika va mantiq fanlarining nutq tuzishdagi ahamiyatini ikki buyuk olim ham yuksak darajada anglaganlar va ularga katta ahamiyat berganlar. Beruniy ham, Farobiy ham qadimgi grek falsafasiga va boshqa fanlarga oid asarlardan oziqlanibgina qolmay, ularni to'ldirdilar, g'alat o'rinlarga izoh berdilar.

Beruniy bilan zamondosh bo'lgan Abu Abdulloh al-Xorazmiy (vafoti 997-y.) ham o'zining «Mafotix-ul-ulum (Ilmlar kalitlari) asarida o'sha davr notiqligining ba'zi bir masalalari, adabiyotshunoslik fani istilohlari, ularning ta'rif haqida, shuningdek, devonxona ish qog'ozlari va ularning shakllari, ishlatiladigan terminlar (atamalar) haqida ma'lumot beradi. Asarning beshinchi bobida aruz va qofiya ilmi hamda she'riyatda ishlatiladigan badiiy tasvir vositalari, ularning fazilatlar va nuqsonlari ustida so'z boradi. Asarda aruz ilmi, undagi 15 bahr ko'rinishlari she'riy misollar bilan beriladi. Aruz ilmiga tutash qofiya ilmi, uning istilohlari ta'rif va izohlar bilan qayd etiladi. Asarning beshinchi bobi besh bo'linmadan tashkil topgan. Beshinchi bo'linma X asr O'rta Osiyo she'riyatiga bag'ishlangan. Bu shuni ko'rsatadiki, X asrdayoq o'lkamizda badiiy nutq yuksak darajada rivojlangan, uning nazariyasi mukammal ishlangan edi». (X. Xayrullayev, R. M. Bahodirov. Abu Abdulloh-al-Xorazmiy. M., 1988. 58-bet; «O'zbek. adabiyoti va san'ati». 1989, 18-avgust).

So'zning qadri, undan foydalanish, kam so'zlab, ko'p ma'no yuklash, ravshan fikrlash kabi masalalar ustida XI-XIII asr mutafakkirlari Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yugnakiylar ham ibratli fikrlar bildirganlar.

Ulug' shoir Yusuf Xos Hojib turkiy xalqlarning XII asrdan ajoyib badiiy yodgorligi bo'lgan «Qutadg'u bilig» («Baxt keltiruvchi bilim») asarida so'zlarni to'g'ri tanlash va qo'llash haqida: «Bilib so'zlasa so'z bilig sanalur» degan edi. Gapirishdan maqsad so'zlovchining ko'zda tutgan narsa, hodisa, voqealarni tinglovchiga to'g'ri, ta'sirchan yetkazishidan iborat. Shunday ekan, nutqning to'g'riligi, ravonligi va mantiqiylikiga erishish muhim ahamiyat kasb etadi. Mutafakkir yana so'zlovchini tilning ahamiyatini tushungan holda hovliqmasdan, so'zning ma'nolarini yaxshi anglab, ravon nutq tuzishga chaqiradi:

*Tilning foydasi talaydir, ortiqcha hovliqma,
Goho til maqtaladi, goho so'kiladi.
Modomiki shunday ekan, so'zni bilib so'zla,
So'zing ko'r uchun ko'z bo'lsin, (u) ko'ra bilsin.*

Til va so'zni avaylashga, og'ziga kelgan so'zni o'ylab **gapirishga** chaqiradi:

*Kishi so'z tufayli bo'ladi malik,
Ortiq so'z qiladi bu boshin egik,
Tilingni avayla-omondir boshing,
So'zingni avayla uzayar yoshing.*

Adib Ahmad Yugnakiy (XP-XSh) ham so'zlaganda nutqni o'ylab, shoshmasdan tuzishga, keraksiz, yaramas so'zlarni ishlatmaslikka, mazmundor so'zlashga chaqiradi. Noto'g'ri tuzilgan nutq tufayli keyin xijolat chekib yurmagin, deb so'zlovchini ogohlantiradi:

*O'qib so'zla so'zni eva so'zlama,
So'zing kizla, kedin, boshing kizlama.*
(A.Yugnakiy Hibat-ul-haqoyiq. Toshkent: 1971, 78-bet).

Amir Xisrav Dehlaviy (XV asr) ham nutqni ta'sirli, emotsional, shuningdek, mazmundor tuzishga da'vat qiladi:

*So'zlaringda bo'lsin fikru o'y yoniq,
Bo'lsin har so'zingda bir nuqta aniq.*

Aytilayotgan fikrning mazmundor va ohangdor bo'lishi lozimligi haqida yozadi:

*Nazin aytsam, aytaman ta'h o'lchovida o'lchabon,
O'lchab aytilsa nuqta, bo'lmas uchov besamar.*

(Amir Xisrav Dehlaviy. Asarlar, Toshkent: 5-bet, 57-bet.)

ABU HOMID G'AZZOLIY

Abu Homid Muhammad ibn Muhammad G'azzoliy 1085-yilda Tus viloyatida ishchi Abu Homid oilasida tavallud topdi. G'azzoliy uning taxallusidir.

Muhammad G'azzoliy ukasi Ahmad bilan yoshligidan otadan yetim qoldi. Muhammad va Ahmad otasining yaqin do'sti ko'magida chuqur ilm olishga kirishadi. Muhammad G'azzoliy bolalikda mashhur olim Ahmad Roziqoniydan fiqh darslari oladi, o'smirlikda Jurjon shahriga borib, Abu Nasr Ismoilidan tavhid ilmidan saboq oladi. So'ng Nishopur shahrida Imom Horamayndan mazhab, rahbarlik, bahs, hadis usullari va mantiq ilmlarini o'rganadi, ilm-fan arboblarning ta'limotlarini chuqur o'zlashtiradi. 20 yoshida sevimli va zukko shogird sifatida el og'ziga tushadi. Alisher Navoiy hazratlari «Saddi Iskandariy» dostoni muqaddimasida G'azzoliyni «Ko'k gumbazi uzra bezakli qandil», «Falakdan turib kishilarga baxt va tole' ulashadi» deya ta'riflaydi (Alisher Navoiy. «Saddi Iskandariy». Nasriy bayoni bilan. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa birlashmasi, 1991. 513-bet).

«Nasoyim ul-muhabbat» nomli asarining 439-raqamli maqolatida esa Navoiy uni «Hujjat ul-islom Muhammad ibn Muhammad G'azzoliy Tusiy, kuniyati Abu Homid va laqabi Zaynuddindir» deya qayd qiladi (Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 17-tom. 249-bet).

Abu Ibrohim al-Bag'dodiy «Bag'dod tarixi» asarida yozadi: «U shunday kimsa ediki, bu dunyodagi ko'zlar uningday notiqni, uningday zukko va oqilni ko'rmagan edi».

Ibn Mukriy «Tuhfat ul-Irshod»da: «Uning muborak ismi bilan ko'k-raklar masrur bo'lib ko'tarilib ketadi, nafaslar quvonchga to'ladi», – deydi.

Bunchalik ko'p va yuksak baholarga sazovor bo'lgan bu inson kim edi?

Nima uchun hamma tabaqaga oid barcha insonlar uni munchalik alqadilar?

G'azzoliy zamondoshlarining buzg'unchilik va gunohlarini, hayotni chigallashtirgan bid'atchilarni, ikkiyuzlamachi va badnafs zolimlarni ayovsiz fosh qilib, oddiy va halol mehnatkashlarning e'tirofiga yetishgan, islom dinining haqiqatlarini butun insoniyatga ochib ko'rsatgan, shubha bulutlarini tarqatib yuborgan qalbi iymon bilan to'la ajoyib bir siymo edi. U uqtirgan ilmlar soyasida butun Sharq xalqlari tartibli yashashni o'rgandilar. Uning nomini tilga olgan olimlar, uning kitoblarini qo'lma-qo'l olib yozib chiqqan, ko'paytirgan va tarjima qilib elga tarqatgan insonlar ham hurmatga sazovor bo'ldilar. Uning nomi tilga olingan joyda shovqin-suronlar pasayib, boshlar egila boshlaydi.

G'azzoliy har sohada adolat sohibi va imomlarning imomidir. Uning nozik va daqiq tadqiqotlari sunnat ahliga dushman bo'lganlarning niqoblarini olib tashlaydi. Uning kitoblari go'zalligi va komilligi jihatidan quyosh nurlariga o'xshaydi. Do'stlar ham, dushmanlar ham uning dahosi qarshisida bosh egadilar.

Avvalo «G'azzoliy» kalimasini ko'raylik.

Imom Nabaviy «G'azzoliy» taxallusidagi «3» ni maddali, ya'ni ikkita degan ekan, ammo uning o'zi «at-Tibyon» asarida bitta «3» bilan yozib, G'ozol – Tus viloyatidagi bir qishloqning oti, deya izohlagan. Ibnul-Asir ham ikki «3» bilan yozgan va uning taxallusini otasining kasbi bilan bog'lagan. G'azzoliyning otasi «g'azzol», ya'ni ipchi bo'lgan. Ana shu sabablarga ko'ra, turli mamlakatlarda taxallus turlicha yoziladi. Masalan, Turkiyada G'azoliy yozish rasm bo'lgan, O'zbekistonda esa ko'pchilik mamlakatlar qatori, qadimdan G'azzoliy yoziladi.

G'azzoliyning ipchi otasi nihoyatda tadbirkor, uddaburon va aqlli kishi bo'lgan. Ammo tirikchilik taqozosi bilan ilm ololmagan, «uylansam, bolalarimni, albatta, o'qitaman», deb niyat qilgan. Ammo niyat boshqa, hayot boshqa – u uylanib ikki o'g'il ko'rganida o'lim to'shagiga yotib qolgan. Olamdanda ko'z yumarkan, do'stlari uni ko'rgani kelishganida yum-yum yig'lagan.

Bir yaqin do'sti unga:

– Menga qara, oshna, bu dunyoda faqat sen o'layotganing yo'q. Erta-indin biz ham ortingdan yetib boramiz, namuncha ko'z yosh? – deb uni koyigan.

– Men bunga yig'layotganim yo'q. O'g'illarimni o'qitmoqchi edim, orzuyim ushalmadi, – degan u.

– Armoning faqat shu bo'lsa, ularni o'qitish menga sendan omonat bo'lsin, men o'qitaman ularni, – deydi shunda do'sti.

Ota olamdan o'tganda ham sadoqatli do'st omonatga xiyonat qilmasdi – bergan va'dasining ustidan chiqdi: ikki o'g'il – Muhammad va Ahmadning yuksak ilm olishlariga imkon yaratdi. Keyinchalik bu ikki aka-uka Islom olamining ustun olimlari bo'ldilar. Imom Horamayn: «G'azzoliy – butun olamni qamragan bir dengiz, Qiyo sahrosining telba arsloni, Havofilni ham yoqib yuboradigan otashdir», deb ta'riflagan edi. 1085-yilda, 27 yoshida Imom Horamayn vafot etganidan keyin G'azzoliy turk sultoni Alp Arslonning mashhur vaziri Nizomulmulk huzuriga boradi va saroyda uyushtirilgan bahslarda hamma olimlarni yengib chiqadi, mamlakatning eng nomdor Nizomiya madrasasiga bosh mudarrislikka tayinlanadi. O'n-o'n bir yil ichida shuhratning eng yuksak cho'qqisiga ko'tariladi, dunyoda eng katta muvaffaqiyat qozongan «Ihyo ulum ad-din» asarini yaratadi. Oddiy odamlargina emas, hatto vazirlar, maliklar, amirlar ham uning fatvolariga quloq soladilar. Muhammad G'azzoliyning ukasi Ahmad G'azzoliy esa uni ilm uchun kam ishlayotganlikda ayblardi. Bir kuni Muhammad G'azzoliy xalqqa va'z aytayotganda ukasi ichkari kirib keladi va so'z so'rab, shunday she'r o'qiydi:

*Men kuchliman, xalq zaif deb, xalqqa berar
bo'lding quvvat,
Xalqni kuchli qilmoq uchun sarf aylading
qancha g'ayrat.
Xalq kuchlandi – olg'a ketdi, horib ortda
qolding o'zing,
Hidoyatga boshlading-u, o'zing qolding behidoyat.
Nima bo'ldi, og'ajonim, gapim kirmas qulog'ingga,
«Aytsang hamki xalqqa shuncha go'zal o'git,
va'z–nasihat?
Ey, charxtoshi! Qachongacha temirlarni charxlaysan-u,
O'zing o'tmas bir matohsan, ko'zlaringda
yo'q basirat.*

Shundan keyin Muhammad G'azzoliy o'zi haqida shubhaga tushadi, hech kimga hech nima demay, ishini tashlab ketadi. Faqat ilm bilan shug'ullanadi. Ammo bosh vazir Nizomulmulk uning qayerdaligidan xabar topib, undan zudlik bilan ishga qaytishini talab qiladi. Olim Nishopurga qaytib, yana madrasada dars bera boshlaydi. Ammo bu ish yana uzoqqa cho'zilmaydi. G'azzoliy qaytadan Tusga ketib qoladi. Atrofiga 300 talabani to'plab, xususiy darslar beradi.

Abu Homid Muhammad ibn Muhammad G'azzoliy 1111-yilda vafot etadi.

G'azzoliy bor-yo'g'i 53 yil umr ko'rdi. Ammo shu umri davomida 100 ga yaqin asar yozib qoldirdi. Ular Islom dinining turli tarmoqlariga taalluqli bo'lib, dalillar qamrovi jihatidan juda katta miqyosga ega. Tafsir, hadis, tarix, falsafa, fiqh, tasavvuf olimlari uchungina emas, hech qanday ilm bilan shug'ullanmaydigan oddiy insonlar uchun ham kerakli asarlari behisobdir. Chunonchi, faqihlar (yuristlar) G'azzoliyning «Bosit», «Vojib» kabi asarlaridan; tafsirchilar, kalom ilmining olimlari «Qavoid-al-Aqoid», «Ar-Risolat al-Qudsiya», «Al-Iqtisod fil-e'tiqod» singari kitoblaridan; tasavvufchilar va umuman barcha haqiqat oshiqqlari «Ihyo ulum ad-din» nomli buyuk asaridan bahramand bo'lib katta ruhiy quvonchni boshdan kechiradilar. Umuman barcha mo'min-musulmonlarga uning «Hujjat ul-Haq», «Mufasssil al-Xilof», «Qavosim al-Botiniya» kabi asarlari kundalik hayotiy muammolarni hal qilishda juda asqatadi.

Yuqorida qayd etganimizdek, G'azzoliy hayoti davomida ikki marta o'zi haqida shubhaga borgan. Birinchisida, ukasining she'ri ta'sirida, o'rgangan ilmlarimning hammasida kamchiliklar ko'p bo'lsa kerak, deb o'ylaydi, o'ziga mutloq haqiqatni izlay boshlaydi, haqiqat yo tuyg'ularda, yo aniq bilimlarda bo'lishi mumkin, har ikkalasida bo'lishi mumkin emas, degan fikrga boradi. Oldiniga haqiqat tuyg'ularda deb biladi, ammo tez orada tuyg'ular aldashi mumkinligini ko'radi va aniq bilimlar haq, degan xulosaga keladi, so'ng «balki aql ham aldar» deya taraddudga tushadi. Pirovardida esa Allohning hidoyati qalbga yorug'lik beruvchi ilmlar kabi, aniq ilmlar ham xaqiqat ekanligiga ishonch hosil qiladi.

G'azzoliyning ikkinchi ruhiy iztirobi 38 yoshida yuz berdi. Bir kuni u: «Qilayotgan barcha ilmlarim shon-shuhrat, amal-mansab, nufuz va mol-dunyo uchun emasmi?» – degan shubhaga tushadi. Haqiqat faqat mutasavviflarning kamtarona yashash tarzida bo'lishi mumkin degan

xulosaga kelib, tinchini yo'qotadi. Shuning uchun u madrasani tark etib, faqirona hayot kechirishga o'tadi. Yeyish-ichishni ham keskin kamaytirib, jismonan zaiflashadi.

Shunda uning shaxsiy tabiblari nima qilishlarini bilmay dovdirab qoladilar. Shu ahvolda u 10 yil darbadar kezadi. Bir dafa vazirning so'zini inobatga olib, Nishopurda ishlagan bo'lsa ham, baribir, ishga qattiq bog'lanmaydi, tuzukkina mutasavvifga aylanib, umrining oxiriga qadar ko'zga tashlanmay yashaydi.

G'azzoliyning falsafiy ishlari ham talaygina. Ular ichida «Taxafut al-falosifa» hamda «Maqosid al-falosifa» asarlari yetakchi o'rin egallaydi. Bularda Farobiy, Ibn Sino, Abun Xayyon at-Tavhidiy, «Ihvon us-safo» risolalarining ta'sirini ko'rish mumkin.

Ayni chog'da G'azzoliy «Taxafut al-falosifa» asarida Farobiyni va Ibn Sinoni tanqid qilib, ularni Arastu va Aflotun ta'sirida bo'lganlikda ayblagan va umuman falsafachilikka qattiq qarshi chiqqan. Holbuki, Farobiyning asarlari ham, G'azzoliyning «Maqosid al-falosifa» asari ham lotinchaga o'girilgan va g'arbliklarning yunon falsafasini o'rganishlariga yordam bergan. Farobiy bilan Ibn Sinoni tanqid qilishdan maqsadi esa, aslida, dinning ba'zi mavzulari yanglish tushunilishini tuzatish uchun bo'lgan. Bu yaxshi niyatdir.

G'azzoliyning «Mukoshafat ul-qulub» («Qalblar kashfiyoti») asari haqida turk olimi va tarjimoni Yamon Oriyqonning so'zlari diqqatga sazovor:

«Mukoshafat ul-qulub»!.. G'azzoliy necha asrlar ilgari yoqqan yuzlarcha mash'aladan bir donasi. Hech qachon so'nmaydigan, sochgan nur dastalari zamon oralab so'ngsizlikka qadar to'ppa-to'g'ri oqib boradigan mash'ala. Inson nasli oxiratgacha bor bo'lganligiga ko'ra, bu asar ham insoniyat uchun bir nur manbai bo'lajak, turli azob-uqubatlardan, g'am-tashvishlar va behuzurliklar ichida to'lg'anayotgan shaxslar, siymolar, jamiyatlar va millatlarga huzur va saodat yo'llarini ko'rsatajak».

Shu bois bu asar biz mustaqillikka erishgan sharofatli yillarda ham millatimizning o'zini o'zi tuzatishi uchun, boshqacha aytganda, o'z baxtini o'zi yaratishi uchun, «kelajagi buyuk davlat»ni barpo etmog'i uchun pok, halol va to'g'ri yo'lni tanlashida bebaho ahamiyat kasb etadi.

(Abu Homid G'azzoliy. «Mukoshafat-ul qulub», Toshkent: «Yangi asr avlodi» nashriyoti. 2004, 3-7-betlar).

Kaykovus va uning «Qobusnoma» asari

Amr Unsurulmaoliy Kaykovus Kaspiy dengizining janubiy qirg'og'idagi Gilon qabilasiga mansub bo'lib, u hijriy 412-yilda, milodiy 1021–1022-yilda o'rtahol feodal oilasida tug'ildi. Kaykovus hayoti haqida keng ma'lumotlar bizgacha yetib kelmagan. Undan bizga mashhur asari «Qobusnoma» yetib kelgan. Kaykovus «Qobusnoma»ni hijriy 475-yilda, milodiy 1082–83-yilda yozadi. Bu haqda muallif quyidagilarni yozadi: «Sana 475da boshladim», deydi. Bu Kaykovusning 63 yoshiga to'g'ri keladi. «XI asrning 82–83-yillarida G'arbiy Eron podshohining nabirasi Kaykovus ibn Iskandar o'z o'g'li Gilonshohga bag'ishlab «Nasihatnoma»sini yaratadi va o'sha davr an'anasiga ko'ra, uni bobosi podshoh Shams ul maoliy Qobus sharafiga «Qobusnoma» deb ataydi (Kaykovus, «Qobusnoma», O'qituvchi, 2006-y. 5-bet).

Qadimdan ma'lumki, ulug' zotlar farzand tarbiyasiga jiddiy etibor berganlar. Shu bois Sharqda «Kalila va Dimna» nomi ila mashhur bo'lgan «To'tinoma» («Shukasaptati»), «Panchatantra» («Besh hikmat»), Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» («Baxt-saodatga boshlovchi bilim»), Muslihiddin Sa'diyning «Guliston» va «Bo'ston», Nosiriddin Rabg'uziyning «Qissai Rabg'uziy», Alisher Navoiyning «Mahbub ul-qulub» («Ko'ngillarning sevgani») kabi o'nlab asarlar borki, ular asrlar davomida tarbiyaviy dastur namunasi bo'lib kelmoqda. Bunday qimmatli asarlar ajdod-avlodlarimizni halollik, poklik, to'g'rilik, mardlik, odamiylik kabi xislatlarga chorlab kelgan. Shular orasida Kaykovusning «Qobusnoma» asarining ham o'z o'rni bor. Unda bitilgan kichik rivoyat va hikoyatlar, kitobning yanada chiroyiga chiroy qo'shib, kitobxon ongini charxlashga xizmat qiladi.

«Qobusnoma»ning asosiy yo'nalishi Qur'oni karim suralari, Muhammad (s. a. v)ning faoliyati va ko'rsatmalarini ifodalovchi hadislar, hikmatli hikoyalar bilan uyg'unlashib ketadi. Aniqrog'i, «Parvardigori olamni tanimoq zikrida», «Payg'ambarlarning xilqati zikrida» boblari bilan boshlanadi.

«Qobusnoma» 44 bobdan iborat bo'lib, unda Kaykovus o'zining hayotiy tajribalari bilan o'g'li Gilonshohni tarbiyalashni maqsad qiladi. Kaykovus o'z o'g'liga nasihat qilar ekan, aslo zulm otiga minmaslikka da'vat etadi («Qobusnoma» T. O'qituvchi, 2006-y. 13 bet). Kitobdagi barcha pand-nasihatlarini o'g'li uchun bebaho meros deb biladi.

Kaykovus musiqa ilmini, adabiyot va san'atni, tabiiyot fanlarini yaxshi egallagan olim kishi bo'lgan.

O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi Subutoy Dolimov hamda adabiyotshunos olim Ulug'bek Dolimovlarning yozishicha: «Qobusnoma» asrlar mobaynida G'arb va Sharq mutafakkirlarining e'tiborlarini o'ziga jalb etib kelgan: 1702–1705-yillarda turk tiliga, 1786–1787-yillarda Muhammad Siddiq Rashidiy tomonidan uyg'ur tiliga, 1881-yilda Qayum Nosiriy tomonidan tatar tiliga hamda XIX asrdayoq ingliz, farang, olmon, rus tillariga tarjima qilindi. 1935-yilda Tehron dorulfununining professori, atoqli adib Said Nasifiy «Qobusnoma»ni Tehronda bosmadan chiqardi.

1860-yilda «Qobusnoma» o'zbek tiliga birinchi marta Muhammad Rizo Ogahiy tomonidan (forschadan o'zbek tiliga, ta'kid bizniki N. B.) tarjima qilindi. Ogahiy tarjimasining qo'lyozma nusxasi O'zbekiston Fanlar Akademiyasi Sharqshunoslik institutining qo'lyozmalar fondida va Sankt-Peterburgdagi Saltikov-Shchedrin nomli kutubxonada saqlanmoqda.

«Qobusnoma»ning Ogahiy tomonidan qilingan tarjimasini adabiyotshunos olim Subutoy Dolimov qayta ishlab nashrga tayyorlagan. Bu nodir asar Subutoy Dolimov tomonidan 1965, 1973 va 1986-yillarda uch marta nashr qilingan edi. 1992, 2006-yillarda esa adabiyotshunos olim Ulug'bek Dolimov (Subutoy Dolimovning o'g'illari, ta'kid bizniki N. B.) tomonidan qayta to'ldirilgan holda nashrdan chiqarildi. Mana shu so'nggi nashrdan chiqqan «Qobusnoma»ning yettinchi bobi «Suxandonlik bila baland martabali bo'lmoq zikrida» deb nomlangan.

Mazkur bobda Kaykovus farzandiga murojaat qilar ekan, quyidagilarni yozadi: «Kishi suxandon, suxango'y (notiq) bo'lishi kerak. Ammo, ey farzand, sen suxango'y bo'lg'il va lekin durug'go'y (yolg'onchi) bo'lmag'il. Rostgo'ylikda o'zing shuhrat qozong'il, tokim biror vaqq zarurat yuzidin yolg'on so'z desang qabul qilg'aylar. Har so'z desang ham rost degil na lekin yolg'onga o'xshag'on rostni demag'ilkim, rostga o'xshagan durug' durug'ga o'xshagan rostdin yaxshidur, nedinkim ul durug' maqbul bo'lur, ammo ul rost maqbul bo'lmas. Demak, nomaqbul rostni aytishdan parhez qil, toki mening bila Abu Suvor Shopur binni Abu al-Fazlning orasidag'i voqea sening boshingda sodir bo'lmasin.

Ey farzand, bilg'ilki, so'z to'rt nav bo'lur, undoqkim chaloyiq ham to'rt nav bo'lg'ondek. Biri ulkim, bilur va bilg'onin ham bilur. Ul olimdur, unga tobe bo'lmoq kerakdur. Biri uldurkim, bilmas va bilmag'onin bilur, ul qobildur, unga o'rgatmoq kerak. Biri uldurkim, bilur va bilg'onin bilmas, ul uyqudadur, uni bedor qilmoq kerakdur. Biri uldirkim, bilmas va bilmag'onin ham bilmas, u johildur, undan qochmoq kerakdur. Ammo deb erdimki, so'z ham to'rt navdur: biri bilinmayturg'on va aytilmayturg'on; ikkinchisi, aytilaturg'on va bilinaturg'on: uchinchisi, ham bilanturg'on va ham bilishga zaruratsiz, ammo aytsa bo'laturg'on, to'rtinchisi bilaturg'on va aytilmayturg'on. Ammo aytilmayturg'on va bilinmay turg'on undoq so'zdurki.... dunyoning salohi unga bog'liqdir. Ul so'zdin aytuvchiga ham, eshituvchiga ham ko'p naf yetar. Ammo bilinaturg'on, biroq aytilmayturg'on undoq so'zdirkim, bir muhtasham odamning aybi senga ma'lum bo'lur. Lekin aql tariqidin xayolga kelsang uni aytmoq besharmliqdur. Chunki aytsang ul muhtashamning qahri yo u do'stning ozori senda hosil bo'lur, yoxud o'z boshingga ulug' sho'rish va g'ovg'o paydo qilursen. Shul vajdin ham bul so'z bilinaturg'on, ammo aytilmayturg'on so'zdur. Bu so'zlarning yaxshirog'i ham bilinaturg'on va ham aytulaturg'on so'zdur.

Bu to'rt nav so'zning ikki yuzi bordir. Biri xo'b va biri zisht. Har so'zni xaloyiqqa zohir qilsang, yaxshi yuz bila zohir qil, toki maqbul bo'lsin va xaloyiq sening so'z bila baland martabaga egalig'ingni bilsunlar. Nedinkim kishining martabasini so'z bilan bilurlar, ammo so'zning martabasini kishi bila bilmaslar, chunki har kishining ahvoli o'z so'zining ostida pinhondur, ya'ni bir so'zni bir iborat bila aytsa bo'lur, eshitg'on kishining esa ko'ngli undan tira (qorong'u) bo'lg'ay va yana o'shal so'zni bir iborat bila aytsa bo'lurkim, eshitg'on kishining joni undin rahatda bo'lg'ay.

Ey farzand, so'zning yuzin va orqasin bilg'il va ularga rioya qilg'il, har na so'z desang yuzi bila degil, to suxango'y bo'lg'aysan. Agar so'z aytib, so'zning nechuk ekanin bilmasang qushga o'xsharsanki, unga to'ti derlar, ul doim so'zlar, ammo so'zning ma'nosin bilmas.

Suxango'y shu kishi bo'lg'ayki, ul har so'zni desa, xalqqa ma'qul bo'lg'ay va xalq ham har so'z desa unga ma'qul bo'lg'ay. Bunday kishilar oqillar qatoriga kirgay, yo'q ersa ul inson suratida mavjud bo'lg'on bir hayvondur.

So'zni bag'oyat ulug' bilg'il, so'z osmondin kelmas va ul har narsa emasdur. Qay bir so'zniki bilsang joyini o'tkarmasdan aytg'il, vaqtini zoe qilmag'il, yo'q ersa donishg'a sitam qilg'on bo'lg'aysan. Har so'z desang rost deg'il va bema'nilikni da'vo qilg'uvchi bo'lmag'il.

Bilmag'on ilmdin dam urmag'il va undin non talab qilmag'il. Harna matlubing bo'lsa, bilg'on ilm va hunardin hosil bo'lur. Bilmag'on hunar da'vosidin hech narsa hosil bo'lmas, faqat behuda zahmat chekarsan...

Ammo, ey farzand, hech kishining oldida ifrot (haddan oshish) qilmag'il va ifrotni shumlig' deb bilmag'il. Har ishla miyona (o'rtacha) bo'lg'il, so'z aytmoqqa va ish qilmoqqa... sangip (og'ir) bo'lg'il. Rozingni (siringni) o'zingdan o'zga kishiga aytmag'il, agar aytsang so'ngra uni roz demag'il.

Xaloyiqning orasida bir kishining qulog'iga so'z aytish yaxshi emasdur. Agar bu so'z garchand yaxshi so'z bo'lsa ham, tashqarisidan uni yomon so'z deb gumon qiladilar va ko'p odamlar bir-birlaridan dargumon bo'ladilar. Gar so'z demoqchi bo'lsang, shunday so'z degilki, so'zingning rostlig'iga guvohlik bersinlar. Agar o'zingni zo'rlik bila aybdor qilmoq tilamasang, biror uarsaga guvoh bo'lmag'il va agar guvoh bo'lsang, guvohlik berar vaqtda ehtiros (saqlanish, ehtiyotlanish) bo'lg'il. Agar guvohlik bersang, mayl bila bermag'il.

Har so'zni andisha bila boshlag'il, toki aytg'on so'zingdin pushaymon bo'lmag'aysan.

Andishani ilgari tutmoq ham bir nav karomatdur. Hech so'zni eshitishdan diltang bo'lmag'il. Ul so'z ishinga xoh yarasun, xoh yaramasun, uni eshitgil, to yuzingga so'z eshigi beklanmasun va foydasi favt (yo'qotish, o'lim) bo'lmasin.

Sovuq so'zlik bo'lmag'il. Sovuq so'z bir tuxumdur, undin dushmanlik hosil bo'lur.

Agar har qancha dono bo'lsang ham o'zingni nodon tutgil, toki senga hunar o'rgatish eshigi hamisha ochiq bo'lg'ay.

Har so'zni va hunarni yaxshi bilsang ham hech bir so'zni sindirmag'il, to'g'ri ta'rif qilg'il va uni bir rangda aytg'il: xosga xos so'z, omiyga omiy so'z deg'il, toki u hikmatga muvofiq bo'lsun va eshitg'on kishiga og'ir kelmasin, yo'qsa so'zingni dalil va hujjat birla ham eshitmag'aylar. Undin so'ng ularning rizosiga qarab so'zlag'il, to salomat bo'lg'aysan.

Ey farzand, agar har nechakim suxondin bo'lsang, o'zingni bilg'ondin kamroq tutg'il, to so'zlash vaqtida nodon va beburd bo'lib qolmag'aysan.

Ko'p bilib, oz so'zlag'il va kam bilib ko'p so'z demag'il. Nima uchunki aqlsiz shundog' kishi bo'ladur – u ko'p so'zlar. Debdurlarki, xomushlik salomatlik sababidur, chunki ko'p so'zlaguchi oqil kishi bo'lsa ham, avom uni aqlsiz derlar. Aqlsiz kishi xomush bo'lsa, uni oqil hisoblaydilar. Har necha pok, porso (xudojo'y), ravish (yo'l, yo'sin, qoida) bo'lsang ham o'zingni ta'rif qilmag'ilki, har kishi sening guvohlig'ingni eshitmas. Qo'shish qilkim, xaloyiq seni ta'rif qilsunlar va shundoq so'z degilkim, u ishga yarasun, bekor va zoye ketmasun.

Ey farzand, demak, yolg'on va bexudo so'z aytmoq devonalikning bir qismidir. Har kishiga so'z aytur bo'lsang qarag'il, ul sening so'zingga xaridormu yoki xaridor emasmi? Agarda uni so'zingga xaridor topsang, unga so'zingni sotgil. Yo'q ersa, ul so'zni qo'yib, shundoq so'z degilkim, unga xush kelsin va sening so'zingga xaridor bo'lsin. Lekin inson bila inson bo'lg'il, odamiy bila odam bo'lg'il, nedikim inson boshqa, odamiy boshqadir.

Ey farzand, toki qila olsang, so'z eshitmakdin qochmag'ilkim, kishi so'z eshitmak bila suxango'y hosil qilur. Avvalo, buni shundoq dalillash mumkin, agar o'g'lon onadan tug'ilsa, unga yerning ostidan bir joy qilib sut berib, ul joyda parvarish qilsalar, onasi va doyasi unga gapirmasalar, u o'g'lon hech kishining so'zin eshitmasa, ulug' bo'lg'onda lol (soqov) bo'lur. Ko'rmasmusankim, barcha lollar kar bo'lurlar.⁹

Kaykovusning «Qobusnoma» asari hayotimizda yashashimiz uchun qayerda, qachon, qanday holatda muomala-munosabatga undaydi. Hatto bugunning odamlar o'rtasidagi muomala saboqlariga o'rgatadigan kitobi, deb ko'pchilik amerikalik sotsiolog Deyl Karnegining kitobini misol keltiradilar. To'g'ri, unda g'arbcha muomala keng o'rin olgan, Kaykovusning «Qobusnoma»si esa sharq axloqi yo'nalishida bo'lib, ham foniyl dunyo, ham boqiy dunyo saboqlaridan bilim berishi bilan qimmatlidir. Shu ma'noda «Qobusnoma» bebaho kitob bo'lib qolaveradi. Ayniqsa, notiqlik bobida undan ko'p foydalanish mumkin.

Mavzuni «Qobusnoma»dagi ibratli fikr bilan yakunlamoqchimiz... Nutqni juda yaxshi va san'atkorona o'rga- nib ol, doimo gapga chechan bo'lishga harakat qil... Nutqi shirin kishining mehribon kishilari ham ko'p bo'ladi («Qobusnoma»dan).

⁹ Kaykovus. Qobusnoma. Toshkent, «Meros», 1992. 31-37-betlar

Alisher Navoiy notiqlik haqida

O'zbek xalqining buyuk mutafakkiri, insonparvar shoiri Alisher Navoiy o'z ijodini hamisha ijtimoiy faoliyat bilan birga qo'shib olib bordi. Alisher Navoiy o'zbek mumtoz adabiyoti va adabiy tilining asoschisi bo'lishi bilan birga barcha turkiy xalqlar adabiyoti va adabiy tili rivojiga ulkan hissa qo'shganligi shubhasizdir. Navoiy turkiy tilda go'zal nutq tuzish va bu tilda ajoyib o'lmas asarlar yozish mumkinligini ham ilmiy, ham amaliy jihatdan isbotladi. Alisher Navoiyning «Muhokamat ul-lug'atayn», «Mahbub ul-qulub», «Nazmul-javohir» va boshqa qator asarlari o'zbek tilida nuqqa tuzishning go'zal namunalari bo'lish bilan birga, tilning yuksalishiga ham katta hissa qo'shdi.

Bizning ota-bobolarimiz qadimdan odamiylikni, qadr-qimmat va mehr-oqibatni har qanday zaru oltinlardan, ma'danu boyliklardan, duru gavharlardan ustun qo'yib kelishgan. Alisher Navoiyning:

*Odami ersang, demagil odami,
Onikim yo'q xalq g'amidin g'ami?*

– misralari ham bu fikrimizning dalili sanaladi.

Hazrat Alisher Navoiy Husayn Boyqaroni «Sohibqiron» deb ulug'lagan bo'lsalar, Husayn Boyqaro ham Alisher Navoiyning turkiy tilda bitilgan «Xamsa»sini o'qigach «So'z sohibqironi» deb ataydi va Navoiyga bag'ishlangan risolasida buni qayd etadi:

*Erur so'z mulkining qahramoni,
Erur gar chin desang sohibqironi.*

Navoiy so'z qadrini benihoya ulug'lagan va uning qudratini o'z davridayoq, hayotlik chog'idayoq sinab ko'rgan ulug' siymo edi. Shu bois ham hazrat Navoiy yozadilar:

*So'zdirki, nishon berur o'likka jondin,
So'zdirki, berar jonga xabar jonondin.
Insonni so'z ayladi judo hayvondin,
Bilkim, guhari sharifroq yo'q ondin.*

Demak, odamning tirikligidan nishona ham soʻz, oshiq-mashuqlar qalbidagi ishq-muhabbat tuygʻularini tarannum etuvchi ham soʻz, hayvonot olamidan odamni ajratib turuvchi ham soʻz ekanligini uqtirarkan, undan-da goʻzal narsa yoʻqligiga ishontiradi. Navoiy soʻz gavharini, uning qadr-qimmati va goʻzalligini, inson ruhida jon kabi muhimligini taʼkidlaydi. Ulugʻ Navoiyning «Ey soʻz, ne balo ajib guharsen, Gavhar neki, bahri mavjvarsen, Derlar seni, dur, savob emas, bu, Sen javharu ruhu dur quruq suv», kabi soʻz shaʼniga aytgan gaplarini, «Muhokamat ul-lugʻatayn» asarida tilimiz boyligini namoyish etganini, «Majolis un-nafois» asarida soʻzdan unumli foydalanish mahorati haqidagi fikrlarini koʻz oldimizga keltiraylik.

Soʻzning, notiqlikning qudrati beqiyos ekanligi borasida zamondoshimiz, Oʻzbekiston qahramoni Abdulla Oripov Alisher Navoiy ijodi misolida shunday xulosaga keladi:

*Temur tigʻi yetmagan joyni
Qalam bilan oldi, Alisher.*

A. Oripov xulosasining toʻgʻriligini hazrat Navoiy oʻz ijodida ham tasdiqlagan. Bu oʻrinda taniqli olim Nusratilla Jumayevning (Istiqlol va ona tilimiz. Toshkent: «Sharq». 1998, 46-47-betlar) fikrlarini keltiramiz: «Alisher Navoiyning:

*Olibmen taxti farmoninga oson
Cherik chekmay Xitoydan to Xuroson,*

degan soʻzlarida ham shunday hikmat bor. Cherik – bu lashkar. Shoir lashkar tortmasdan Xitoydan Xurosongacha boʻlgan sarhadni zabt etganligi haqida faxrlanib soʻzlamogʻda. Maʼlumki, Alisher Navoiyning taʼsir doirasi va darajasi har qanday sarkardadan ham ustun boʻlgan. Nutq va tafakkur salohiyati uni vaziri aʼzam darajasiga koʻtardi».

Bobokalonimiz hazrat Alisher Navoiyning til va nutq, nutq odobi, notiqlik sanʼati haqidagi fikrlari aynan haqiqatligiga shubha boʻlishi mumkin emas.

Misollarga murojaat qilaylik:

Yaxshi soʻzlay olish (nutq) – sanʼatdir, noyob hunardir. Uni egal-lashga intilgan:

Erdin so'z hunar, enchidin bo'z hunar

(«Mahbub ul-qulub». 82-bet).

Insonning odob-axloqini belgilaydigan omillardan biri uning so'zi, nutqidir: Suvning mazasi muz bila, oshning mazasi tuz bila, odam yaxshilig'i so'z bila.

(Mahbub ul-qulub, 79-bet)

*So'z zohir etar zamir ishi ko'prigidin,
Til muxbir erur ko'ngil pihon eingagidin.
Faxm ayla kishi holini so'z demagidin,
Kim berdi xabar hadisi ko'nglidagidin.*

(Nazm ul-javohir. 41-bet)

Kishining so'zi (nutqi) uning aqliy kamolotidan darak beradi:

*Odamki demak birla kiromiydiru bas,
So'z durri ishining intizomiduru bas,
Sihhat onchaki, ahli aql komiduru bas.
Aqliga dalil aning kalomiduru bas.*

(Nazm ul-javohir. 25-bet)

So'zlaganda diling bilan tiling bir bo'lsin, chunki dildagi tilga chiqadi:

*Haq seni sevgay el bila bo'lsang,
Tilu ko'nglingni bir qilib birro'y,
Nuqta sursang shukuftau xavdon,
Zist qilsang, kushodou xushro'y.*

(Arbain, 59-bet)

*Demonkim ko'ngli poku ham ko'zi pok,
Tili poku so'zi poku o'zi pok.*

(Xamsa, 175-bet)

*Tilki fasih va dilpazir bo'lg'ay – xo'broq bo'lg'ay,
Agar kungul bila bir bo'lg'ay.*

(Mahbub ul-qulub. 60-bet)

*So'zlaganda o'ylab so'zla, tushunib bilib gapir:
So'zni ko'nglungda pishqarmaguncha tilga kelturma,
Harnakim ko'nglungda bo'lsa tilga surma.*
(Mahbub ul-qulub. 83-bet.)

Xushmuomala, shirin so'z bo'l. Tiling bilan kishilarga ozor berma:

*Har kinki chuchuk so'z elga izhor aylar,
Har neki ag'yor durur yor aylar.
So'z qattig'i el kunguliga ozor aylar,
Yumshog'i ko'ngullarni giriftor aylar.*
(Nazm ul-javohir. 43 bet)

*Tilni, so'zni qadrla, uni hurmat qil:
Donau dur so'zini afsona bil,
So'zni jahon bahrida durdona bil.*
(«Xamsa», 34-bet)

Oz gapirmoq – hikmatga sabab; oz yemoq – sog'likka sabab.
Og'ziga kelganini demoq – nodonning ishi va oldiga kelganni yemoq – hayvonning ishi.

*Ko'p demak birla bo'lmagil nodon,
Ko'p yemak birla bo'lmagil hayvon.*
(Mahbub ul-qulub. 83-bet)

Chin, to'g'ri so'zla, nutqingda halol bo'l. Yolg'on so'z baxtsizlik keltiradi. Chin so'z mo'tabar, yaxshi so'z muxtasar...
(Mahbub ul-qulub. 63-bet)

Yaxshi, ezgu so'z (nutq) kishiga obro', baxt keltiradi. Ezgu so'zli bo'l:

*Kim istasa mazhari karomat bo'lmoq,
Har nav' ishda istiqomat bo'lmoq.
So'zdir anga mujibi g'aromat bo'lmoq,
Til zabtidadur anga salomat bo'lmoq.*
(Nazm ul-javohir. 30 bet)

Demak, shirinsuxanlik, chiroyli gapirishga intilish, notiqlik qadimiy tarixga ega ekan, bizning ham ajdodlarimiz intilgan qoidalariga amal qilishimiz lozim bo'ladi. Alisher Navoiyga qadar va unga zamondosh bo'lgan allomalarimiz asarlarida va o'git nasihatlarida inson uchun ma'naviy zebu ziynat bo'lgan shirin muomala, chiroyli va muloyim so'zlash, notiqlik san'atini egallashga chaqiriq, da'vat tarix o'zanidan bizgacha kelib bog'lanadi. Bu muammoni hal etish esa har birimizning qo'limizda, chidam va iroda bilan harakat qilsak, albatta, erishish mumkin.

Alisher Navoiy hazratlari «Mahbub ul-qulub» asarining birinchi qism 21-bandida «Nasihatgo'y va va'zxonlar to'g'risida» shunday yozadilar:

«Voiz haq so'zini targ'ib qilishi, payg'ambar so'zidan chetga chiqmasligi kerak, eng avval uning o'zi haq va payg'ambar yo'lga kirishi, so'ngra esa nasihat bilan elni ham shu yo'lga solishi lozim. O'zi yurmagan yo'lga elni boshlamoq – musofirni yo'ldan adashtirib, biyobonga tashlamoq va sahroda uni yo'qotmoqdir. O'zi mastning elni hushyorlikka chaqirishi – uyquchi kishining odamlarni bedorlikka da'vat etganiga o'xshash bir narsadir.

*Uyqusida so'zlagan kasal odamdir,
Unga quloq osgan esa tentaqqdir.*

Va'z – murshidlar, pirlar, hushyor kishilarning ishidir va ularning nasihatini qabul etgan maqbul kishidir. Avvalo, uning o'zi bir yo'lga tushib olgan bo'lishi, keyin esa boshqa odamlarni o'sha tomon boshlab borishi kerak. Yo'lga bilmay kirgan yo'qoladi va maqsadidan boshqa yerga yetadi.

Va'zxon shunday bo'lishi kerakki, uning majlisiga bo'sh kirgan odam to'lib chiqsin; to'la kirgan odam esa yengil tortib chiqsin, xoli qaytsin. Voiz olim va halol ish ko'ruvchi bo'lsa, uning nasihatidan chetga chiqqanlar gunohkor bo'ladi.

Agar u boshqalarga buyursa-yu, o'zi qilmasa, uning so'zlari hech kimga ta'sir etmaydi va foyda keltirmaydi.

O'z yordamchilari orqali nasihat qiluvchi voiz – o'zi qolib, shogirdini kuylatuvchi qo'shiqchidir (Mahbub ul-qulub. 31–32-betlar).

Alisher Navoiy ijodini dengizga qiyos qilish mumkin. Unda duru gavharlar behisob, biz ulug' mutafakkirlarning so'zga, nutqqa va

notiqlik san'atiga qaratilgan fikrlarini yoritishga harakat qildik. Bu hali hammasi emas. Mazkur mavzu katta ilmiy ishlarga manba, material berishiga aminmiz. Navoiydek ulug' alloma so'z qudratiga shunchalik e'tiborlarini qaratgan ekan, bizning burchimiz uning fikrlarini o'qimoq va uqmoqdan iborat bo'lib qolmasdan, qo'limizdan kelgancha unga amal qilish insoniy burchimiz ekanligini esdan chiqarmaylik.

Amir Temurning notiqligi

Nizomiddin Mir Alisher Navoiy «Majolis un-nafois» asarida shunday yozadi:

«Temur Ko'ragon agarchi nazm aytmogga iltifot qilmaydurlar, ammo nazm va nasrni andoq xo'b mahal va mavqe'da o'qibdurlarkim, aningdek bir bayt o'qig'oni ming yaxshi bayt aytqonicha bor». Ya'ni ul zot o'zi she'r yozmagan bo'lsa-da, lekin she'riy va nasriy asarlardan shuncha ko'p yod olgan va ularni shunday yaxshi o'qir ekanki, bunga hamma qoyil qolar ekan. Bunday qobiliyat esa faqat bilimdon, nozikta'b insonlarda bo'ladi.

Zehni o'tkir, zakovati tengsiz Sohibqironning bu boradagi fazilatlarini O'zbekiston xalq yozuvchisi Pirimqul Qodirovning «Amir Temur siymosi» kitobida ham muhim tarixiy manbalar asosida alohida ta'kidlangan. Amir Temur saroyida kotib bo'lib ishlagan va uning hayot yo'lini yaxshi o'rgangan tarixchi Hofizi Abro' «Zubdat ut-tavorix» asarida quyidagilarni yozadi: «Amir Sohibqiron maktabda o'z tengqurlaridan saboqda o'zib ketardi. Balog'at yoshiga yetguncha ilm, adab, xat va suxanvorlik kasb etadi. Undagi teran bilim shijoatga payvand bo'ldi va shundan so'ng amirlik mansabini egalladi».

Ibn Arabshoh «Amir Temur tarixida taqdir ajoyibotlari» kitobida Sohibqironni shunday tasvirlagan: «Temur baland bo'yli, qadimiy pahlavonlarday ulkan qomatli, yelkalari keng, boshi shernikiday katta, barmoqlari yo'g'on, oqu qizil tiniq yuzli, yo'g'on ovozli, ikki ko'zi bamisoli ikki yoniq shamday olovli, badani pishiq, xuddi tosh misoli qattiq, o'limdan qo'rqmaydigan iztirobsiz vazmin odam edi».

Hofizi Abro' bejiz «Suxanvorlik kasb etdi» deb yozmagan. Ibn Arabshohning: «... yo'g'on ovozli, vazmin odam edi», deb ta'rif berishida ham Sohibqironning Alloh yuqtirgan iste'dodiga ishora bor.

Notiq uchun vazminlik va tinglovchilarga zalvor bilan yetib boradigan ovoz juda muhim. Sohibqiron Amir Temur bobomizda notiq uchun kerakli bo'lgan barcha sifatlar jamuljam bo'lgan. Ul zotning notiqligini isbotlovchi misollar Nizomiddin Shomiyning «Zafarnoma» asarida ko'plab uchraydi.

Shomiy «Zafarnoma»sining ikki qo'lyozma nusxasigina saqlanib qolgan. Birinchisi Amir Temurga taqdim etilgan qo'lyozmaning 1425-yilda ko'chirilgan nusxasi bo'lib, u Istanbuldagi «Nuri Usmoniya» masjidi kutubxonasida 3367-raqam bilan saqlanmoqda. Ikkinchisi muallif tomonidan Amir Temurning nabirasi Mirzo Umar Bahodir ibn Mironshohga taqdim etilgan qo'lyozmadan ko'chirilgan nusxa bo'lib, u Londondagi «Britaniya muzeyi» kutubxonasida saqlanadi.

Mazkur asarning Amir Temur haqida yozilgan manbalardan farqli tomoni shundaki, unda Sohibqironning aytgan va so'zlagan nutqlari juda keng o'rin olgan. Bu holat esa Amir Temurning o'tkir notiqligini, nutqida ortiqcha so'z va iboralarga o'rin berilmaganligi, har bir so'zni o'z ohangi bilan, ixcham va lo'nda hamda keskin holatda ayta olish mahoratini namoyon etadi.

Ul zotning so'zlagan nutqlarida aniq maqsad, reja ko'zda tutilgani yorqin ko'rinadi. Nizomiddin Shomiy yozadi: «Sohibqiron hazrat menga: «Shu uslubda yozilgan, tashbeh va mubolag'alar bilan oro berilgan kitoblarda ko'zlangan maqsadlar o'rtada yo'qolib ketadi. Agar so'z qoida- qonunidan nasibador bo'lganlardan birontasi ma'nisini fahmlab qolsa qolar, ammo qolgan o'ntasi, balki yuztasi uning mazmunini bilishdan, maqsadga yetishdan ojiz. Shu sababli uning foydasi barchaga barobar bo'lmaydi», degach, bunda (Nizomiddin) yer o'pib arz sharafiga shunday yetkazdim: «Harchand so'z martabalari ko'p va manzillari sanoqsizdir, ammo abadiyatga payvand ushbu davlat soyasida bu faqirning so'z san'atida baqadri imkon qudrati va uning uslublari borasida bu fan arboblari nazdida shuhrati bordir. Olimlar maqbul so'z haqida shunday deganlar: Yaxshi va ravon so'z uldirkim, avom xalq uning ma'nosini anglagay, xos kishilar esa unga ayb qo'ymagay.

Shuning uchun aytmishlar (bayt):

*«Gar iste'dod bo'lmasa hech kim aytolmas,
Xosga maqbulu omma tushungudek so'zni»*

Amir Sohibqiron hazrat: «Men ana o'shandoq so'zni xohlayman», dedi. Men duo marosimini bajo keltirgach, arz izzatgohiga shunday deb yetkazdim: «Agar hukmlari joriy bo'lsa, bu banda shu tariqa yo'ldan borgaymen, qudratim yetguncha uning uddasidan chiqishga uringaymen va xizmatini umrim sharafiga bilgaymen».

Yuqoridagi sulhbatdan ko'rinib turibdiki, Amir Temur so'zning qudratini teran his etgan o'ta bilimdon, so'z sehrini anglagan, notiqlik san'atini mukammal bilgan, so'z bilan amalga oshishi mumkin bo'lgan har neni anglab yetgach yuksak ma'naviyat egasi bo'lgan. Amir Sohibqironning yosh yigitlik chog'i amakisi Amir Hoji Barlos Xurosonga jo'nashga qaror qiladi. Amir Sohibqiron unga shunday deydi: «Siz Xuroson tomonga borishga azm qilibsiz! Viloyat va mamlakat hokimsiz va boshliqsiz qolib, unga fitnayu futur yo'l topgay va zarar yetgay. Agar maslahat ko'rsangiz, men o'z viloyatinga borib, u joydan podshoh xizmatiga yuzlanay, uning amirlari va vazirlarini ko'ray, toki viloyat xarob bo'lmasin» (N. Shomiy, «Zafarnoma»). Sohibqironning bu so'zlari Hoji Barlosga ta'sir etib, maslahatga muvofiqligini bildi va uning gaplarini to'g'ri deb topdi. E'tibor berilsa, Amir Temur so'zlarida birorta ortiqcha, o'rinsiz so'z uchramaydi. Ular barchasi aql olovida toblanib, pishib yetilib, nutq orqali namoyon bo'lmoqda. Fikr aniq, tushunarli, lo'nda va ta'sirchan. Sohibqiron el-yurtini o'ylab, uning tinchligini ta'minlash haqida qayg'urmoqda.

Amir Temurning xalqparvar, yurtparvar zot ekanliklarini uning mana bu so'zlari ham tasdiqlaydi. Mag'lubiyatga uchragan Amir Husayn Amir Sohibqironga: «O'z xonadoning va elingni suvidan o'tkaz!» – deb buyuradi. Amir Sohibqiron javob beradi: «El-yurt, yaqin kishilar suvidan kechish maqsadida jo'nab ketdilar. Ammo bundan nima foyda? Axir, viloyat vayron bo'ladi-ku, yashashu tirikchilik odamlar uchun achchiq kechmoqda, shaharlar xarobaga aylandi. Maslahat shulki, siz salomat jo'naybering! Men yana bir necha kun turib, lashkar to'playman va bu dushmanlar bilan yana bir bor jang qilaman»¹⁰, – dedi. Uning bu nutqidan botirlik va dovyuralik balqib turibdi.

Amir Sohibqiron qaysi yurtga borsa, u yerda tartib va osoyishtalik o'rnatish yo'lini tutganlar. U zot Tufliis mavzeiga borganlarida amirlarini va arkoni davlatni yig'ib, shunday nutq so'zlaydi: «Men shu zamonda

¹⁰ O'sha asar, 48-bet.

voqe' bo'lgan hodisayu xarobliklar, fitnayu fasod boisidan vujudga kelgan ajoyib holatlar va g'aroyib ishlarni ko'rmoqdamen; qonun-qoidalar izdan chiqqan.

Podshohlik rasm-rusumi yo'qolgan. Albatta, qudratli podshohlar bo'lmaganidan keyin mamlakat ahvoliga tashvish va parishonlik yo'l topishi taajjubkim, o'tmish podshohlar va sobiq maliklarning tutgan siyosati va hokimiyati ustidadir. Ularning shunchalik ulug'vorligi, komronligi va jahondorligi bo'la turib... gurg'iy jamoalari qanday qilib shu damgacha saqlanib, mamlakatni va saltanatni boshqarganlar»¹¹.

E'tiborlisi shundaki, Amir Sohirqiron notiqlikda ham, jasurlikda ham o'z tinglovchilariga ibrat rolini o'tagan. Uning nutqidan biron so'zni olib tashlash qiyin. Hamma so'zlar o'z o'rnida maqsad nishoniga bexato tegmoqda. Bunday nutqni tinglagan amiru ulamolar, arkoni davlat Amir Sohirqiron maqsadu murodini chuqur anglab, unga ishonishi, ergashishi tabiiy edi.

Sohirqiron bobomizning quyidagi nutqida xayrli ishlarga da'vat mujassam: «Nomdur podshohlar qudratining foydasi, adolat shior maliklar g'amxo'rligining manfaati xayrli ishlarni shoyi' qilish va yaxshiliklarni yoyishdir. Hozirda biz o'tmish podshohlardan qolgan asarlarni nazorat qilyapmiz. Biroq, albatta, bizdan ham biror yodgorlik qolishi lozimki, zamon o'tishi bilan bizning nomimiz o'sha yodgorlikda saqlanib qolsin va uning ajru savobi beandoza bo'lsin»¹².

Amir Temur Tarag'ayning o'g'illariga aytgan vasiyat nutqiga e'tibor bersak: «O'g'illarim, millatning rohati, saodatini saqlamoq uchun sizlarga qoldirayotgan vasiyat va tuzuklarni yaxshi o'qing, aslo unutmang va tatbiq eting.

Millatning dardlariga darmon bo'lmoq vazifangizdir. Zaiflarni ko'ring, yo'qsillarni zanginlar (boyilar) zulmiga tashlamang. Adolat va iyilik (yaxshilik) qilmoq dasturingiz, rahbaringiz bo'lsin. Men kabi uzun (uzoq) saltanat surmoq istasangiz, qilichlaringizni yaxshi o'ylab chekingiz. Bir dafa chekikdan so'ngra-da, uni ustalik-la qo'llangiz. Orangizga nifoq tuxumlari ekilmasin uchun cho'q (ko'p) ziyrak, ehtiyotkor bo'ling. Ba'zi nodimlaringiz va dushmanlaringiz nifoq tuxumlarini sochmoqqa, bundan foydalanmoqqa til biriktiradilar. Faqat

¹¹ O'sha asar, 135 bet.

¹² O'sha asar, 318-bet

vasiyatimda sizga idora shaklini, uning asosi – yo'riqlarini ko'rsatdim. Bularga sodiq qolsangiz, toj boshingizdan tushmas.

O'lim to'shagida so'zlagan otangizning bu so'zlarini unutmangiz.

Mendan so'ng xoqon Pir Muhammad Jahongir bo'lajak. Unga menga itoat etgan kabi itoat etingiz.

(Yig'ilgan butun qo'mondonlar, saroy odamlari yig'lab turib yuzlariga fотиha tortdilar. Temurning so'nggi so'zi «La ilaha illoloh...» bo'ldi).¹³

Tarixchi Turg'un Fayziyev sohibqiron umrining so'nggi daqiqalari va vasiyati xususida shunday yozadi:

«Naql qilinishicha, Xitoy safariga otlangan Amir Temur yo'lda, to'g'rirog'i, O'trorda betoblanib yotib qoladi. Amir Temurning yonida faqat Saroy Mulk xonimgina turishiga haqli edi. Hukmdorning qo'zg'alishiga ham madori yetmas, binobarin, Saroy Mulk xonim uning ahvolidan kechayu kunduzi xabardor bo'lib turar edi. Tunlarning birida toliqqan Saroy Mulk xonimni uyqu g'alaba qilib, bir nafas pinakka ketadi-yu, shu zahoti seskanib uyg'onadi. Va shu asno darhol hukmdor yotgan tarafga ko'z tashlaydi. Biroq, qay ko'z bilan ko'rsinki, to'shakda xukmdor yo'q edi. Saroy Mulk xonim sapchib turib, tashqariga yuguradi. Posbon oldiga chiqib, hukmdorni so'raydi. Posbon unga ta'zim etib, qorong'ilik tomonga ishora qiladi. Saroy Mulk xonim o'sha tomon qoqilib-suqulib yelib borarkan, kichik bir tepalik ustida turgan qoraga ko'zi tushadi. Bu Jahongir Amir Temur edi. U yelkasida chopon, chuqur xayolga cho'mgan holda qorong'ilikkka tikilib turar edi. Saroy Mulk xonim hayajonda:

– Bu qanday gap, ulug' amirim?! Izg'irinli tunda kasal holingiz bilan... bu yerda turishingizda ne hikmat bor? – deya amirni o'rdagoh tomon yetaklaydi.

Temur o'rdagohga kelib, o'z o'rniga yotgach, Saroy Mulk xonim bu g'ayritabiiy ahvolot sirini yana so'raydi. Amir Temur xo'rsinib, oh tortgach, shu kecha ko'rgan tushini so'zlaydi:

– Har ikki chekkasi baland qamishlar bilan o'ralgan katta yo'lda otimni yeldirib borayotgan edim. To'satdan yo'l chetidagi qamishlar

¹³ «Temurning o'lim to'shagida so'zlaganlari». Rafiq O'zdamning «Turklarning «Oltin kitobi» (Istanbul, 1990-yil. «Tarjimon» ro'znomasi nashri), 2-jildidan To'ra Mirzo olib kelgan.

shitirlab qoldi. Men o'sha tomonga qaradim. Qaradim-u, hayratdan ot jilovini tortib, to'xtatdim. Qamishzor ichidan padari buzurukvorim shitob bilan chiqib kelayotir edilar. Men hayrat ichinda otdan tushib, otam istiqbollariga yurdim. Ammo padari buzurukvor menga iltifot qilmay, oldimdan o'tib borib, otimning egar-jabduqlarini yechib olib, o'z kelgan yo'llariga qaytib, qamishlar orasiga kirib, ko'zdan g'oyib bo'ldilar... Men katta yo'l ustida garangsib, yalang'och ot yonida turganim holda uyg'onib ketdim... Uyg'onganimda a'zoyi badanim titrab, qizib ketayotgan edi. Bu xosiyatsiz tush dahshatidan tashqariga qanday chiqib ketganimni ham sezmay qolibman... Har holda paymona to'lganga o'xshaydir...

- Yaxshi niyat qiling, ulug' Amir, dard boshqa, ajal boshqa; shukr, salomatligingiz yaxshi! - tasalli berishga urinardi Saroy Mulk xonim.

- Yig'idan foyda yo'q, xonim! Taqdirni tabdil qilib bo'lmas... Shukr, tong ham yorisha boshladi. Poshonga buyuring, amir Shayx Nuriddin, amir Shohmalik va amir Xo'ja Yusuf huzurimga kirsinlar.

Amirlar va beklar solihbqiron qarorgohiga kirganlarida u to'shakda behol yotardi. Saroy Mulk xonim hukmdorga yaqinlashib, amirlar tashrifi haqida sekingina shivirlagach, u nursiz ko'zini ohista ochib, yaqinroq kelib o'tirishlariga ijozat berdi. Amirlar qisqagina hol-ahvol so'rashishgach, hukmdorning oyoq tomonida - poygohdan joy olib, butun vujudlari quloqqa aylangan holda yerga qarab o'ltirardilar. Hukmdor ohista ko'zini ochib, amir va beklarga bir-bir razm solgach, entikib-entikib so'z boshlaydi:

- Ma'lumingiz bo'lgaykim, Jahongir Mirzoning farzandi Pir Muhammad Mirzoni valiahd etib tayinlaydurmən. Tokim Samarqand taxti va arkoni davlat aning hukmi-farmonida bo'lg'ay. Mamlakat va millatning osoyishtaligi, qo'shin salohiyatining mukammalligi, raiyatning xotirjamligi borasida foydali tadbirlar ko'rsin. Binobarin, sizlar ham itoat va ehtirom borasida unga bay'at bildirib, saltanatni boshqarishda, el-yurtning tinchligi, musulmonlarning osoyishtaligi uchun hamjihat bo'lib, ko'maklashmog'ingiz lozim. Sizlarning hamjihatlik va ittifoq bilan qilgan ishlaringiz uzoq-yaqindagi do'st-dushmanlarga ko'rinib tursin. Tokim o'zaro nizolarga o'rin qolmagay va hech kim saltanatga qarshi isyon ko'tarishga o'zida jasorat topmag'ay. Bilaks o'zaro nizolar vujudga kelgay, raiyat boshiga tashvish

va nadomatlar ortib, mamlakat obodonligi barham topgay. Inchunun mening ko'p yillik sa'y-harakatlarim zoe ketgay...

Amir Temur holsizlanib ko'zini yumadi. Bu uning so'nggi vasiyati edi.

Amirlar, beklar va yurtning kattalari hamda shu yerda hozir bo'lgan shahzodalar, malikalar hukmdorning vasiyatini mukammal bajarishga qasamyod qilishgach, amir Shayx Nuriddin ohista so'z boshlaydi.

- Agar amri oliy bersangiz, Toshkent, Samarqand va Hirotga xabar yuborsak, toki farzandi dilbandlaringiz - shahzodalar zudlik birlan yetib kelib, janobi oliylarining husni tavajjuhlaridan bahramand bo'lib, gavharfishon nasihatlaringizni ixlos qulog'i birlan tinglab, itoat kamarini bellariga bog'lasalar, foydadin xoli bo'lmas erdi.

- Amir Temur asta ko'zini ochib, amirlarga mungli nazar solarkan, chap qo'lini ko'tarib, avval ko'rsatkich barmog'ini, keyin o'rta barmog'ini ko'rsatadi-da, qo'lini tushirib, ko'zini yumib oladi. Amirlar hukmdorning imo-ishorasiga tushuna olmay, sarosimada Saroy Mulk xonimga qaraydilar. Shu asnoda hukmdor tamshanib, ko'zini ochib amirlarga qaraydi.

- Vaqt o'tdi, bir-ikki kunlik umr qoldi. Afsus, ularni ko'rish nasib etmadi. Endi diydor ko'rishmak qiyomatga qoldi, - deydiyu, yana ko'zini yumadi.

Darhaqiqat, ertasi 17-sha'bon 807/1405, 18-fevral chorshanba kechasi shom bilan xufton namozi o'rtasida sohibqiron amir Temur ko'ragonning joni uzildi. Uning o'limi hammadan sir tutilib, tunda maxsus bezatilgan aravada amir Xo'ja Yusuf boshchiligida Samarqandga jo'natildi. Shundan so'ng amir va beklar kengash o'tkazib, uzoq-yaqindagi barcha shahzodalarga xabar yuborishga, sohibqironning vafotini vaqtincha sir tutishga, toki saltanat dushmanlari oyoqqa qalqib isyon ko'tarmasinlar, degan qarorga keldilar.¹⁴

Amir Sohibqironning so'zga benihoya e'tibori u ulug' zotning sarkardalik va davlatni boshqarish san'atida yorqin iz qoldirgan.

Amir Temur bobomizning bu boradagi o'ziga xos uslubini chuqur o'rganish, so'zga, notqlikka shunchalar mas'uliyat bilan yondashganlaridan ibrat olish barkamol avlodni tarbiyalash jarayonida alohida ahamiyat kasb etadi.

¹⁴ Ko'chirma: O'zbekim, Vatan seriyasi Toshkent, 1992-yil, 5-8-betlardan olindi.

Bu mavzuga yanada chuqurroq yondashish orqali Amir Temurning notiqlik borasidagi mahoratini teran yoritish galdagi vazifalardir.

Voizlik san'atining katta bilimdoni, Nizomiddin Mir Alisher Navoiyga zamondosh Husayn Voiz Koshifiy turfa fanlarga oid asarlar yaratish bilan birga «Futuvvatnomayi Sultoni», «Axloqi Muhsiniy» kabi bir qator asarlarini axloq, nutq odobi va notiqlik (voizlik) san'atining o'ziga xos sirlarini ochishga bag'ishladi. Uning «Futuvvatnomayi Sultoni» hamda «Axloqi Muhsiniy» kitoblari o'z zamonasidayoq madrasalarda darslik sifatida qo'llanilgan. Husayn Voiz Koshifiy voizlikning uch xil ko'rinishida ham amalda bimalol nutq so'zlagan. Husayn Boyqaro topshirig'i bilan davlat ahamiyatiga ega bo'lgan xat, noma va yozishmalarni o'qib berishda notiqlik san'atining dabirlik turidan foydalangan. Hayit nomoz kunlarida, namoz juma va boshqa bayramlarda Husayn Voiz Koshifiy voizlik san'atining xatiblik ko'rinishidan foydalanib, unda odob-axloq, islom qoidalariga monand masalalarni sharhlab, xatoba ilmiga xos tamoyillarni ishga solib ma'ruza qilgan. Shuningdek, u voizlikning muzakkirlik ko'rinishida nutq so'zlaganda o'tgan tarixiy voqealar, turfa xil hodisalar haqida voizlikning muzakkirlik turidan foydalangan.

Husayn Voiz Koshifiy yuqoridagi asarlarida so'z tanlashda notiqning farosati va didi haqida, nutq jumllarida har bir so'zning o'rni muhimligini, tinglovchilarning esa bilim saviyalarini hisob olgan holda va'z o'qish sirlariga e'tiborni qaratgan va bunga o'zi to'liq amal qilgan. Shuningdek, voizning shakli-shamoilidan tortib tili va dilidagi mushtaraklik ham muhimligini ta'kidlagan. Professor Nizomiddin Mahmudovning yozishicha: «Juda katta iste'dodi va qamrovli bilimi bilan shoh Husayn Boyqaroning e'tibori, Alisher Navoiyning e'tirofiga sazovor bo'lib, davlat voizi sifatida nom qozongan Koshifiy va'z, uni tayyorlash va aytishda zarur bo'ladigan sifatlarining hech birini, kattasini ham, kichigini ham nazardan soqit qilmagan. U nutqning ta'sirchan va jozibador, aniq va ravon, maqsadli va jo'yali bo'lishida ovozning balanu-pastligi, tovlanishlarining ahamiyati haqida gapirgan. Va'zxonning o'zini tutishi, tashqi qiyofasi, so'zlash tarzi, mimikasi, bosh, yuz, qo'l, umuman tana harakatlarining nechog'lik muhimligiga diqqat qilgan.¹⁵ Koshifiy taxminan 1440-yillarda Xuroson viloyatidagi Sabzavor

¹⁵ Mahmudov N. «O'qituvchi nutq madaniyati», Toshkent. Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2007-yil, 15-16-betlar.

shahrining Boyxak kentida taxminan 1504-1505 yillarda vafot etgan. Boshlang'ich ma'lumotni Sabzavorda olib, yoshligidanoq notiqlikka qiziqadi. 1455-1468-yillarda Mashhadda notiqlik san'ati bilan mashg'ul bo'ladi. 1468-yil oxirlarida Hirot shahriga kelib yashay boshlaydi. Koshifiyning ikki qiz va bir o'g'il farzandi bo'lgan. O'g'li Faxriddin Ali Safiy zamonasining shoiri va olimi bo'lgan. U Xurosonda Husayn Boyqaroning bosh voizi hisoblangan. Koshifiyning o'g'li Faxriddin Ali Safiy «Latoyifut tavoyif» nomli asarida otasi haqida shunday yozadi: «Kunlarning birida ahli majlisga Mavlono Sayd G'iyosiddin degan mashhur so'z ustasi ancha kechikib kelgan. Shu majlisda Abdurahmon Jomiy undan so'rabdi:

– Nechun kechikdingiz, Mavlono G'iyosiddin?

– Meni ma'zur tuting, ustod, – debdi G'iyosiddin, – kelayotgan edim, masjidi jome'da Xusayn Voiz nutq so'zlayotgan ekan, shunga mahliyo bo'lib qolibman».

Husayn Voiz Koshifiy nutqlari o'zining jozibadorligi bilan har qanday kishini jalb qila olgan. Aytishlaricha, Husayn Boyqaro Xurosonga podshohlik qilgan yillarida mamlakatda bo'lib turgan norozilik qo'zg'olonlarini bostirishda va mamlakat fuqarolari o'rtasida rasmiy nutq so'zlash lozim bo'lgan paytlarda Husayn Voiz Koshifiyning siyosiy, targ'ib-tashviq qiluvchi otashin nutqlaridan, xalq o'rtasidagi katta obro'-e'tiboridan foydalangan. Shuningdek, 1499-yil 8-noyabrda buyuk shoir mavlono Navoiyning ustodi Abdurahmon Jomiyning dafn marosimida Alisher Navoiy o'zining ta'ziya marsiyasini, ya'ni motam nutqini o'qib eshittirishni, shu ta'ziya marosimida va'z aytgan Husayn Voiz Koshifiyga topshirganligi bejiz emas.¹⁶

Koshifiydagi bu noyob iste'dod Navoiydek buyuk «so'z sohib-qironi»ning ham unga bo'lgan hurmatini oslurgan. Uning nutqlaridagi ta'sirchanlik va mazmundorlik, tinglovchilar qalbini zabt etish qudrati nutq matnidagi badiiy tasvir vositalaridan hamda o'zbek tili boyliklaridan ustalik bilan foydalana olganligida, o'z nutqida shirin va sharobdek mast qiluvchi yaxshi so'zlardan o'rinli foydalana bilganligida, ya'ni Koshifiydagi katta mahoratdan darak beradi. Bu haqda uning o'zi quyidagi misralarni bitgan:

¹⁶ I. Inomxo'jayev. Alisher Navoiy notiqlik san'ati haqida. T.: «Bilim» jamiyati, 1968; 13-bet.

*Yaxshi so'zdin ko'rgaysan mehru vafo,
Nomunsib quldan yetgay jafu.
Fahsh so'zdin tilni xomush aylagil,
Balki, ko'nglingdin faromush aylagil.
Har so'z kim sodir bo'lsa bemahal,
Etgay andin obro'yingga xalal.*

(R. Mahmudov. Deganimni ulusqa marg'ub et.

T.: O'zbekiston, 1992, 84 bet).

Husayn Voiz Koshifiyning hayoti va notiqlik faoliyati

Husayn Voiz Koshifiy notiq uchun ovozning ahamiyati muhimligini teran anglagan. Bu haqda yuqoridagi risolada R. Mahmudov quyidagilarni yozadi: «Ovozning ingichkaligi badgumonlik, vahm-noklik dalilidir. Ovozning mo'tadil (yoqimli) bo'lishi tadbirkorlik, har ishga yaxshi saranjom bermak nishonasidir. Ovozning dimog'da chiqishi kibru ahmoqlik va kamfahmlik afomatidir. Ohistalik birla so'zlamoq xo'blik (go'zallik va yaxshilik) nishonasidir. So'z aytish vaqtida qo'l tebratmaslik ziyraklik va yaxshilik nishonasidir».

Darhaqiqat, o'ylab gapirish notiqning donoligi, bilimi aqli teranligining belgisi, gapira turib o'ylash buning aksi bo'lishi tabiiy. Notiqning ichki kechinmalari, bilim darajasi, ma'naviy dunyoqarashi, obro'si uning nutqida ko'rinadi. Qisqacha qilib aytganda, notiqning har bir so'zi uning o'zi, o'zligini namoyish etadi.

Husayn Voiz Koshifiy so'zlash vaqtida odamlarga xos muomala munosabat muvozanatini saqlashga chaqiradi:

Birinchi, yolg'on gapirishdan, zero yolg'onchi Xudoning dushmanidir. Ikkinchi, va'daga xilof gapirish va munofiqona so'z aytishdan. Uchinchi, g'iybat va bo'hton gaplardan, chunki bo'hton fosiqlar ishidir. To'rtinchi, behuda bahsu munoqashadan, ayb qilishdan va gap topishdan. Bular shayton vasvasasiga kiradi. Beshinchi, o'zini maqtash va ta'riflashdanki, bu xudbinlikka olib keladi.

Oltinchi, navkar va xizmatkorlarni la'natlashdan. Yettinchi, qarg'ishdan, duoyibad qilishdan, chunki bu jonu dilning ofatidir. Sakkizinchi, mazax-masxara qilish va hazil-huzuldan». ¹⁷

¹⁷ Husayn Voiz Koshifiy. Futuvvatnomayi Sultoniyyoxud javonmardlik tariqati. T.: 1994, 51-bet

Husayn Voiz Koshifiy o'zining «Futuvvatnomai Sultoniyy yoxud javonmardlik tariqati» kitobida voizni eshitayotgan odamlarni ham ikki toifaga ajratadi.

1. Martabaga erishganlar. 2. Martabaga erishmaganlar.

Ularga so'zlanadigan nutqda voiz nimalarga e'tibor berishligini ta'riflab beradi: «Agar martabaga erishganlar suhbatida qaysi qoidaga amal qilishi kerak, deb so'rasalar, aytgil, quyidagi sakkiz qoidani saqlashlari kerak: birinchidan, har kimning ahvoliga qarab, munosib so'z aytsin. Ikkinchidan, dag'allik qilmasdan, lutf va muloyimlik bilan gapirsin. Uchinchidan, gapirayotganda tabassum qilib, ochilib gapirsin. To'rtinchidan, ovozi baland ko'tarmasin, eshituvchilarga malol keltirmaydigan qilib gapirsin. Beshinchidan, odamlarga nafi tegadigan ma'noli gaplarni gapirsin. Oltinchidan, agar so'zning qinumi-qadri bo'lmasa, uni tilga olmasin, chunki ulug'larning so'zi bamisoli urug'dir, agar urug' puch yoki chirigan bo'lsa, uni qayerga ekmang, unib chiqmaydi.

Agar martabaga yetmaganlarning suhbat odobi nechta, deb so'rasalar, bu ham sakkizta deb aytgil. Birinchidan, so'ramagunlaricha gapirmasin. Ikkinchidan, gapirayotganda ovozi baland ko'tarmasin. Uchinchidan, gapirayotganda o'ngu so'liga qaramasin. To'rtinchidan, g'arazli va kinoyali gaplarni gapirmasin. Beshinchidan, qattiq gapirmasin va betgachoparlik qilmasin. Oltinchidan, pushaymon bo'lmaslik uchun o'ylab gapirsin. Yettinchidan, odamlar gapini bo'lib, so'z qotmasin. Sakkizinchidan, ko'p gapirmasin. Chunki ko'p gapirish aqli noqislik belgisidir. Oz bo'lsa ham, ammo soz gapirishni inkor etmasin» (o'sha kitob, 58-bet).

O'tmish ajdodlarimiz tarixida qissaxonlik ham muhim o'rin tutadi. Shu soha bilan shug'ullanuvchi roviylar, hikoyat va nasriy qissa aytuvchilar, she'r-xonlik qiluvchilar ham savodxon odamlardan chiqqan. Ular ijrosida aytilgan qissaxonlikning inson ma'naviyatiga ta'siri, tarbiyaviy ahamiyatini Husayn Voiz Koshifiy biz fikr yuritayotgan kitobida quyidagi fikrlarini bildiradi.

«Shuni bilki, qissa o'qish va qissa eshitishning foydasi katta. Birinchidan, kishi o'tgan ajdodlarining ishi va ahvolidan xabardor bo'ladi. Ikkinchidan, odam g'aroyib va ajoyib voqea, sarguzashtlarni eshitsa, fikri va ko'zi ochiladi. Uchinchidan, o'tganlarning zahmatu uqubatlari xabardor bo'lsa, hech kim bu dunyoda tashvish-g'amdan ozod emasligini anglab, ko'ngli taskin topadi. Tasalli bo'ladi.

To'rtinchidan, o'tgan podsholar davlati va mulkining zavolini eshitsa, dunyo moliga mehri susayadi. Beshinchidan, qissa eshitgan behad ko'p ibrat oladi, tajriba orttiradi. Bas, ma'lum bo'ladiki, o'tmish ajdodlarining qissalarida foyda ko'p, agar bo'lib o'tgan voqealar bo'lsa, aytuvchi va o'quvchi bilan birga eshituvchi ham undan naf topadi va agar g'ayri voqe (to'qima) bo'lsa, aytguvchi uchun gunoh hisoblansa-da, ammo eshituvchi uchun foydali va savobdir... (o'sha kitob, 81-bet).

U Maddoh notiqalar haqida ham ibratli fikrlarni bildirgan:

«Shuni bilingki, Futuvvat ahli (yaxshi shadd) orasida maddohlarning martabasi eng balanddir. Buning sababi shulki, ahli bayt, xonadon muhabbati barchaning ko'nglida mavjud va agar biror boshqa birovni sevsa, sevgilisining ta'rifini tilidan qo'ymaydi... Maddohlar shunday xususiyatga ega kishilardir va uzluksiz ahli bayt ta'rifida so'z aytadilar va xonadonning yodida so'z aytish bilan vaqt o'tkazadilar (o'sha kitob, 76-bet)

Qisqasi, ajdodlarimiz orasida mashhur notiqalardan tortib, savodli qissaxonu, mashhur «qori»lar, so'z ustalariyu, maddohlarning chiqishi o'tgan ota-bobolarimiz, momolarimiz ma'naviyatining boyishida muhim rol o'ynagan. Ular o'z tinglovchilari huzurlariga chuqur bilim va ijod bilan chiqqanlar. Ular o'zlariga xos talabchan bo'lib, ajdodlarimizni haq yo'lga boshlashda bosh-qosh bo'lganlar. Bunday o'ylab qaralsa, dunyoni so'z boshqarmoqda. So'zning qudrati beqiyos. Jaloliddin Rumiy hazratlari aytganidek, «So'z amal daraxtining mevasi», «So'z Allohning yerdagi soyasi» ekan, faqat «so'z»gina odamlarni to'g'ri yo'lga boshlaydi. Mana, O'zbekistonimiz Mustaqillikka erishib, istiqlof davrida yashayotgan ekanimiz, buning qadriga yetmoq, mustaqillikni ko'z qorachig'idek asramoq xalqimizning muqaddas burchi ekanligini unutmashligimiz kerak. Modomiki, shunday ekan, ona tilimiz bo'lgan o'zbek tilida chiroyli gapirish san'atini egallash pallasi yetildi. Bu ishini bog'cha yoshidagi go'daklarimizdan tortib, maktab va oliygohlarda o'qib ta'lim olayotgan o'g'il-qizlarimiz, ularga ta'lim va tarbiya berayotgan tarbiyachi va o'qituvchilarimiz, diyorimizning barcha jabhalarida xizmat qilayotgan yurtdoshlarimiz oldida turgan katta vazifalardan eng asosiysi sanalgan «Millatning ruhi» bo'lgan ona tilimizda go'zal so'zlash san'atini o'rganishimiz bugunning dolzarb vazifasi ekanligini unutmaylik. Bu haqda Birinchi Prezidentimiz Islom Karimovning Oliy Majlisning IX sessiyasida: «O'z fikrini mutlaqo mustaqil, ona tilida ravon,

go'zal va lo'nda ifoda eta olmaydigan mutaxassisni, avvalambor rahbar kursisida o'tirganlarni bugun oqlash ham tushunish ham qiyin» – deb aytgan so'zlari barchamiz uchun dasturulamal bo'lmog'i shart. Keyingi yillarda respublikamiz miqyosida o'tkazib kelinayotgan «Notiqlar tanlovi» xuddi shu yo'ldagi savobli va xayrli ishlardan sanalib, kelajakda mohir notiqlarning yetishib chiqishiga keng yo'l ochadi.

Zahiriddin Muhammad Boburning badiiy nutq mahorati

Zahiriddin Muhammad Boburning «Boburnoma» asari badiiy nutqning go'zal namunasidir. Bobur o'zi hammabop yozishi bilan birga boshqalarga ham shunday ish tutishni maslahat beradi. Jumladan, o'z o'g'li Humoyunga yozgan bir xatida birovga yuboriladigan maktubni muallifning o'zi bir necha bor o'qib ko'rishi lozimligi, uning ravonligiga, so'zlarning ko'zda tutilgan ma'noni to'g'ri aks ettirayotganligiga ishonch hosil qilishi, shundan so'nggina uni jo'natish mumkinligini ta'kidlaydi. So'zlarning xato yozilishi aytilmoqchi bo'lgan fikrni xiralashtiradi, o'quvchini qiynaydi: «... yana men degandek, bu xatlaringni bitibsen va o'qimaysen, ne uchunkim, agar o'qur xayol qilsang edi, o'qiyolmas eding. O'qiyolmagandan so'ng, albatta, tag'yir bo'lur eding. Xatingni xud tashvish bila o'qisa bo'ludur, vale asru mug'laqdur. Nasri muammoni hech kishi ko'rgan emas. Imlong yomon emas. Agarchi xili rost emas, iltifotni to' bila bitibsen. Qulunjni yo bilan bitibsen. Xatoingni xud har tavr qilib o'qisa bo'ludur, vale bu mutloq alfozingdin maqsud tamon mafhum bo'lmaydur. G'oliboxat biturda kohilliging ushbu jihattindur. Takalluf qilmay deysan, u jihattin mutloq bo'ludur. Bundin nari betakalluf va ravshan va pok alfoz bila biti: ham senga tashvish ozroq bo'lur va ham o'qig'uvchiga («Boburnoma» Toshkent: «Fan», 1960, 421-bet).

Bobur hayoti va sulolasini chuqur bilgan, romanlar yozgan taniqli yozuvchi Primqul Qodirovning («Til va El» T. G'ulom nashriyoti, 2005-y.) yozishicha: «Bobur Mirzo so'z bilan jonli tasvir yaratish mahoratini mukammal egallagan adib edi. Buni o'zi ham sezardi. Shuning uchun umrining oxirida o'g'li Humoyunga «Boburnoma»ni tugallab taqdim etganda unga bir ruboiy ilova qiladi:

*«Bu olam aro ajib alamlar ko'rdum,
Olam elidin turfa sitamlar ko'rdim.
Har kim bu vaqoyi'ni o'qir, bilgaykim,
Ne ranju, ne mashaqqatu, ne g'amlar ko'rdim»*

(Bobur. Tanlangan asarlar. Toshkent, 1958, 153-bet.

«Voqe'» – «Boburnoma»ning dastlabki nomi edi. Bobur o'z zamonida boshdan kechirgan barcha ko'rguliklarni haqqoniy tasvirlashga intilganining sababi bu ruboiyda aniq ko'rsatilgan. Uning eng zo'r istagi «Voqe'»ni o'qiganlar haqiqatni bilsinlar, u qilgan xatolarni takrorlamasinlar.

«Boburnoma» ham «Temur tuzuklari» kabi avlodlarga ulkan hayotiy tajriba, saboq va qisman vasiyat tarzida yozilgan edi.

Adibning Hindistonda tartib bergan so'nggi devonida uning dastxati saqlanib qolgan. Bu dastxat bilan ikki satr she'r yozilgan:

Har vaqtgi ko'rgaysen mening so'zimni,

So'zumni o'qib sog'ingaysan o'zumni.

Ushbu satrlar bitilgan sahifa chetiga Bobur Mirzoning chevarasi Shohjahon tomonidan quyidagi sharh bitilgan:

«Ushbu turkiy bayt jannatmakon Hazrat Bobur podshohning o'z qo'llari bilan bitilgan dastxatdir.

Shohjahon binni Jahongir, binni Akbar, binni Humoyun, binni Bobur Podshoh (S. Azimjonova. Boburning hind devoni, 1966, 38-bet.)

Bu noyob sahifada biz ham Bobur Mirzoning, ham Shohjahonning dastxatlarini ko'ramiz. Eng muhimi va bizning mavzuimizga bevosita aloqador tomoni shundaki, Bobur Mirzo so'z orqali odamning o'zini ko'rish mumkin, deb hisoblagan «Har vaqtgi ko'rgaysen mening so'zimni» degan satrida so'z ko'rinadigan bir mavjudot sifatida baholanadi.

Albatta, so'zning shakli faqat qog'ozda ko'rinadi, ammo so'zning ichki mazmunida surati chizilgan tasvir ham bor. Bu tasvirda Boburning hayoti, boshidan kechirganlari, uning tilida aks etgan didi, fe'l-atvori, ichki kechinmalari – hammasi mavjud. Bobur shuni hisobga olib, «So'zimni o'qiganda o'zimni ko'rganday bo'lasen» («Sog'ingaysen o'zimni») deydi.

Badiiy tilga bunday tirik jon ato qilishga faqat daho darajasidagi realist adiblarga muvassar bo'ladilar. Ajoyibi shundaki, «Boburnoma» memuar asar sifatida Bobur she'riyatning hayotiy asoslarini ochib

beradi va shu bilan ularning ta'sir kuchini oshiradi. Boburning she'riy asarlari esa uning nasriy asarida aytilmagan ichki kechinmalari va qalb tug'yonlarini she'riyat vositalari bilan yanada ta'sirliroq qilib ifoda etadi.

«Boburnoma»da 1506–1507 yil voqealari orasida qish kunida Hirotdan Qobulga qorli dovondan oshib o'tib borish mashaqqati tasvirlanadi. Bir hafta davomida qor tepib yo'l ochib boradilar. Qor ko'krakka uradi. Otlar yurolmaydi. Devon tepasida qor bo'roni kuchayib ketadi. Sovuq behad qattiq. Ba'zi bek va navkarlarning qo'l-oyog'ini sovuq uradi. Boburni tor bir tog' kamarida panalashga undaydilar. «Ko'ngulga kechdikim, barcha el qorda va chopqunda, men issiq uyda istirohat bila... Muruvattin yiroq va hamjihatlikdin yiroq ishdur. Men ham har tashvish va mashaqqat o'lsa ko'rayin, har nechuk el toqat qilib tursa turayin... Xuftongacha qor oncha chopqilab yog'diki, boshimga va quloqlarimning ustiga to'rt ellik qor bor edi... O'shal kecha qulog'imga sovuq ta'sir qildi» (O'sha kitob, 256–258-betlar)

«Andoqekim, borchaga o'lim xavfi bo'ldi», deydi Bobur devon ustidagi xatarli ahvolni yakunlab, yana shu og'ir vaziyatda u she'riyatdan madad oladi. Eng yetuk g'azallaridan birining matla'i o'sha mashaqqatli damlarda topiladi. Bu haqda muallif o'zi shunday guvohlik beradi.

«Muddatul umr (butun umr davomida) muncha mashaqqat kamroq tortilib edi. Bu matla'i o'sha fursatda aytildi:

«Charxning men ko'rmagan jabru jafosi qoldimu Xasta ko'nglim chekmagan dardu balosi qoldimu».

Devonga ko'tarilishda eng pahlavon yigitlar qatori bir hafta qor tepib mashaqqat chekkani – bir mardlik. Eldan ajragisi kelmay xatarli joyda qolgani yana bir mardlik. O'shanda Boburning qulog'iga sovuq yomon ta'sir qiladi. Buning asorati Hindistonga borganda ham bilinadi. Issiq mamlakatda ham quloq og'rig'idan qiynalganlarini, simob qo'shilgan dorilardan iste'mol qilganini oradan yigirma yil o'tgach, 1628 yil voqealarida yozadi. Simob esa quloq orqali asab tizimiga salbiy ta'sir qilishini u davrdagi tabiblar bilmagan bo'lishlari mumkin. Umrining oxirida Boburni ko'p qiynagan uyqusizliklarga shu quloq og'rig'ini davoqlash uchun iste'mol qilingan simob sabab bo'lgan bo'lishi mumkin.

Devon ustida topilgan she'riy baytga qaytaylik. Bu bayt Bobur qalbining tug'yoni. «Charxning men ko'rmagan jabru jafosi qoldimu?» degan nido Yaratganga rahm-shafqat so'rab qilingan munojotdek

tuyuladi. Bu bayt o'lim bilan yuzma-yuz turgan odam tomonidan aytilayotgan nasr bilan yozilgan tasvirda yaqqol ko'rsatilganligi uchun Bobur qalbining o'sha paytdagi nidosi bizni larzaga soladi.

G'azalning oxirgi bayti – maqtasi yanada kuchli taassurotlar uyg'otadi:

*Ey, ko'ngil, gar Bobur ul olamni istar qilma ayb,
Tengri uchun de bu olamning safosi qoldimu?*

«Boburnoma»da tasvirlangan o'ta dramatik voqealar, ulug' bir iste'dod o'z vatanidan judo bo'lib, o'zga yurtlarga ketishi, atrofidagi odamlarning xoinliklari va boshqa ming xil salbiy hodisalar bu mard siymoni ham jonidan to'ydirgan paytlar bo'lganligi so'nggi baytda yaqqol sezilib turadi.

Ayni paytda, Boburning azob-uqubatiga to'la foniylar olamidan ko'ra «ul olamni», ya'ni boqiy dunyoni afzal ko'rishi tasavvuf ta'limotiga ham mos keladi.

Ko'pgina adabiyotshunoslar Bobur she'riyatida ruboiy janrini ustun qo'yadilar. Oybek domla Boburni turkiy ruboiyning Umar Xayyomi deb atagani ko'pchilikka ma'lum.

Chindan ham, Bobur ruboiylaridagi mazmun va shakl mukammalligi: falsafiy fikr teranligi va badiiy til go'zalligi Umar Xayyomning ruboiylari bilan bimalol musobaqa qila oladi.

*Ko'ngli tilagan murodiga yetsa kishi,
Yo barcha murodlarni tark etsa kishi.
Gar bu ikkisi muyassar o'lmasa olamda.
Boshini olib bir sorig'a ketsa kishi*

(Bobur. Tanlangan asarlar. 1958, 138-bet).

Qatrada quyosh aks etganidek, bu to'rt satrda «Hind sorig'a bosh olib ketgan» Boburning o'z taqdiri aks etib turadi. To'rttagina satrda ulug' bir shaxs taqdirini bo'rttirib ko'rsata olish, yana bu tasvirni mardona ruh va teran bir falsafiy fikrga yo'g'irib, uning ta'sir kuchini oshirish daho darajasidagi shoirgagina nasib etadigan ijodiy kashfiyotdir.

Bu ruboiyda birorta ortiqcha so'z ham, harf ham yo'q. Nafaqat so'zlar va iboralar, balki alohida harflar va tovushlar she'riy vazn, turoq

va qofiyalarga shunday mahorat bilan joylashtirilganki, birortasining o'rnini almashtirib bo'lmaydi. Masalan, «Boburnoma»ning ko'p joylarida «bo'ldi» yoki «bo'lmadi» so'zlari uchraydi. Ammo yuqoridagi to'rtlikda «muyassar o'lmasa» iborasidagi so'z «bo'lmasa» shaklida emas, «b» tushirib qoldirilib, «o'lmasa» shaklida ishlatiladi. Chunki «b» qo'shilsa, aruzning nozik ohangi xiyol buzilishi mumkin edi. Yoki harakat yo'nalishini bildiradigan «borgan sari» degan adabiy tilimizda qabul qilingan iborani oling. Agar ruboiydagi «erig'a» so'zi o'rniga «sarig'a» so'zi ishlatilsa edi, aruz vaznining qoidasi buzilgan bo'lardi. Chunki «sari»da «a» qisqa talaffuz etiladi. «Sorig'a» degandagi «o» esa uzun talaffuz etishga imkon beradi, shu tufayli aruz vazniga yaxshi tushadi. «G» o'rniga andijoncha sheva bilan «G'» deb aytish ham she'rning mardona ohang bilan jaranglashiga xizmat qiladi.

Boburning kuyga solib aytiladigan g'azallari orasida eng mashhuri «Yaxshilik» g'azali ekanligi bejiz emas. Bu yerda asrlar davomida eskirmaydigan umrboqiy hayot falsafasi nihoyatda kjsak san'atkorlik bilan ochib berilgandir. «Ahli jahon yomonlik qilsa ham, sen unga o'xshama, undan yaxshi bo'l», degan fikr beshinchi baytda o'zining teran falsafiy ifodasini topadi:

*Bori elga yaxshilik qilg'ilki, mundin yaxshi yo'q,
Kim degaylar dahr aro qoldi falondin yaxshilik.*

G'azalning xulosaviy bayti kishini chuqur o'yga toldiradi:

*Yaxshilik ahli jahondan istama Bobur kibi
Kim ko'ribdir, ey ko'ngil, ahli jahondin yaxshilik
(O'sha kitob. 125-bet).*

«Jahonda yaxshilik istmaydigan odam yo'q. Nega Boburga o'xshab yaxshilik istamaslik kerak?» Mana shu yerda yana tasavvuf falsafasi esga tushadi. Tasavvuf doim beg'araz yaxshilik qilishga undaydi. Yaxshilik qilib qo'yib, unga javoban yaxshilik kutish tasavvuf nazariyasi bo'yicha tamagirlik hisoblanadi. Demak, Boburning ushbu g'azali chin musulmonlarcha beg'araz yaxshilik qilishga undaydi.

Ayni vaqtda, «Kim ko'ribdir, ey ko'ngil, ahli jahondin yaxshilik» degan satr g'azal xulosasida takrorlanishi Boburning ilk g'azalida

shakllana boshlagan e'tiqodiga mos keladi. «Jonimdin o'zga yori vafodor topmadim. Bobur o'zingni o'rgatako'r yorsizki, men istab jahonni. Shuncha qilib, yor topmadim» degan falsafiy xulosa umr bo'yi Boburning esidan chiqmaydi. Chunki u o'z davridan juda oldinga ketgan, o'z muhitidan beqiyos darajada baland turgan siymo ekanligini ich-ichidan his qiladi. Shu sababli, najotni faqat tashqaridan kutmasdan, o'z kuchiga ham ishonishni, xudo bergan ulkan iste'dodga suyanib yashashni doimiy e'tiqodga aylantiradi. Bu e'tiqod uning ijodini yangi bir yuksaklikka ko'targan eng zo'r omillardan biriga aylanadi.

Javohirla'l Neru «Bobur dilbar shaxs, Uyg'onish davrining tipik hukmdori, mard va tadbirkor siymo bo'lgan» (Javohirla'l Neru. Hindistonning kashf etilishi. M. 1955-y. 272-bet) degan dono fikrini jahonda birinchi bo'lib aytgan. Bu fikrning yangiligi shundaki, 1950 yillarda Uyg'onish (G'arbda «Vozrojenie» deyilgan) tushunchasi hali Sharqdan chiqqan buyuk siymolarga nisbatan tatbiq etilmas edi.

«Boburnoma»ni ingliz tiliga tarjima qilgan V. Erskin yozadi: «Bobur siymosining mislsiz belgisi – uning tabiiyligi, hayotiy va samimiyligidir. Osiyo tojdorlari orasida Bobur singari daho darajasidagi iste'dodli kishilar kamdan-kam uchraydi». («Boburnoma»ning inglizcha nashri. 1921, 8-bet).

Bu yuksak baholarning hammasi asosli faqat bitta qo'shimcha fikr bor. Bobur singari daho faqat Osiyo hukmdorlari orasida emas, Yevropa, balki butun jahon tojdorlari orasida yana necha marta paydo bo'lgan ekan? Masalan, Angliyaning o'zida faqat toju taxtini emas, jonini ham suyukli o'g'liga baxshida qilgan qirol bo'lganmikin? Rossiyada, masalan, eng mashhur podshohlardan Ulug' Pyotr ham, Ivan Grozniy ham toju taxt tufayli o'g'lini o'linga hukm qilganligi tarixdan ma'lum.

Ehtimol, shu narsalar ham sabab bo'lib, «Boburnoma»ning rus tiliga qilingan tarjimalaridan uning oxirgi lavhasi – Bobur o'g'li Humoyunga o'z jonini bag'ishlab, uni bir o'lindan olib qolganligi qisqarib ketgan. Asarning ruscha tarjimasida bu muhim lavha umuman yo'q. Nazarimizda, bu lavha Bobur Mirzoni boshqa mamlakatlardan o'tgan podsholardan baland qilib ko'tarib yuborishini istamaganlar.

Sovet mafkurasining «podsholar ideallashtirilmasin» degan ko'rsatmasidan kelib chiqib, tarjimonlar tengsiz bir fidoiylilik namunasi bo'lgan lavhani tarixiy asardan chiqarib tashlaganlar¹⁸.

¹⁸ Pirmqul Qodirov. Til va El. Toshkent. 2005, 184–191-betlar.

Ko'rinadiki, nafaqat Boburning badiiy ijodi, hatto hayotining o'ziyoq ulkan saboq daryosi ekanligi sir emas. Boshqacha aytganda, «Bobur shoh va shoir sifatida qanday uyg'unlashgan bo'lsa, uning ijod sarchashmasi bilan tashvishlarga to'la hayoti ham bir-biriga monand chirmashib ketgan. Ularni ayrica tasavvur etish aslo mumkin emas. Boburning badiiy notiqlik mahorati uning asarlarida shundaygina «Mana men» deb ko'rinib turadi. Uni faqat o'qib his etish mumkin.

Irshod va Qozi O'shiy haqida

Notiqlik juda uzoq tarixga ega, ana shu davr ichida u shakllandi, o'zgardi va kamol topdi. Albatta, bu tarixiy jarayonda nasldan-naslga meros qolishga arzigulik an'analar ham yetib keldi.

Sharq va xususan Markaziy Osiyoda juda ko'plab notiqlar yetishib chiqdilar, hatto ular notiqlik asoslarini va maktabini yaratib, butun Sharqqa, butun dunyoga mashhur bo'lganlar.

Jumladan, Mavlono Faxriddin Ali Safiyning «Latoyif ut-tavoyif» asarida aytilishicha, Sulton Husayn Boyqaro bir kuni Sherozga, shoh Shijo' oldiga rasmiy davlat ishi bilan muzokara olib borish uchun bir vakil yubormoqchi bo'lgan. Arkoni davlat bilan maslahatlashib, Mavlono Irshoddan boshqa munosib kishi topa olmaydilar.

Xullas, Irshod Sherozga borib rasmiy ishlarni oz muddatda ijobiy hal etadi. Ammo uning notiqlik mahoratiga qoyil qolgan shoh Shijo'Irshodga javob bermay, bir majlis qurib, keyin ketishi mumkinligini aytib, iltimos qiladi. Notiq majlisni juma kuniga tayinlaydi. Boshqa odamlar qatori shoh va uning a'yonlari ham masjidi Jomega yig'iladilar. O'sha kuni Mavlono Irshod shunday ehtirosli nutq so'zlaydiki, yig'ilgan xaloyiq ho'ng-ho'ng yig'lay boshlaydi. Notiq hammaning nutqqa berilib ketib yig'layotganini ko'radi. Shunda Mavlono Irshod o'z notiqligining yana bir kuchini namoyish qiladi – u to'satdan shunday kutilmagan burilish yasaydiki, hamma birdaniga ko'z yoshi aralash qah-qah soladi.

Shoh Shijo' ham xaloyiq, ham buyuk notiq Mavlono Irshodni hurmat-ehtirom bilan kuzatib qo'yadilar.

O'zbek xalqi orasida Mavlono Irshodga o'xshagan notiqlar juda ko'p bo'lgan. Ulardan biri farg'onalik mashhur notiq Qozi O'shiy bo'lgan. U

O'sh shahrida qozilik lavozimida ishlagani uchun Qozi O'shiy taxallusiga ega bo'lgan.

U xalq o'rtasida juda katta obro'ga ega edi. Yuqoridagi asarda yozilishicha, Eronning Seiston viloyati xalqi qattiqqo'lligi bilan dong chiqargan bo'lib, hatto gadoyga ham non bermas ekan. Qozi O'shiy esa bu xalqning ko'ngil qulfini so'z kaliti bilan ochib yumshataman deydi. U Seistonga borib, bir-ikki hafta shu xalq ichida yuradi, ularning holatini o'rganadi. Shahar qozisidan ruxsat olib, juma kuni masjidi Jomeda katta nutq so'zlaydi, notiq bilan baravar xalqning fig'oni falakka ko'tariladi. Seiston xalqi topgan-tutganini minbar ostiga tashlaydi. Lekin Qozi O'shiy nutqi uchun hech kimdan haq olmasligini aytadi, buni eshitgan xalq notiqni yanada e'zozlaydi. Notiq bu xalqning xasis emas, aksincha, olijanob ekanini, xalqning mehr xazinasini ochnsh uchun munosib kalit topa olish kerakligini isbot etadi.

Mutaxassis notiqnlarni voizlar deb ataganlar. Ularning o'z matnlari, odatda, chiroyli va badiiy yuksak saviyada bo'lgan. Nutq matnlarining aksariyati nasriy she'r va hatto, she'riy shakllarda yozilgan.

O'tmish Sharq notiqnlari orasida o'z zamonasining Demosfen va Sitseronlari juda ko'p bo'lgan. O'zbek va yunon san'atkor-mutafakkirlarining nutq talqinlari ta'sirchanligi va notiqlik san'ati asoslari bo'yicha olg'a surgan fikrlari jahon taraqqiyparvar notiqqligining shu masaladagi talqinlari bilan hamohangdir. Hazrat Navoiy ham «Majolis un-nafois» asarida qator voizlar haqida ma'lumot bergan. Bas, shunday ekan, o'zbek voizlarining salmog'i boshqa xalqlarnikidan ko'p bo'lsa ko'pki, kam emas.

Xoja Muayyad Mahnagi

U o'z zamonasining yetuk notiqqlaridan bo'lishi bilan birga, oddiy mozor shayxlaridan bo'lgan. Alisher Navoiyning yozishicha, u «zohir ulumin takmil qilib erdi», ya'ni yuzadagi ilmlar, o'ziga ayon bo'lgan fanlarning hammasini o'zlashtirgangina emas, balki uni to'ldirgan va rivojlantirgan ham edi. Uning va'zlari jo'shqin o'tgan, tinglovchilarida nutqiga nisbatan xayrixohlik qo'zg'ata olgan. Shuning bilan birga u o'z tinglovchilari qalbiga qo'l sola olgan, ularni faqatgina tinglovchilikdan,

har birini faol fikr yurituvchi, va'z mazmuniga nisbatan faol munosabatda bo'luvchi ijodkor tinglovchilar darajasiga ko'tara olgan. O'z majlislarining qizg'in o'tishiga erisha olgan.

O'sha davrlarda Xoja Muayyad kabi otashnafas notiqlar soni juda kam bo'lgan. Shuning uchun ham ular nomi ulkan adiblar nomi qatorida tarix sahifasidan sharaflari o'rin olgan. Uning ijodiy mahorati boshqa notiqlar uchun namuna bo'la oladi. Chunki u o'sha davrdagi mavjud fanlarning barchasini to'la o'zlashtirgan va ularni takomillashtirgan donishmand olimdir.

Xoja Muayyad kabi mahorat va bilimga ega bo'lgan har bir notiq o'z tinglovchilari qalbini larzaga keltirishi, ularni hayajonga sola olishi turgan gap. Ana shunday qudrat zakovati tufayligina sultonlar, podshohlar ham uning mahorati, iste'dodi oldida bosh egganlar.

Mavlono Riyoziy

Mavlono Riyoziy Zova deb atalgan viloyatda o'sdi, ulg'aydi. O'zining aql-zakovati ila shu viloyatning qozilik lavozimigacha ko'tarildi. Biroq Alisher Navoiy «Majolis un-nafois» asarida yozishicha, u ayrim o'rinsiz xatti-harakatlari uchun qozilik lavozimidan chetlashtirilgan, kishanga solib badarg'a qilingan. Natijada bir umr ta'qib ostida yuradi, g'ariblikda kun kechiradi.

Mavlono Riyoziyning notiqlik darajasiga erishuvida mamlakat hukmdorlari mafkurasi bilan uning insonparvarlik qarashlari o'rtasidagi kelishmovchilik, turli ziddiyatlar asosiy omillardan biri bo'lgan. Riyoziy notiqligining tabiiy tomonlaridan biri – hamdardlik tuyg'ularini birinchi o'ringa qo'ya bilishdir.

Alisher Navoiy: «...va'z aytib, minbarda o'z ash'orin o'qub, yig'lab vajdi hol qilur erdi», – deydi. Shoirning bu so'zlari ancha diqqat-e'tiborga loyiq, chunki el oldida rasmiy nutq bilan chiqib, yig'lash darajasiga borib yetish va bu ko'z yoshiga nisbatan tinglovchilarda kulgi emas, balki hamdardlik kayfiyatini uyg'ota olish uchun katta san'atkorlik mahorati kerak. Mavlono Riyoziy nutq paytida ko'z yoshi darajasiga yetib borar ekan, qalbidagini yig'ib bayon etar va kishilarni shunga ishonтира olar ekan, demak, shubhasiz, u juda iste'dodli notiq, chinakam so'z san'atkori bo'lgan.

Mavlono Riyoziy ajoyib soʻz sanʼatkori boʻlishi bir qatorda, oʻz davrining koʻzga koʻringan pedagoglaridan ham biri boʻlgan. U dunyoviy fanlar: tabiatshunoslik, geografiya, tarix, adabiyot nazariyasi va boshqa fanlarni chuqur oʻrganib, uni yoshlar oʻrtasida targʻib qilgan.

Mavlono Riyoziy oʻz nutqlarida boshqa notiqlar qatori xalq ogʻzaki ijodidan va ayniqsa, badiiy adabiyotdan juda ustalik bilan foydalangan. U oʻz zamonasining zabardast notigʻi, olimi, pedagog va shoirlaridan boʻlgan.

Notiq va tinglovchilar muloqotining shartlari

Notiq tinglovchilar bilan muloqotga kirishganda oldin auditoriyaning holatini hisobga olishi shart. Bu, avvalo, auditoriyaning toza va ozodaligi, stol va stullarning tartibli joylashtirilganligi, barcha tinglovchilarning oʻzlari uchun qulay oʻrnashib oʻtirganligi, bir-birlariga xalaqit bermasligi, nutqni erkin eshitish imkoniyati borligini kuzatishi shart. Notiqning oʻzi ham toza va ozoda kiyingan boʻlishi, oʻzining tashqi koʻrinishiga jiddiy eʼtibor bermogʻi lozim. Yaʼni soch-soqoli tartibga keltirilgan, kiyim-boshlari oʻziga yarashgan holatda boʻlishi kerak. Agar biz ularni notiq va auditoriyaning tashqi shakliy koʻrinishi deb olsak va ularning bir-biriga mosligini taʼminlasak muloqotni yoki nutqimizni boshlayversak boʻladi.

Notiq oʻz nutqini boshlash uchun minbarni egallashi va auditoriyaga savol nazari bilan qarab salomlashishi hamda mavzuni eʼlon qilib tinglovchilar diqqatini oʻziga jalb etmogʻi lozim. Agar texnik vositalardan foydalanish lozim boʻlsa, uni boshqarishni bilishi yoki biladigan odamni tayinlab qoʻyishi shart.

Agar auditoriyada gʻala-gʻovur bosilmasa nutqini boshlamay turishi, biroz chetga burilib birdan auditoriyaga (tinglovchilarga) tik boqishi (bunday holatda gʻala-gʻovur tinadi) va nutqini barchaning eʼtiborini tortadigan gap va jumlar bilan boshlamogʻi kerak. Notiq endi auditoriyaning hokimi. Hammaning eʼtibori unga qaratilgan. Endi buyogʻi notiqning oʻziga bogʻliq. Agar gapirayotganida tinglovchilar uchun ular eshitmagan yangi fikrlarni aniq, loʻnda, qisqa va tushunarli etib yetkazib bersa, tinglovchilar miq etmay eshitishadi. Bordi-yu, shu qoidalarni buzib qoʻysa, yana auditoriyani tartibga chaqirishga toʻgʻri

keladi. Gapirganda bosiqlik bilan, hovliqib qolmasdan, vazminlik orqali shirali ovoz va shirin muomala bilan, ortiqcha xatti-harakatlar qilmasdan o'z fikrlarini ritorik savol va unga aniq javoblar asosida nutqini davom ettiradi, o'zi bilan tinglovchilar o'rtasidagi muloqotning shartiga amal qilgan bo'ladi. Yo'l-yo'lakay (nutqi davomida) auditoriyaga savollar berib va tinglovchilarning o'tirgan joyida bergan qisqa savollariga aniq va qisqa javoblar berib borsa, muloqot yanada jonli va muvaffaqiyatli bo'ladi. Bu o'rinda notiqning xalq orasidagi obro'-e'tibori muhim rol o'ynaydi, eng muhimi, notiqdagi aql-zakovat va so'zamollik muloqotning asosiy shartlaridan sanaladi. Nutq davomidagi kerakli pand-nasihat ham bugungi kunlardagi yoki shu holatdagi vaziyat bilan bog'lab olib borilsa, juda o'rinli hisoblanadi.

Endi notiq bilan auditoriya o'rtasidagi muloqotga ta'sir ko'rsatadigan salbiy holatlarga kelsak, ular yuqoridagi ijobiy holatlarning teskarisi. Auditoriya pala-partish, tinglovchilar o'rnashish holatida tartibsizliklar bo'lsa, notiq nutqida chaynalishlar sodir bo'lsa, ortiqcha kirish (anaqa, xo'sh-xo'sh, aytaylik kabi) lar ko'p ishlatilsa, berilgan savollarga aniq va qisqa javob berilmasa, notiq va tinglovchi o'rtasidagi muloqot zil ketadi.

Ko'ryapsizmi, hamma narsa notiqning aql-farosatiga, bilimi va ziyrakligiga, vaqtdan unumli foydalanishiga va auditoriyani nutqidagi aqlli so'zlari va yangi fikrlari bilan ushlab turishiga bog'liq.

Ommabop nutq mas'uliyati

Notiqlik san'ati - ijtimoiy hodisa. Ayniqsa, ommabop nutqda notiqning nutqi va uslubi muhim ahamiyatga ega. Ommabop nutq hamma uchun - uning tinglovchilari oddiy dehqondan tortib inje-nergacha, pedagogdan tortib tibbiyot xodimigacha, boringki jamiyatimizda taraqqiyot uchun xizmat qilayotgan ommaga mo'ljallanadi. Ya'ni badiiy asar o'z bahosini faqat adabiy tanqidchidagina emas, ommadan kutgani kabi ommabop nutqning tinglovchilari turli toifadagi omma bo'lishi mumkin. Aniqroq aytadigan bo'lsak, teleko'rsatuvlardagi nutqday, ko'pchilik e'tiborini tortadigan (televideniyedagi hamma ko'rsatuvlarni ommabop deyish qiyin) sodda uslubdagi yoshu-qari tushunadigan va uni eshitib fikrlaydigan aniq, ravon va xalq tilidagi va dilidagi nutq bo'lishi kerak.

Ommabop nutqda haqqoniylik, mantiqiy mutanosiblik, uslubiy sayqaldorlik, badiiy jozibadorlik, ma'nan yetuklik, aniqlik va lo'ndalik kabi sifatlar o'z aksini topmog'i lozim.

Buning ustiga talaffuzning tiniqligi ifodali so'z tanlash, har bir so'zga ohangdan libos kiydirilishi muhim.

Gapning grammatik qurilishi til-qonun qoidasiga asoslanmog'i shart. Nutq davomida keltirilishi lozim bo'lgan she'riy parchalar nutqdagi fikrlarni qo'llab-quvvatlashga va mustahkamlashga xizmat qildirilishi tinglovchilar diqqatini oshiradi.

Ommabop nutq og'zaki (matn bo'lsa-da) matnga qaralmasdan o'qilishi, iloji bo'lsa mikrofonisiz so'zlanishi tinglovchi omma e'tiborini yanada o'ziga jalb etadi. Bunday nutqda ilmiy jumlar (agar ishlatilsa, iloji boricha ishlatilmagani ma'qul) chet tillaridan olingan (oke, koroche, shes sekund, stavka, shapka, shef kabi) so'zlar me'yorini saqlash ham notiqqa mas'uliyat yuklaydi. Demak, notiq bir so'zning sodda shaklini tanlamog'i, sheva va jargonlardan foydalanishning afzal tomonlari va me'yorlarini bilishi kerak.

Notiq o'z Ma'ruzasida tinglovchilar hushyorligini oshiruvchi turli savollar qo'yishi va unga javobni lo'nda qilib, esda qoladigan sodda usul bilan tushuntirmog'i muhim ahamiyat kasb etadi.

Notiq ommabop nutqda til imkoniyatlaridan samarali foydalanishni bilishi uning o'ziga xos uslubidagi mahoratdan darak beradi. Ko'p ma'noli va ma'nodosh so'zlardan foydalanganda shu so'zlarni shevadagi variantlariga qiyoslash ham samarali foyda beradi. Ayniqsa, notiq mavzuni o'z so'zlari bilan (kitobiy emas) so'zlash mahoratini egallagan bo'lishi kerak. Ommabop nutqqa xos yana bir muhim jihat – nutq jarayonida hayotiy misollardan ma'ruza o'qilayotgan joyning, hududning o'zidan kelib chiqadigan hayotiy misollardan foydalansa ayni muddao bo'ladi. Demak, notiq uchun mas'uliyat og'ir. U Andijonda Ma'ruza o'qiydimi, Qarshi yoki Buxoro, Xorazmda o'qiydimi, o'sha hududdning tashqi va ichki faktik materiallarini aniq bilmog'i, agar bilmasa, o'sha «materiallarni» o'qib, eshitib o'rganmog'i darkor. Shuningdek, shu hudud bilan bog'liq rivoyat va afsonalardan o'rni bilan foydalanish nutqning yanada jozibali bo'lishini ta'minlab, tinglovchilarning e'tiborini oshiradi. Ayniqsa, nutqda milliylik va mahalliy xususiyat saqlanishi muhimdir.

Notiqlik san'ati turlari va shakllari

Jamiyatda turli kasb egalari hamkorlikda ish olib borayotgani va ularning o'zaro bir-birlari bilan chambarchas bog'liq ekanligi taraqqiyotimizni ta'minlaydigan omillardan sanaladi. Shunga ko'ra turli soha va kasb egalari va guruhlariga qarab ularga mo'ljallab tuzilishi lozim bo'lgan nutq ham turlicha ko'rinishga ega bo'ladi. Shu bois notiqlik san'atida notiqlikning bir necha turlari mavjud. Jumladan, ijtimoiy-siyosiy notiqlik – bunga davlat va jamiyat ahamiyatiga ega bo'lgan yig'inlarda, majlislarda o'qiladigan ma'ruzalar kiradi. **Akademik notiqlik** – bu barcha turdagi ilmiy konferensiyalardagi, nomzodlik va doktorlik dissertatsiyasi himoyalardagi ma'ruzalar, bakalavr talabalari uchun bitiruv malakaviy ish hamda magistr talabalari uchun magistrlik dissertatsiyalari yuzasidan qilinadigan Ma'ruza (axborot)larni qamrab oladi. **Auditoriya notiqligi** esa universitet, institut, kollej talabalari hamda litsey va maktab o'quvchilari uchun dars-ma'ruzalarni o'z ichiga oladi.

Ijtimoiy-maishiy notiqlik – bunga turli tadbir va yig'inlarda, yubiley tantanalarida so'zlanadigan qisqa va lo'nda nutq yoki suxan so'zlar kiradi. **Sahna notiqligi** (kino, teatr aktyorlari, konsert boshlovchilari yoki konsertni olib boruvchi aktyorlar nutqi) – bu og'zaki notiqlikning alohida turi hisoblanib, tinglovchi tomoshabinlar uchun umum-tushunarli bo'lgan adabiy tilda, chiroyli talaffuz orqali amalga oshiriladigan nutqdir. U yana boshqa nutqlardan diologik xarakteri bilan ham farqlanadi. **Teleradio jurnalistlari notiqligi** – bunda ko'rsatuv yoki eshittirish olib borayotgan jurnalist adabiy tilda omma uchun tushunarli bo'lgan zaylda nutq so'zlashi, so'zlarni aniq va ravshan ohang bilan talaffuz etishi muhim. Shuningdek, fakt va voqealarni bayon etishda, o'z nutqida qaytariqlarga yo'l qo'ymasligi uchun oldidagi matndan foydalanishi yoki uni mukammal o'zlashtirgan bo'lishi lozim. **Diniy va'zxonlik** (notiqlik) – bunga juma namozida, amri ma'ruflarda imom tomonidan qilinadigan ma'ruzalar kiradi. **To'y, «o'rtakash»lari notiqligi** – bu holatda «o'rtakash»ning notiqligi uning bilim saviyasi bilan bog'liq. Ba'zilarining gaplari tuturuqsiz, ba'zilari ma'nili notiqlik bilan to'yni boshqaradi. Ular orasida bilimsizlari bo'lsa, notiqligi ham bachkanalashib boraveradi. Ular so'zlarining ohangi bilan, baland ovozi bilan to'y-yig'inni boshqaradi. Bunday no'noq

o'rtakashlarni notiq deyish qiyin. Ko'pincha obro'li to'ylarni aktyorlar boshqarmoqda. Ularning nutqida «o'rtakash»lar notiqligini kuzatish mumkin.

Qo'shimcha notiqlikning yana bir qancha mayda turlariga og'zaki suhbat, bahs-munozara, suhbat-semenar, oilada va do'st tengqurlar o'rtasidagi notiqlik ham kiradi.

Notiqlik san'atining shakllari ham mavjud bo'lib, ular monologik va diologik notiqlik hisoblanadi. Monologik notiqlikka ma'ruza, muzokora kabilar kirsa, diologik notiqlik bahs-munozara, suhbat kabilarni qamrab oladi. Notiq monologik nutqida tayyor matndan foydalanish imkoniyatiga ega. Biroq diologik notiqlik bundan mustasno. Buning ustiga munozara va bahs jarayonida amal qilishi lozim bo'lgan omillarga qat'iy amal qilish tavsiya etiladi. Bular quyidagilar: milliy-madaniy qoidalarga amal qilish, milliy etikaga rioya qilish, raqibining gapini bo'lmaslik, suhbatdoshga hurmat, reglamentga rioya qilish, eng muhimi sabrli bardoshli bo'lish, o'zini bilish, tiliga to'g'ri kelgan har bir so'zni aytishdan o'zini tiyish, har bir so'zni o'ylab gapirish, ya'ni «yetti o'lchab, bir kesish», kesganda ham A. Oripov aytganidek:

*Mana, o'tib olding asal oyidan,
Endi suv ichgaysan turmush soyidan.
Yetti o'lchab bir kes, yetmish o'lchab kes,
Lekin kes, Yoshulli aytgan joyidan.*

Muzokaralarda yumshoq, shirin muomala va yoqimli so'zlarni qo'llashning muhimligini his etish zarur.

Matn asosida nutq so'zlashning ijobiy va salbiy tomonlari bor. Ijobiy tomon deganda, notiq o'z fikrlarini oldindan o'ylab tayyorlagan matnni asos qilib oladi; fikr o'zining mantiqan birligini ta'minlaydi. Faktik va takroriy xatolarga yo'l qo'ymaydi. Salbiy tomoni esa tinglovchilar nazarida bilimsizday, notiqlik san'atini eplay olmaydiganday ko'rinadi. Notiq va tinglovchilar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik ancha susayadi.

Matnsiz nutq so'zlash, notiqning xotirasi o'tkirligi matn mazmunini chuqur o'zlashtirib olganini ko'rsatadi. O'ziga ishongan notiqqina matnsiz nutq so'zlay oladi. Bu notiqning mazkur san'atni mukammal egallab olganligini, bu sohada u erishgan mahoratdan darak beradi.

Nutqqa tayyorlanish va nutq ustida ishlash

Notiqlik san'ati, avvalo, og'zaki nutq orqali amalga oshadigan jarayon hisoblanadi. Og'zaki nutq esa ikki ko'rinishda sodir bo'ladi. Birinchi ko'rinishi oddiy so'zlashuv orqali, ikkinchisi esa adabiy til normalariga qat'iy amal qilish borasidagi adabiy so'zlashuv nutqi ko'rinishida bo'ladi.

Oddiy so'zlashuv – sheva ta'sirida bo'lgan kundalik so'zlashuvning o'zi. Bu so'zlashuvda nutq bazasini adabiy til tashkil etmaydi. **Adabiy so'zlashuv nutqi** – adabiy til madaniyatiga adabiy til normalariga asoslanib nutq so'zlashdir. Adabiy tilda so'zlash adabiy tilda yozishga nisbatan ancha murakkab kechadi. Bunga sabablar quyidagicha: og'zaki nutqda, albatta, shevaning ta'siri bo'ladi, juda bo'lmaganda notiqning talaffuzida seziladi; og'zaki nutqda yozma nutqdagi kabi o'ylab fikr yuritish imkoniyat vaqti kam bo'ladi. Chunki og'zaki nutq tezkor jarayon, boshni qashlab o'tirishga vaqt yo'q; og'zaki nutqda talaffuz, ohang, imo-ishora vositalaridan foydalansa bo'ladi; og'zaki nutqning muvaffaqiyatli chiqishi notiqning kayfiyatiga, sog'ligiga, auditoriyadagi vaziyatga juda bog'liq; notiq so'zlayotganda yozma nutqidagidek yetarli e'tibor berolmaydi. Ko'ryapsizmi, notiqning nutqi mukammal bo'lishi uchun u ishni nutqining yozma ko'rinishi ustida ko'proq mehnat qilishi va uni o'zlashtirib olishi hamda notiqlik mahoratini ishga solib ijroga kirishishi lozim.

Notiq muayyan mavzu asosida nutqi uchun kerakli materiallarni to'plash, izlab topishi va ulardan saralashi lozim. To'plangan adabiyotlardan (materiallardan) kerakli joylarini o'qishi va o'qib olishi darkor. So'ngra mavzu yo'nalishini to'g'ri belgilashi, fikrni nimadan boshlab qanday yakunlashini aniq tasavvur etishi lozim. Keraksiz fikr va gaplarni nutq yozish jarayonida tushirib qoldirish, imkoniyati darajasida, aqli yetganicha o'qib tushungan fikrlarni o'z so'zlari bilan qog'ozga tushirgani ma'qul. Tayyor bo'lgan ma'ruza matnini qayta-qayta o'qib o'zlashtirishi, kerak bo'lsa gapirish jarayonida o'zining tashqi ko'rinishini, holatini o'zi kuzatishi uchun oynaga qarab, o'ziga o'zi nutq so'zlashi lozim. Ovozining ohangini va talaffuziga e'tiborini qaratib tovush yozish texnikasiga yozib olib, o'z nutqining to'g'ri va aniq chiqayotganiga o'zini o'zi ishontirsin, ashulachi san'atkorlar bekorga ovoz yozish studiyasiga qatnamaydi. Notiqlik ham san'at ekanligini,

ayniqsa, notiq unutmasligi kerak. Shunday qilib, birinchi bosqichda to'plan materialni o'zlashtirib, aniq reja asosida matn yoki tezis tayyor bo'lgach, ikkinchi bosqichda, o'zi tayyorlagan matn tezisini ovoz chiqarib, o'qib yoki gapirib ko'rgach, uchinchi bosqichda tinglovchilar oldida nutq so'zlashi lozim bo'ladi. Ana shu uchta bosqich nutqqa tayyorlanish va nutqning ustida ishlash va uni amalga oshirish jarayoni hisoblanadi. Notiqning nutq matni ustida tayyorgarlik ko'rishi, nutqi ustida jiddiy ishlashi asosida tayyorlangan to'liq matn, teks yoki konspekt (matnning yozma shakli), albatta, tayyorlanishi muhim ahamiyatga ega. Shu mehnat jarayonida notiq muhim mavzu materiallarini o'z ongiga singdirib oladi. Notiq uchun adabiy til normalarini egallash hamda o'zining notiqlik mahoratini oshirishda badiiy adabiyot namunalarini o'qish, o'rganish, taniqli notiqning nutqlarini kuzatish va o'rganish, teleradio nutqiga e'tibor berish, gazeta va jurnallar tiliga amal qilish ham notiq nutqining go'zallashuviga, tinglovchilar e'tiboriga tushishiga sabab bo'ladi. Notiq o'z mahoratini shu kabi yo'llar bilan oshirib boradi.

Muallimning insoniylik fazilati va notiqlik mahorati

Avvalo, muallim tarbiyachi va ta'lim beruvchi inson. Shu ma'noda muallim ma'naviy-axloqiy jihatdan qalbi pok, yetuk inson bo'lishi kerak. Muallimning tili va dili bir-biriga mutanosib bo'lmog'i, so'zi va amaliy faoliyatida muntazam muvofiqlik bo'lmog'i juda muhim. Tashqi ko'rinishi yoqimli, istarasi issiq, yuzida nim tabassum sezilib turishi lozim. Har bir so'zida mayinlik, gapirgan gaplarida muloyimlik va shirinlik sezilib turmog'i darkor. U doimo ozoda va shinam kiyinishi muhimki, pala-partish kiyinish, soch-soqqolarini o'stirib yurishi muallimga yarashmaydi. Chunki undan ta'lim va tarbiya olayotgan shogirdlari unga katta ishonch bilan qarab, uning ko'p jihatlariга havas bilan qaraydi va unga taqlid qila boshlaydi. O'z navbatida muallim ham o'zi ta'lim-tarbiya berayotgan shogirdlariga mehribon va talabchan bo'lishi kerak. Agar muallimning shogirdlari qizlar bo'lsa, o'zining qiziday ko'rishi, shogirdlari o'g'il bolalar bo'lsa, o'zining o'g'illariday ko'rib muomala qilishi, shogirdlariga hech qachon tamagirlik ko'zi bilan yoki qiz shogirdlariga noto'g'ri ko'z bilan qaramasligi muallim qalbining pokligidan darak beradi.

Muallim boyligi shu shogirdlari ekanligini esdan chiqarmasligi kerak. Nainki, u shu shogirdlariga ma'naviy oziq bermoqda, kelajak avlod uchun ulardan hosil kutmoqda. Shogirdlarini biridan birini kamsitmasin, dilini og'ritmasin. «Toyni toy dema, toy ham bir kun ot bo'ladi», – deydi xalqimiz.

Dehqon uchun dalasi, dalasida o'stirayotgan paxtasi uning rizqi-ro'zi, boyligi. Dehqon dalasidagi paxtasining hamma nihollari, navlari bir xilda o'smasligi mumkin. Ba'zi birlari egri yoki nimjon o'sishi mumkin, bunda dehqon hech qachon nimjon yoki egri paxta niholni sug'urib otib yubormaydi, uni qo'lidan kelganicha parvarishlaydi, undan hosil kutadi. Muallim shogirdlarining ham zehni bir xil bo'lmaydi, zehni pastlari, tarbiyasi sal chatoqlari ham bo'ladi. Ularni sening zehning past, o'zlashtirilmayapsan, deb davradan chiqarib haydab yuborish insoniy insofdan emas, u bilan qattiq, astoydil ishlash kerak. Dehqon o'zining paykalidagi nimjon yoki hosili kam niholga muomala – mehnat qilganday munosabatda bo'lish muallimning insoniy burchi. Chunki muallim ham shu shogirdlariga ta'lim-tarbiya berish hisobidan haq olib, o'z bola-chaqasini boqadi, ro'zg'orini tebratadi. O'ylashi kerak, shu shogirdlar bo'lmasa, uning muallimligi kimga kerak. Demak, shular uning rizqi, obro'si, kelajagi. Bu yo'lda xatoga yo'l qo'ygan muallimni Alloh kechirmaydi. Muallim o'zi o'qitadigan fanini yaxshi bilishi, o'z xalqining milliy mafkurasini anglashi, o'z millatining tilini va adabiyotini, tarixini yaxshi bilishi zarur. Dunyoqarashi, fe'l-atvori keng bo'lib, o'z ona tilida ravon va aniq nutq so'zlashi, katta so'z boyligiga ega bo'lishi kerak. O'zi ilm va tarbiya berayotgan o'quvchilarni, talabalarni har tomonlama yaxshi bilishi muhim. Ular bilan muomala-munosabatda chegara-oraliq saqlay olishi zarur. Muallim nutqiy kamchiliklardan mutlaqo xoli bo'lishi, bosiq, og'ir bo'lishi kerak. Agar muallimda haybat va salobat bo'lmasa, Sayfi Saroyi aytganidek:

*Haybatli bo'lmasa, ey muallim yor,
Saqolindin tortqilab o'g'lonlar o'ynar*

– holati sodir bo'lishi mumkin.

Qadimgi ota-bobolarimiz ustoz-muallimga katta ishonch, umid bilan qarashib, izzat va hurmatlarini joyiga qo'yishgan. Ular qo'lga farzandlarini olib borib topshirganlarida «Eti sizniki, suyagi bizniki»

deyishlari bejiz emas. Ana shunday ulug' ehtirom va hurmatni joyiga qo'ymagan muallim bu nomga loyiq emas.

Muqaddas kitob sanalgan «Avesto»da yomon muallim haqida shunday deyilgan: «Rostini aytsam, yomon ustoz hayotni g'amgin qiladi, johillarni ulug' sanab, buyuk ayolu erlarni Yazdon ne'matlariga yetishishdan mahrum etadi. Bunday ustozlar o'z ta'limi bilan xalqni eng yaxshi yumushlardan bezdiradilar, noto'g'ri pandlar bilan xalqni yo'ldan urib, yomon yo'lga boshlaydilar... Hayot chirog'ini so'ndiradilar. Johillarni buyuk bilib, eng mo'tabar ayolu erkaklarni Tangri yo'lidan qaytaradilar. Nodonliklari bilan xalqni eng yaxshi xislatlardan yuz o'girtiradilar, jahon xalqlari hayotini yolg'on gaplar bilan parishon qiladilar». Kitobning boshqa bir o'rnida Zardushtning mana shu tarzda iltijosi ham bor: «Noshud, nodon muallim o'quvchi qalbida xiradmandlikni yo'qotar ekan, ey Yazdon, yomon ustoddan o'zing asra!».

Professor Jo'ra Yo'ldoshev Mirzo Ulug'bekning bu boradagi qarashlarini o'rganar ekan, quyidagilarni yozadi: «Ulug'bek mudarrislarining insoniy xislatlariga, bilimi, mahoratiga katta ahamiyat bergan... Talabalarning o'qishdan sovib ketishiga o'qituvchining razolati sabab deb hisoblagan. U davlat ishlari bilan o'ta band bo'lishiga qaramay, mudarrislarining darslarini tahlil qilishga, ilmiy munozaralarda ishtirok etishga doimo vaqt ajrata olgan. U Qozizoda Rumiy, Mavlono Koshiy, Ali Qushchi, Avaz Kirmoniylarning darslaridagi mahoratlarini yuksak qadrlagan. Ayni paytda u mudarrislarining dars berishdan tashqari ilmiy tadqiqotlarda faol ishtirok etishlarini talab etgan. Ilmiy izlanishlar, tadqiqotlar olib bormagan o'quvsiz mudarrislarini ishdan bo'shatgan» (Ko'chirmalar professor N. Mahmudovning «Ma'rifat manzillari» kitobidan olindi. T.: «Ma'naviyat» 1999, 24-bet)

O'qituvchining asosiy quroli uning notiqligidir. Agar muallimda notiqlik qobiliyati sust va past bo'lsa, u o'z fani sohasidagi bilimini shogirdlari ongiga singdirolmaydi. Ikki o'rtada ham ustoz, ham shogird qiynaladi. Agar muallim notiq bo'lsa, barcha bilganlarini talabalar va o'quvchilar qalbiga yo'naltiradi va bundan o'zi ham, tinglovchilar ham rohatlanadi.

Ba'zi bir o'qituvchilar darsga kirib, «charchab chiqdim» desa, ba'zi bir o'qituvchilar dars o'tib «dam olib chiqdim», deydi. Dam olib chiqdim degan muallim, o'z bilimini o'z ona tilida, notiqlik mahoratini ishga solib

mehnatidan rohatlangan. Charchab chiqqani esa buning aksi sifatida notiqlikda no'noq. U, albatta, charchaydi-da, chunki tinglovchilar uni yaxshi qabul qilmagan, fikrlarini ko'ngildagidek qilib yetkazolmagan. Uning nutq quroli nosoz, uni charxlash va moylash kerak. Buni o'sha muallimning o'zi ham yaxshi biladi.

Muomala madaniyati

«Muomala» so'zi zamirida butun insoniyat taqdiri mujassam. Uning ildizi Odam Ato va Momo Havo o'rtasidagi muomala va muloqotlariga borib taqalsa ham ajab emas. Shundan buyon insoniyat muomalaning to'g'ri va ravon yo'llarini izlaydi, ba'zan topganday bo'ladi, yana yo'qotadi va yana izlaydi...

Shunchalar mushkulmi muomala madaniyatiga erishish? Bu yo'lda odamzodga nima to'siq bo'lmoqda, deya o'ylaysan, kishi. Birdan-bir to'siq bu – inson qalbidan chuqur joy olgan «men»i emasmikan? Odam bolasi eng ko'p o'z «men»ini o'ylaydi. Bu «men» qurg'ur shunchalar yopishqoq illat ekanki, inson qalb to'riga shu qadar o'rnashib olganki, hatto «men» egasini dunyoga keltirgan zot – validai muhtaramasidan, padari buzrukvoridan ham o'zini usgun qo'yarkan. O'z «men»i soyasida qolgan odam o'zligini yo'qotib qo'yarkan. Hazrat Navoiy aytganlaridek: «El netib topgay menikim, men o'zimni topmasam».

Modomiki, shunday ekan, biz «muhtaram» «men»lar orasida yashayotgan ekanmiz, ularning do'q-po'pisalari bilan ham, qiliqlari-yu maqtanchoqliklari bilan ham, o'zaro muloqotlarimizda sal kechirimliroq bo'lishimizga to'g'ri keladi. Ayniqsa, o'smir yoshidagi «muhtaram men»larning g'ururiga tekkan gap-so'zlarimiz oqibatida turli ko'ngilsiz, noxush hodisalar kelib chiqishi hech gap emas. Bunday voqea-hodisaga hayotimizda guvoh bo'lib turibmiz. Bunaqa «men» otiga minganlarga faqat Yaratgandan insofu to'vfiq, sabr va insoniy kayfiyat tilaymiz.

Manmansirash va keraksiz g'urur odamlar boshiga ne-ne kulfatlarni yog'dirmagan. Islom tafakkurining so'nmas mevasi so'fizmda inson o'z «men»idan, g'ururidan kechmay turib Allohni tanimaydi, degan aqida mavjud. Inson bolasi shu aqidaga amal qilsagina, o'zlaridagi ortiqcha g'ururni sindirishga qurbi yetadi. Harbiy xizmatga chaqirilgan yoshlar xizmat taqozosi bilan bir-birlaridagi ortiqcha g'ururni sindirishadi

va bu darddan bir-birlarini xalos qilishadi. Qarabsizki, xizmatdan qaytganlarning deyarli ko'pchiligi muloyim, odamshinavanda bo'lib muomala madaniyatida ham o'zgarish yasaydi.

Qisqasi, insoniyatning asab torlari taranglashgan hozirgi serg'alva zamonda odamlar bilan shirin muomalada bo'lish uchun har birimizdan sabr-toqat, bag'rikenglik va yuksak saxovat talab etiladi.

Tasavvur qiling, farzand o'z ota-onasini hurmat qilsa, shogird ustozining yuziga oyoq qo'ysa, fuqaro o'z hokimining gapini ikki qilsa, u yurtda osoyishtalik, farovonlik bo'lmaydi. Musulmonchilik qonun-qoidalariga ko'ra, Allohga, uning Rasuliga hamda hokimlarga nisbatan e'tiqodda bo'lish buyurilgan: «Ey mo'minlar, Allohga itoat qilingiz va payg'ambarlarga hamda o'zlaringizdan bo'lgan hokimlarga bo'ysuningiz!»

(Qur'oni karim, Niso surasi, 59-oyat).

Yaratganga beadad shukurlar bo'lsinki, istiqloлга erishganimizdan so'ng yurtimizda juda katta o'sish-o'zgarishlar sodir bo'lmokda. Ulkan qurilishlar, shifo maskanlari, o'quv dargohlaridagi yutuqlar, shaharlarimizdagi obodonchilik va osmono'par binolaru, ko'priklar – barchasi, birgina Toshkent shahridagi o'zgarishlarning o'ziyoq har qanday odamni o'ylashga undaydi. Agar Shayxzoda hayot bo'lganlarida, «Toshkentnoma» dostonini qayta yozgan bo'lardilar. Ayni kunlarda kishilarimiz o'rtasida bir-birlariga nisbatan hurmat-e'tibor qaytadan tiklanmoqda. Bu – yurt obodligidan el ko'nglini shod etadigan yagona omillardandir.

Ajdodlarimiz orzu qilgan kunlar bizga nasib etgan shu kunlarda ma'naviyatimizda, muomala madaniyatimizda ba'zan oqsoqlik sezamiz. Inson bolasidan qoladigan eng ulug' meros faqat bitta – shirin muomala. Barcha narsaga yetgan aqlimiz shunga qolganda charchaydi. Nimagadir bir-birimizdan shirin so'zimizni qizg'onamiz. Odam hamisha – ochmi, to'qmi, qiynalib yashayaptimi, farovon yashayaptimi, baribir, shirin gapning gadosi. Shirin so'z insonning ruhiy ozug'i bo'lmaganida akademik shoirimiz G'afur G'ulom xalq boshiga og'ir musibatlar tushgan yillarda «Bir og'iz shirin so'z nondek arzanda» – deb yozmagan bo'lardi. Inson qalbiga ham oddiy va non kabi tabiiy shirin so'zlar bilan kirib boriladi. Biroq bunga hamma ham erisha olmaydi. Oddiy bo'lib ko'ringan muomala madaniyati o'ta murakkab, asrlar osha yechimini topgani holda amalda bajarilishi

og'ir bo'lgan muammo. Chunki uni inson o'zi bajarishi kerak, bunga esa g'urur yo'l bermaydi. Uni yengish, sindirish hammaning ham qo'lidan kelmaydi. Modomiki, shunday ekan, insonning o'zi muammo. Agar muammo bo'lmaganida edi, G. Byuxner: «Inson tubsiz. Unga qaragan kishining boshi aylanib ketadi» demagan, Erkin Vohidov insonni bejizga tirik sayyoraga mengzamagan, Abdulla Oripov «Har bir inson – bir Vatan», deb atamagan bo'lardi. Inson sirligicha qolmoqda. Odamzod bir-birini anglab yetmaguncha olam tinch bo'lmaydi. Bir-birini anglamoq uchun esa, eng avvalo, har kim o'zligini anglashi shart. Ko'ryapsizmi, qanchalar murakkabmi?! Bundan cho'chimang, har narsaga qodir inson, muomala madaniyatini ham joyiga qo'ya oladi. O'zingiz o'ylab ko'rganmisiz? Nima uchun hamma yoshu qari chiroyli bo'lishni xohlaydi, nima uchun ko'zgu oldida o'zining u yoq-bu yog'ini to'g'rilaydi? Nega? Odamlarga yoqish uchunmi? O'smir yoshidagilarning va o'rta yoshdagi erkak-ayollardagi bu harakatni qanday baholaysiz? Keksa yoshdagilarning bu xushxulqini-chi? Bu savollarga har kim o'z dunyoqarashi nuqtai-nazaridan javob berishi mumkin. Yoki turli xil atir upalaru turli xil bo'yoqlar bilan bo'yanish-chi? Bu talabaga berilgan topshiriqmi, ishxona rahbarining topshirig'imi? Yoki boshqalarning havasini keltirishmi, maqtanishmi, nima? Ayniqsa, ayollar va qizlarimizdagi qomatlarini bir maromda saqlab turishga bo'lgan xatti-harakatlarni aytmaysizmi?! Ana shunday tashqi shakl go'zalligini saqlash va ta'minlash uchun qanchalar vaqt va pul sarflanadi. Ayniqsa, shunday shaklu shamoyilga erishganlar orasida qisman bo'lsa-da, bechora va kambag'al kishilar ustidan kulish va ularni masxaralash kabi xatoliklarga yo'l qo'yish hollari uchraydi. Bu hol ulardagi manmanlikni keltirib chiqarmoqda. Masxaralanganlarning esa dillari og'rimoqda.

Har bir odam o'zining shaklu shamoyil go'zalligiga vaqt va pul sarflash hisobiga erishadi. Agar odamlardagi shakl go'zalligiga ma'naviy-axloqiy go'zallik, muomala madaniyati ham qo'shilsa bormi, nur ustiga a'lo nur bo'lardi. Bundaylarni komillikka intilish yo'lidan borib, odamlarga shirin so'zlari bilan ruhiy madad beradiganlar safiga kiritish lozim.

To'g'risini aytganda, pulni ham, vaqtni ham, so'zni ham tejab ishlatgan ma'qul. Chunki pul ham, vaqt ham, so'z ham boylik. Ana shu so'z boyligimizni qadrsizlantirmaylik.

Avvalo, muomala madaniyati salomlashishdan boshlanadi. Buning yorqin misolini o'zbek xalq ertaklaridagi devlar, yalmog'iz kampirlar huzuriga kelgan kishilarga: – «Gar saloming bo'lmaganda, ikki yamlab bir yutardim», degan kechirish holatlarida ham kuzatamiz. «So'z boshi salom» deganlaridek, salomda gap ko'p. Biroq salomlashishning ham o'ziga yarasha qonun-qoidalari bor.

Bizda qadimdan amalidan qat'i nazar, o'zidan bir yosh bo'lsa ham katta kishilarni senlab gapirish odobsizlik sanalgan. Birniki mingga, mingniki tumanga, deganlaridek, onda-sonda uchrasa-da ba'zi 10-15 kishiga rahbar bo'lib qolganlar o'z qo'l ostidagilarga senlab muomala qilishi g'alati tuyuladi. Abu Lays As-Samarqandiy «Bo'ston ul-orifin» kitobida: «Ey farzand, sollallohu alayhi vasallam kattami yo kichikmi, albatta, sizlab murojaat etar edilar. Sollallohu alayhi vasallamning har bir odatlari biz – mo'minlar uchun qonun bo'lmog'i shartdir» deb yozadi.

Ma'lumki, yil sayin tabobat ilmi kuchaygani sari kasallik turlari ham ko'payib bormoqda. Hozir qayoqqa qaramang, dorixonaga ko'zingiz tushadi. Dorilar ko'p, uni sotib olishga pul kerak. Kimlargadir bilinmas, ammo qo'l uchida kun kechirayotganlar uchun og'irlik qiladi. «Besh qo'l barobar emas» deganlaridek, hammaning ahvoli ham birday yaxshi bo'lib ketayotgani yo'q. Bu holat oldin ham bor edi, hozir ham bor, keyin ham bo'ladi.

Ajdodlarimiz qadim zamonlardan beri arzon va hammabop dorini izlab keladilar. Ana shunday dori haqidagi fikrni ham bobokalonimiz Abu Ali ibn Sino topganlar. Buyuk allomaning fikriga qaraganda, bemorni dori-darmon bilan birga so'z bilan davolagan, ma'qul ekan.

Bir og'iz shirin so'z... Qiziq, zamonaviy tibbiyot uskunalari, noyob chet el dori-darmonlari ham o'jizlik qilgan-da, shu bir og'iz shirin so'z yoki muomala kasalga ruhiy dalda, jismoniy qudrat bag'ishlaydi. Chunki shirin muomala bosh miyaga ta'sir qiladi. Bosh miya esa inson tanasidagi borliqni boshqaradi. «Yaxshi so'z – jon ozig'i, yomon so'z bosh qozig'i», deganlaridek, shifokor doimo shirin so'z va muomala ustasi bo'lmog'i shart.

Bir rivoyatda keltirilishicha, Luqmoni Hakim ko'chada ketayotib, bir qizning dam-badam qon tuflab ketayotganini kuzatibdi. Hakim qiz izidan tushib, qaysi darvozaga kirganini ko'ribdi-da, qiz kirib ketgan

darvozani taqillatibdi. Qizning otasi chiqib, tabibni tanib qolib, uyiga taklif qilibdi. Suhbat orasida Luqmoni Hakim: «Qizingiz bedavo dardga chalinibdi, afsus, muolajaning iloji yo'q», – debdi. Tabibning so'zlarini qiz eshik ortida eshitib turgan ekan. Birdan yuragi tez urib, yiqilibdi va hushidan ketibdi. Shu bir og'iz so'z ta'sirida qiz ruhiy dardga uchrab vafot etibdi. Oradan ma'lum fursat o'tgach, qizning otasi tabibni uchratib qolib so'rabdi.

– Taqsir, qizimning bedavo dardini qanday bilgandingiz? – deb so'rabdi.

– Qizingiz ortidan kelayotib, uning qayta-qayta qon tupurganini ko'rgandim.

Bu javobni eshitgan ota peshonasiga urib:

– E, attang, qizim o'sha kuni shotut yegandi, siz ko'rgan tupuk shotut sharbati edi-ku! Eh, attang! – debdi.

Shunda tabib choldan uzr so'rabdi. Shundan so'ng Luqmoni Hakim: «Bir so'z bilan soppa-sog' odamni o'ldirish yoki bemorni shirin so'z bilan sog'aytirish mumkin ekan», degan xulosaga kelgan. Yunon tabiblari: «Dardni bilmasang, yaxshisi, bemorni tinch qo'y», deb bekorga aytmagan ekanlar...

Bugungi kunda beburd, bebosh, betayin kimsalarning do'q-po'pisa telefon qo'ng'iroqlaridan xastalangan yoki bu olamni tark etganlar ham yo'q emas. So'zning qudratini ko'ryapmizmi?

Butun boshli sobiq Sovet davlatini (SSSRni) M. S. Gorbachyov gap bilan tarqatib yubordi. To'g'ri, bu tarix hukmi edi. Vaziyat pishib yetilgan edi. Shu tufayli Birinchi Prezidentimizning hushyorligi va sa'y harakatlari bois Mustaqillikni qo'lga kiritdik. O'zbek tiliga davlat tili maqomining berilishini eslaylik. Bu ham oson kechmadi. O'sha kezlarda bir guruh olimlarni viloyatlarga «Til qonuni»ni ommaga tushuntirish bo'yicha safarbar etishdi. Ular orasida kamina ham bor edi. O'shanda bir tumandagi ichki ishlar xodimlari bilan uchrashib, ma'ruzamni tugatdim. Men bilan birga yurgan tuman rahbarlaridan biri:

– Domlaga savollar bo'lsa, marhamat, – dedilar.

Shunda bir kapitan yigit ilmoqli, dilni larzaga keltiradigan qaltis savol bilan murojaat qildi.

– Domla, hozir matbuotda, radio, televideniyeda nihoyatda qaynoq voqealar haqida gap bormoqda, shunga fikringizni bildirsangiz, – deb qoldi.

Savolni eshitishim bilan yuzimda qo'rquv aralash nim tabassum paydo bo'ldi. Bir zumda xayolimdan matbuotdagi bo'lar-bo'lmas, ba'zan shaxsiy g'arazgo'ylik bilan yozilgan maqolalar o'ta boshladi. Bildimki, u yigit o'zi bilsa-da, meni sinab ko'rmoqchiligini sezdim. Agar men qaysi maqola haqida so'rayapsiz desam ham chalkashib ketishim turgan gap edi. Chunki hali to'liq tinmagan. Agar daryodan yoki ariqdan bir chelak suvni olib, diqqat bilan kuzatilsa, chelakdagi suvda har xil gardlarni kuzatish mumkin. Chelakni bir chetga qo'yib bir necha daqiqadan keyin qarasangiz, cho'kindilar chelak tagiga cho'kadi va suvni iste'mol qilish mumkin bo'ladi. O'sha paytda e'lon qilingan maqolalar daryodan yoki ariqdan olingan chelakdagi suvning dastlabki holatini eslatardi. Hali voqealik tinmagan edi. Lekin men savolga javob berishim shart. Shunda xayolimdan daraxtni kesayotgan bolta haqidagi rivoyat o'tdi. Tanasi jarohatlanayotgan daraxt zorlanib: «Sopi o'zimdanda, bo'lmasa, boltaning qo'lidan hech ish kelmasdiya», deb ingragan ekan.

Demak, javobga savolning o'zidan sop yasash kerak, degan fikr keldi miyanga va shunday javob berdim:

– Juda to'g'ri va o'rinli savol berdingiz, ukam. Haqiqatan ham, matbuotda qaynoq voqelik haqida tinimsiz maqolalar chiqib turibdi. Sizga bir iltimosim bor, shu voqeliklar haqidagi maqolalarni qaynoqligicha iste'mol qilmang, og'zingizni kuydirib qo'yasiz, – deyishim bilan zaldagilar chapak chalib yuborishdi.

Yonimdagi hokimning muovini ham qo'rqib o'tirgan ekan, shekilli, birdan qo'limni siqib tabriklay boshladi. Chapaklar tingach:

– Ukajon, – deya yana o'sha savol bergan yigitga murojaat qildim, – o'ta sovitib ham yubormang, tomog'ingizni og'ritib qo'yasiz.

Zalda yana chapak chalindi va ular orasidan kimlardir: «Rahmat, domla!» deyishdi. Shundan so'ng garchi zaldagilarning javobidan ko'nglim to'lgan bo'lsa ham, haligi yigitni mulzamlikdan, xijolatdan chiqarish uchun muomala madaniyatini ishga solib Abdulla Oripovning quyidagi she'rini o'qib berdim:

*Juda yaxshi deymiz, mana bu narsa,
Go'yo hukm kabi yangrar so'zimiz.
O'ylab ko'rganimizni hech biror marta,
Xo'sh, kimmiz o'zimiz.*

*Juda yomon deymiz, mana bu narsa,
Go'yo hukm kabi yangrar so'zimiz.
O'ylab ko'rganimizmi hech biror marta,
Xo'sh, kimmiz o'zimiz.
Kingadir yoqamiz biz o'zimiz ham,
Kingadir yoqmaymiz biz ham o'zimiz.
Shunchalik charxpalak ekan, bu – dunyo,
Demak, nisbiy erur har bir so'zimiz.*

O'sha yigit kelib:

– Rahmat, domla, meni kechiring, – deb kechirim ham so'radi.

Agar shu she'rni o'qimasam, o'sha yigitning dilini og'ritgan bo'lardim. Xayriyatki, bu xijolatdan qutuldim.

Hozirgi yoshlarni «sodda» deb bo'lmaydi. Bugungi fan-texnika taraqqiyoti yoshlar va o'smirlar ongini ancha charxlab, o'tkirlashtirib qo'ygan.

O'tgan asrning 50-yillaridagi kattayu kichikni sodda, desa bo'ladi. Birgina misol: paxta dalasini chigit ekishga tayyorlashda kuzda qilingan shudgordagi kesaklarni maydalash uchun zanjir oyoqli traktorga o'nlab tishli baranalar taqilib ortidan 8–10 metr keladigan osti va usti 40 sm keladigan maxsus mola yog'och bog'lanardi-da, ustiga 2–3 ta odam o'tkazilardi. O'sha odamlar changdan himoyalalanish maqsadida faqat ko'zini ochiq qoldirib, boshi bilan burkab ro'mol yoki biror matoni o'rab olardi. Bu mart-aprel oyining ikkinchi yarmiga to'g'ri kelardi. Traktor esa kecha-kunduz ishlardi. Yog'och mola ustida o'tirgan odam tunda navbat almashardi. Kechasi uxlab qolib, oyog'ini sindirib, shikastalanganlar ham bo'lardi. Lekin brigadirning gapi ular uchun qonun edi. Endi, o'ylaymiz-da, nahotki o'sha payt rahbarlarining xayoliga kelmagan. Shu bitta odamning og'irligi 80–100 kilo kelar, shularning o'rniga 4–5 ta qop tuproq solib, yog'och mola ustiga tashlab qo'yilsa ham bo'lardi-ku, deysiz-da. Mana buni soddalik desa bo'ladi. O'sha mehnatkash bechoralar bir-birining ko'ngliga yarasha, dilini og'ritmaydigan muomalada bo'lishardi. Qish kechalarida yig'ilishib, televizor, radio yo'q, qora chiroq yorug'ida biz o'quvchilarga tong otguncha dostonlarni o'qitib tinglashardi.

Biz bozor iqtisodiyoti sharoitida yashamoqdamiz. Buni boshqacha qilib aytadigan bo'lsak, dunyo bozorga aylanmoqda.

Xullas, biz tom ma'nodagi bozor iqtisodiyotiga kirib bormoqdamiz.
Bunday sharoitda har kim o'z molini maqtaydi:

*Bozorga o'xshaydi asli bu dunyo,
Bozorga o'xshaydi bunda ham ma'ni.
Ikkisi ichra ham ko'rmadim aslo,
Molim yomon degan biror kimsani.*

(Abdulla Oripov)

Demoqchimizki, shu kunlarda faqat mahsulot, pul va boylik ketidan quvib, ma'naviyatni, imonni, jumladan, so'z qadrini unutib qo'ymaslik ham insoniy burchimiz. Yanayam boshqacharog'i shu kunlarda ko'pchilikning sotuvchi va xaridorga aylanib borayotganligi rost.

Shu bois sotuvchi xaridorni salom berib kutib oladi, uning kayfiyati bilan hisoblashadi, xushmomalalikni o'ziga odat qiladi va hatto so'zning ham narxini biladigan darajaga erishadi. Aslida, savdo va ma'naviyat, jumladan, muloqot odobi hamisha bir-biri bilan bog'liqdir.

Agar o'tmishga nazar tashlaydigan bo'lsak, eng qadimiy davlatlardan biri hisoblangan Gretsiyada notiqlik san'atining rivojlanishida savdo ham muhim ahamiyat kasb etganining guvohi bo'lamiz. Chunki Gretsiya savdo davlati. Savdo aloqalarini, savdo ishlarini muhokama qilish, yakunini ko'rib chiqish, qolaversa, xaridorlar sonini ko'paytirish uchun savdogarlar so'z san'atidan ham yaxshi xabardor bo'lishlari talab etilgan.

Iqtisodning kelajagini, barqarorligini o'ylagan davlatlarda hamisha moddiylikni ma'naviyatdan ajratib qo'ymaslikka, aksincha, ma'naviyatni taraqqiy ettirish orqali iqtisodni rivojlantirishga harakat qilinadi.

Jumladan, mashhur sotsiolog olim Deyl Karnegi Amerikadagi biznesmenlarga (tabdirkorlarga) notiqlik mahoratidan dars bergan va ular o'rtasida tez orada katta shuhrat topgan. Chunki Karnegidan saboq olganlaridan keyin tadbirkorlarning kishilar bilan muloqatga kirishishlari ancha oson ko'chgan va ularning savdo ishlari juda jonlanib ketgan. Shuning uchun avvaliga bu yigitcha savdogarlardan notiq tayyorlamoqchimi, deb o'ylagan va uning ma'ruzalariga 2 dollarni ham ko'p ko'rgan biznesmenlar keyinchalik Karnegining har bir kuni uchun 30 dollardan haq to'lab saboq olganlar». (S. Mo'min. So'zlashish san'ati, Farg'ona, 1997-y. 46-bet.)

«To'g'ri so'z tuqqaningga yoqmas» deganlaridek, ba'zi haqiqatgo'y odamlar hamisha rost va haq gapni aytishdan tortinmaganlar. Faqat ular bir xil mazmundagi gapni turli ko'rinish va har xil ohangda aytganliklari uchun ba'zilari jazo olib, ba'zilari mukofotlanganlar. Bir rivoyatda keltirilishicha: «Xorun ar-Rashid tush ko'rsa, o'ttiz ikki tishi tushib ketganmish. Shunda u munajjim va ta'burchilarni chaqarib, tush ta'biri ni so'rabdi. Shunda muabbir (ta'burchi)lardan biri:

– Ey, amir al-mo'minin, butun qavm-qarindoshing va urug'-aymog'ing o'lib, o'zing yakka-yu yolg'iz qolar ekansan, – debdi.

Xorun ar-Rashid yurak-bag'ri ezilib, sovuqnafas muabbirni yuz darra uringlar, deb buyuribdi. Ertasiga boshqa ta'burchini chaqirib, tushining ma'nosini so'rabdi:

– Ey, amir al-mo'minin, Alloh sizga uzoq umr, katta davlat bergan, siz qarindosh avlodlaringizdan ko'ra uzoq umr ko'rar ekansiz, – debdi.

Bu gapdan Xorun sevinib:

– Ikkalasi ham bir gapni aytdi, ammo bunisi fikrini odob bilan, chiroyli iboralar topib aytgani uchun yuz dinor mukofotga sazovor bo'ldi, birinchisi qo'pol so'zlar aytib yuz darra yedi», – degan ekan.

Demak, har qanday yomon xabarni ham aql-farosat bilan yumshoq qilib yetkazishga hamisha ajdodlarimiz amal qilishgan. Ba'zan oddiy gapni ham «tomdan tarasha tushganday» qilib yetkazish orqali har qanday odamni dovdiratib qo'yish hollari muomala madaniyatini bilmaslikdan kelib chiqadi.

O'zbek xalqining qadimiy udumlariga ko'ra, chaqaloq tug'ilgandan bir hafta o'tar-o'tmas uning qulog'iga azon aytiladi. Chaqaloq vujudiga ilk bor Yaratganning nomi, musulmon ohanglari kirib borarkan, bola tarbiyasi xuddi shu damlardan boshlanadi.

Ohang – so'z va gapning libosi. V. G. Belinskiy: «Gap so'zda emas, ohangda qaysi so'zning qanday talaffuz etilishi-da», – deydi. Ohang gapning mazmunini butunlay o'zgartirib yuborishi mumkin. Afandining «Siz ahmoq, odam emassiz», deya uzr so'ragani kabi.

Bolangizga ertalab «Turaqoling, o'g'lim!» degan jumlangizga, o'g'lingiz (buyruq, taklif, iltimos, yolvorish yoki yalinish) ohangiga qarab munosabat bildiradi. Agar buyruq ohangida aytadigan bo'lsangiz, bolangiz sizni «nimaga baqirasiz?» – deb jerkib soladi. Demak, bu muomala madaniyatini o'rniga qo'ya olmaslik oqibati. Ham sizning, ham bolangizning kayfiyati buziladi.

Bir rivoyat o'qigan edim. Tabib bemorni davolash uchun ilon izlab topadi. Yo'lda kelayotib ilon tilga kiradi:

– Sen meni o'ldirib, zahrin bilan bir odamning hayotini saqlab qolmoqchi bo'lyapsan, to'g'rimi?

Tabib:

– To'g'ri.

– Endi quloq sol, – debdi ilon. – Bekor qilasan, bemor mening zahrin bilan tuzalmaydi. Agar biz chaqqanimizda tuzalar edi. Uni do'sti chaqqan. Odamning zahrini ilonning zahri yo'q qila olmaydi. Bilasanmi, Alloh bizni shunday sovuq, badbashara qilib yaratdi, qo'l-oyoq ham, aql ham bermadi. Ammo biz ilonlar bir-birimizni chaqmaymiz. Siz insonlarga esa aqlga qo'shib butun borliqni berdi. Shunda ham noshukurlik qilib, bir-birlaringizni chaqasizlar.

Tabib ilonni o'ldirmay qo'yib yuboribdi. Haqiqatan ham bemorni o'z do'sti chaqqan ekan, hech qanaqa dori kor qilmay olamdan o'tibdi. Tishi bilan chaqqan deb o'ylamang, tili bilan, zahar-zaqqum gaplar bilan chaqib boshiga yetgan. Shunday zaharli odamlardan o'zi asrasin. Bundaylarga qarab turib:

*Namuncha zaharsiz, zaharsiz biram,
Turqingiz chaplashga chidamas qalam.
Buncha zuqqunni qanday yig'dingiz,
Yorilsa, to'kilsa rasvoi olam, (N.B)*

– degingiz keladi.

Agar siz odamning ko'nglini ovlamogchi bo'lsangiz, muomala madaniyatingizni ishga soling, bu qo'lingizdan keladi. Bunga osonlik bilan erishishingiz mumkin. Inson qalbi «ochilmagan qo'riq».

*Kimgadir yaxshilik istasa ko'ngling,
Guldayin ochilar yonog'ing, yuzing.
Tik qarab turasan qochirmay ko'zing,
Ishonchli chiqadi har aytgan so'zing. (N.B).*

Qadimda donishmandlardan o'ntasi yig'ilib «Bu dunyoda kim baxtli hayot kechiradi?» degan savolga javob izlashibdi. Hammalari bir

fikrga kelishib: «Bu dunyoda shirin muomalali odam baxtli yashaydi», deyishibdi. Shunda ulardan biri «Agar u mehnatkash bo'lsa», deb qo'shimcha qilgan ekan.

So'z haqida so'z

Payg'ambarimiz Muhammad (s. a. v.) bunday deb marhamat qilganlar: «Menga farzlarni ado etish buyurilgani kabi, insonlarga xushmuomalada bo'lish ham buyurildi», «Insonlarga xushmuomalada bo'lish sadaqadir», «Til sadaqasidan (shirin so'zdan) ortiqroq sadaqa yo'q».

So'fi Olloyor yozadilar:

*Kel, ey obid, o'zingni aylagil xok,
Haromu shubhadin xulqingni qil pok.
Ochiqqo'llik, kushoda yuzli bo'lg'il,
Muruvvatlik, muloyim so'zli bo'lg'il.*

Yaxshi muomala va samimiy munosabat qalblarga sevinch bag'ishlaydi. Sevgiga to'la qalblar faqat yaxshilik istaydi. Hamsuhbatingiz qalbiga sevinch taqdim etishingiz gunohlaringiz kechirilibishiga sabab bo'ladi. Bu Payg'ambarimizning (s. a. v) bashoratlaridir.

Buni aslo unutmang! («Hidoyat» jurnali. 2006-yil, 3-son. 2-bet)

«Yaxshi so'z, ochiq yuz, xolis yordam ko'rsatish amal bilan yaxshilik qilishdir. Hadisi sharifda marhamat qilinadi: «Yaxshi so'z sadaqadir», «Birodaring yuziga tabassum bilan qarashish sadaqadir». («Hidoyat» jurnali 2006-yil 4-son, 4-bet.)

*So'z guhariga erur oncha sharaf
Kin, bo'la olmas anga gavhar sadaf.
To'rt sadaf gavharning durji ul
Etti falak axtarining burji ul –*

deb Alisher Navoiy so'zga ta'rif beradi. Shuningdek, «Farhod va Shirin» dostonida ham shoir so'zga alohida urg'u berib:

*So'zdin o'likning tanida ruhipok,
Ruhdog'i tan aro so'zdin halok.
Turguzib o'lganni kalomi fasih
O'ziga «Jonbaxsh» laqab deb Masih.
So'zdin etib o'tqa azimat xalil,
So'z yukiga xomil o'lub jabroil.
Tangriki insonni qilib ganju roz,
So'z bila hayvondin ancha imtiyoz...
Donovu dur so'zini afsona bil,
So'zni jahon bahrida durdona bil. –*

deb ta'riflaydi.

*Quloqda asra garonmoya so'zniyu fikr et,
Ki dursiz o'lsa ne bo'lg'usidir sadaf xoli.
So'zingni dog'i ko'ngil ichra asragilkim, hayf,
Kim o'yla durni go'xaridin etgasen holi.*

Navoiy

*Bilib so'zlagin, so'z bilikka sonur,
Biliksiz so'zi o'z boshini yeyur.
O'qushqa, bilikka bu tilmochi til,
Yorutochi erni yo'riq tilni bil.*

Yusuf Xos Hojib

*So'z ichra mudom aql yashirindur,
So'z chimildig'-u aql kelindur.*

Nosir Xusrav

*Tildagi ketma-ket xatoga, hayhot,
Chiroyli kiyinlar berolmas najot.
So'zing kiyimingdek bekamu ko'st qil.
Yoki kiyimingni so'zingga rost qil.*

Abdurahmon Jomiy

*Nodonlardek yuzlab so'zni qilma qator,
Donolardek bir so'z degil, lek ma'nodor.*

Sa'diy Sheroziy

*Har so'zning o'z joyi bor,
Har nuqtaning makoni*

Hofiz Sheroziy

*So'z bilan bo'lub bu olam paydo,
So'z bilan bo'lub bu odam paydo.*

Muhammad Solih.

Men, aql barkamolligi nuqtai nazaridan qaraganimda, so'zdan mo'tabarroq va qalbimdan buyukroq hech narsa topmadim. Chunki undan afzalroq biror narsa bo'lganida edi, haq taolo payg'ambarga (s. a. v.) o'sha narsa bilan murojaat qilgan bo'lardi.

Umar Xayyom «Navro'znoma» kitobi.

*Agar bo'lsang ipak kabi muloyim,
Muloyim sen bo'lsang, quling bo'layin.
Kulog'imga bergan panding olayin,
Kishiga qattiq so'z aytuvchi bo'lma.
Oqmasdan qolmaydi bir oqqan ariq,
Bir tanda odam goh semiz, goh ori.
Bir yuzi qoradir, bir yuzi yorug',
Qora deb qattiq so'z aytuvchi bo'lma...*

Maxtumquli.

So'z qolip, fikr uning ichiga quyilgan g'isht bo'lsin.

A. Qodiriy.

Notiq uchun 41 qoida

Yuqorida ko'rganimizdek, har qanday shaxs shoir yoki yozuvchi, aktyor yoxud rassom bo'lolmaganidek, mohir notiq ham bo'lolmasligi mumkin. Lekin «izlanganga tole yor», deganlaridek, chindan intilgan shaxs bunday mavqeni egallashi mumkin. Quyidagi qoidalarga amal qilinsa, notiq zarar qilmaydi:

1. Nutqingiz rejasi varaqning birinchi betiga yozilgan bo'lishi. Rejani bir necha varaqqa yozmang, adashib ketasiz.

2. Ommabop yo'sinda so'zlanayotgan muayyan nutqingiz taxminan o'ylangan va tayyorlangan bo'lishiga erishing.

3. Tajribali notiqgina o'zining ommabop nutqini o'z tajribasiga tayangan holda ko'pchilik oldida dadil namoyon etishi mumkinligi yodingizda bo'lsin.

4. Ommabop nutq oldidan, albatta, chuqur o'ylab, anglab, uni tinglaydigan auditoriya va gapiradigan gap o'zingizga bog'liq ekanini his etib olmog'ingiz shart.

5. Agar reglament belgilangan bo'lsa, nutq mazmunini qisqartiring: ko'p yomon gapirgandan ko'ra, oz va soz so'zlang.

6. Har bir nutqning boshlanishi, o'rtasi va oxiri bo'ladi. Eng muhimi, nutqingiz oxirini qanday tugatishni esda saqlang.

7. Nutqingizda faktlar ko'p bo'lsa, yaxshisi nutq rejasini tuzing. Rejada asosiy punktlar saqlansin. Aniqlik talab qiluvchi xabarlar vaqti, statistik ma'lumotlar va iqtiboslar (sitata), murakkab yoki kam tanish bo'lgan so'zlar, terminlar va hokazolar.

8. Siz notiqsiz, birinchi jumlani va nutqning xulosasini o'ylashga majbursiz, qolgan gaplarni o'z yo'nalishda bog'lab boraverishingiz mumkin. Agarda juda o'zingizga ishonsangiz, chiqish qilish oldidan rejani unutishingiz, undan foydalanmasdan tashlab yuborishingiz mumkin. U holatda nutqingiz yanada go'zal chiqadi.

9. Rasmiy hujjatlarni, notanish matnlarni o'qib berishingiz mumkin. Nutqning boshqa turlari esa o'qiganlaringizni mustahkamlaydi. Ya'ni yuqorida ko'rsatilgan matnlardan tashqari qo'shimcha nutq matnini yozish shart emas. Chunki yozgan matnlaringiz gapirishingizni qiyinlashtiradi. Tajribasiz notiq yozilganlardan nimanidir tushirib qoldirishdan qo'rqib, battar xatoga yo'l qo'yishi mumkin.

10. Ommaviy auditoriyada chiqish qilayotgan notiq o'ziga ishongan, jismoniy ko'rinishi dadil, jasur va vazmin hamda tashqi ko'rinishi bilan jozibali bo'lmog'i lozim. Shuning uchun omma oldida chiqish qilishdan oldin tashqi qiyofangizning go'zal bo'lishiga intiling.

11. Ko'pchilik, jumladan, tajribali notiqlar ham gapirish oldidan hayajonlanadi. Bu hayajonlanish tabiiy va foydali. Agar hayajonlanish bo'lmasa, demak, notiq o'z nutqiga mas'uliyatsiz, auditoriyaga e'tiborsiz.

12. Juda qattiq hayajonlanish zararli. Undan qochish kerak. Chiqish qilish oldidan yaxshi narsalarni o'ylab nutq mazmunidan o'zingizni chalg'iting. Auditoriya haqida vahima qilmang. Agar buning iloji

bo'lmasa yoki chalg'ish yordam bermasa, qo'llaringizni yelka kengligida qo'yib, barmoqlaringizni buking. So'ngra sakrab, bir qancha harakatlar qilib, orqaga chalqaying. Agar buni eplay olmasangiz, oyoqlaringiz barmoqlarini kuchli harakat qildiring.

13. Nutq oldidan va gapirayotgan paytingizda suv ichmang – suv yuragingizga keraksiz yuk bo'ladi va ovozingizni bo'g'adi. Chiqish qilish oldidan keraksiz gaplardan gaplashmang.

14. Gapirish vaqti kelganda tashqi ko'rinishingizni to'g'rilab, dadil qadamlar bilan nutq so'zlash lozim bo'lgan joyni egallang.

15. Ustingizdagi kiyim-kechaklaringiz keng yoki o'ta tor bo'lmasin, poyafzalaringiz oyoqlaringizni siqib qo'ymasini, galstugingiz bo'yningizni bo'g'ib qo'ymasini. Liboslaringizdagi kenglik va torlik erkin gapirishingizga va o'zingizni erkin tutishingizga xalaqit beradi.

16. O'zingizni to'g'ri tuting, yelkangizni biroz buring. Iyagingizni biroz ko'tarib, boshingizni to'g'ri tuting. Oyoqlaringiz yelka kengligida bo'lsin. Qo'llaringizni qorin ustida siqib ushlamang, buklamang, barmoqlaringizni chalkashtirmang, qo'llarni orqaga qilmang, cho'n-takka tiqmang, oyoqlaringizni chalishtirmang.

17. Notiq qotib turmasligi, qo'llarini erkin tutishi, gapirayotgan paytda qo'llarini silkitmasligi, juda qotirib, gavdaga yopishtirib ham turmasligi lozim. Gapirish tempini, ovozini mazmunga qarab o'zgartirib turishi kerak. Nutq yumshoq va ishonchli bo'lishi, lekin juda cho'zilib ketmasligi kerak.

18. Gapirayotganda og'izni me'yorida ochib gapirish, me'yorida nafas olish va chiqarish lozim. Ovozni auditoriyaning katta-kichikligiga qarab moslash, o'ta baland ovozda baqirib gapirmaslik kerak.

19. Ovozni yuqoriga va pastga yo'naltirmang, tinglovchilarga to'g'ri yo'naltiring.

20. Imkoni boricha mikrofondan foydalanmang: mikrofon auditoriyadagilar bilan to'g'ridan-to'g'ri bog'lanishga xalaqit beradi.

21. Auditoriyaga tabassum bilan yuzlaning, ular diqqat bilan sizga boqmoqda. Ularga kuchli nazar va xush kayfiyatda ko'rinasiz.

22. Oz fursat jimlik saqlang. Agar shovqin boshlansa, jimlikni cho'zing va birdan auditoriyaga qattiq nazar tashlang.

23. Nutqingizni yumshoq va yengil qilib boshlang. Kuchli zarb bilan boshlamang, bo'lmasa nutqingizni yakunlashga kuchingiz yetmay qoladi, tinglovchilarning ham toqati toq bo'ladi.

24. Gapirayotganingizda unutmang, sizni eshitishni istagan odamlarga murojaat qilyapsiz, nimani yozsangiz ham sig'diraveradigan qog'ozga emas.

25. O'zingizni tutib, ishonch bilan gapirsangiz, sizni ham zavq bilan tinglashadi.

26. Temp oralig'ini saqlagan holda baland ovozda gapiring. Keng va muhim ma'lumotni qisqa vaqtga sig'dirishga urinmang. Shoshib gapirgan notiq ma'lumot berishdan ko'rqadi va minbardan tushirib yuborishlarini kutadi.

27. Gapirayotgan vaqtingizda auditoriyani kuzating. Tinglovchilarning diqqati sizga qaratilgan. Biroq nutqingiz davomida bir shaxsga hadeb murojaat qilavermang, chunki har bir tinglovchi qaysi nuqtaga qarayotganingizni, kimga qarab gapirayotganingizni kuzatib turibdi.

28. Og'zaki ommabop nutqingiz ko'pchilikdan kuchli: notiq ko'pchilikning diqqatini tortadi, fikrini qo'zg'aydi. Kuchli auditoriyani to'lqinlantiradi.

29. Katta auditoriyadan qo'rqmang, kichik auditoriyadan qo'rqing. Auditoriya qancha katta bo'lsa, ishontirish shuncha oson bo'ladi.

30. Ortiqcha gapirmang. Notiq nimaniki gapirsa, omma shuni gapiradi, nimani o'ylasa, shuni o'ylaydi. Shuning uchun notiq nima gapirishini hamisha o'ylab gapiradi. Lekin u nimani o'ylasa, hammasini gapirolmaydi. Gapirib ulgurmaydi.

31. Insonsevar bo'ling – iloji boricha qisqa gapiring, nutqning ommabop jaranglashi tinglovchilarning butun borlig'iga ta'sir qiladi. Ayni damda tinglovchilar aytilayotgan narsalarning o'zlari uchun eng kerakli ekanligini anglaydi.

32. Iloji boricha adabiy tilda gapirishga odatlaning, chet el so'zlaridan imkon darajasida kamroq foydalanishga harakat qiling.

33. Ba'zi notiqalar bir so'zni qayta-qayta takrorlaydilar (ya'ni parazit so'zlarni). Siz bunday yaramas odatdan qoching.

34. Nutqingizni so'z bilan emas, jumla bilan bezashga odatlaning. Jumlarlar bir-biriga mantiqan bog'lansin. Boshlagan jumlangizni yakuniga yetkazing. Gapirayotgan jumlalarangizning uzun-qisqaligini auditoriya va xonaning kengligiga qarab tuzing. Auditoriya qancha katta binoda bo'lsa, gapirayotgan jumlalarangizning o'rtacha uzunligi shuncha qisqa bo'lishi kerak.

35. Nutqda soʻz va jimlikning (pauza) oʻrni galma-galdan almashinib turishi kerak. Jim turish soʻz va jumlaning tuzilishiga vaqt ajratish demakdir. Jim turishda auditoriyaning sizning fikrlaringizga berayotgan bahosini anglaysiz. Ammo toʻgʻri kelgan joyda tinimsiz jimlik ham yarashmaydi. Jimlik auditoriyadan javob kutayotgan paytingizda kerak.

Ommabop nutq ohangga bogʻliq: ohang jumalarga aʼzo boʻlgan soʻzga sayqal beradi. Nutq mazmuniga notiqning munosabatini belgilovchi ohang tabiiy va ishonchli boʻlishi kerak. Ohangni hech qachon jumalar oxiriga surmang.

37. Notiq ommabop nutq soʻzlayotganda oʻzini bulbulday his etmasligi kerak. Siz odamlarning foydasiga gapiryapsiz, oʻzingizni koʻz-koʻz qilish uchun emas. Shuning uchun hamma vaqt nutqingiz ustida ishlang, uning auditoriyaga taʼsirini kuzating. Odamlarning maʼlum guruhi sizni qoʻllash-qoʻllamasligini aniqlang. Sizga eʼtiborlimi yoki parishonxotirmi, qiziqib eshityaptimi yoki ahamiyatsiz, doʻstonami yoki zoʻrma-zoʻrakimi ekanini kuzating. Notiq gapirayotganda auditoriyada nima boʻlayotganini koʻrib turishi lozim va oʻz vaqtida auditoriya holatini izga solib turish kerak.

38. Agar auditoriyada shovqin koʻtarilsa, ovozingizni balandlatmasdan, aksincha, pasaytiring yoki jimgina auditoriyaga diqqat bilan qarang.

39. Zaldagi qochiriq gaplardan qoʻrqmang. Nutq soʻzlayotganingizda diskussiyaga yoʻl qoʻymang. Moʻljaldagi gaplaringizning hammasini aytishingiz shart.

40. Nutq davomidami yoki undan keyinmi, sizga berilgan savollarga javobni aniq, tushunarli, qisqa qiling, toʻliq javob berish shart emas.

41. Har qanday nutqning yakuni dadil va mustahkam boʻlsin. Yakunlovchi ohangda ovozni koʻtarib kerakli gaplarning hammasini aytganingizni sezdiring, auditoriyaning diqqat-eʼtibori uchun minnatdorchilik bildirishni unutmang.

FOYDALI MASLAHATLAR

G'azabdan tushish

G'azablangan kishi uchun g'azabdan tushish zarur bo'ladi. G'azabdan tushishning bir necha bosqichlari bor.

Birinchisi – Alloh taolodan panoh so'rash. Sulaymon ibn Sard (r. a.) dedi: «Ikki kishi Rasululloh (s. a. v.) oldida so'kishdi, ulardan biri g'azablanganidan, yuzlari qizarib, qon tomirlari shishib ketdi. Shunda Rasululloh (s. a. v.) unga qarab dedi: «Men bir kalimani o'rgataman, kim uni aytsa, xotirjam bo'ladi. U kalima: «Toshbo'ron qilingan shaytonga aldanib qolmaslik uchun Allohdan panoh so'rayman». Sard Rasululloh (s. a. v.)dan eshitgan narsasini bir kishiga (yetkazish uchun) dedi: «Rasululloh (s. a. v.) dedi: «Men bir kalimani o'rgataman, uni aytsa, undagi jahl ketadi. U kalima: «Toshbo'ron qilingan shaytonga aldanib qolmaslik uchun Allohdan panoh so'rayman» (Buxoriy va Muslim rivoyati).

Ikkinchisi – g'azabdan tushishning ajrini eslash. U kishi Alloh indirgan narsaga rag'bat qilib, jahlidan tushadi. Ibn Umar (r. a.)dan rivoyat qilinadi: «Rasululloh (s. a. v.) dedilar: «Allohning jamoli istagida g'azabdan tushgan bandaning ajri miqdorichalik ajr yo'q» (Ibn Moja rivoyati).

Abdurahmon ibn Maymuna Saxl ibn Maoz ibn Anas (r. a.) dan rivoyat qiladi: «Rasululloh (s. a. v.) dedilar «Kim g'azabini bossa, Alloh u bandani xalqlarning boshiga chiqaradi va xohlagan hur ayollardan tanlab beradi» (Termiziy, Ibn Moja rivoyati).

Uchinchisi – jim turish. Sukut uni xatoga yo'l qo'yishidan saqlaydi.

Ahmad, Ibn Abu Dunyo, Tabaroniy Ibn Abbos (r. a.)dan rivoyat qilinadi: «Agar g'azabnok bo'lsang, jim tur».

To'rtinchisi – o'tirish yoki yotib olish.

Ahmad, Abu Dovud, Ibn Hibbon Abu Zar (r. a.)dan rivoyat qiladi: «Agar oralaringizdan kimdir g'azablansa, o'tirsin, shunda ham hovuri bosilmasa, yotib olsin».

Termiziy, Abu Sa'id al-Xudriydan rivoyat qilinadi: «Rasululloh (s. a. v.) dedilar: «Ogoh bo'linglar, odam bolalari turli tabaqalarda yaratildi. Ogoh bo'ling, ularning eng yaxshilari g'azabi sekin chiqib, tez qaytganidir. Eng yomoni esa tez g'azablanib, sekin qaytganidir. Ogoh bo'ling, g'azab odam bolasining qalbida yonayotgan bir parcha

ko'mirdir. Sizlar g'azablangan odamning ko'zlari qizarib, qon tomirlari shishganini ko'rsangiz, uni darhol yotqizinglar.

Beshinchisi – g'azablangan paytda tashqi ko'rinishini tasavvur qilsin, chunki bu g'azabni qaytaradi.

Oltinchisi – uzrni qabul qilish. Bu yaxshilikning Alloh huzuridagi savohi haqida o'ylasin. Ushbu narsa Allohning rizoligi uchun savoh ishlar qilishga undaydi.

Musulmon g'azabini yutsa, nafsini muttaqiylar odatiga xosligi bo'ladi. Agar kechirsa, muhsinlarning darajasiga ko'tariladi. Ibn Abbos (r. a.)dan rivoyat qilinadi: «Alloh dedi: «G'azabni chiroyli narsa evaziga tark qil».

G'azabi kelganda sabr qiladigan kechirimli bandalarini Alloh pokdemon holda tutib turadi va ularga dushmanlari bo'ysunadi» (Buxoriy rivoyati).

Hasan al-Basriy dedi: «Muslimning belgilari: dinda mustahkam turish, yumshoq ko'ngilli bo'lish, mehribon, haq yo'lida fidoyilik, mulkda tejamkorlik, yo'qchilikda sabr, to'qlikda esa ehson qilish; g'azabga qul bo'lmaslik, shahvatparastlikdan qochish, bechoralarni qo'llab-quvvatlash, ham tejamkorlik, ham saxovatpeshalik, zolimlarni kechirish, qiyinchiliklarda o'zi bilan, ro'shnolikda esa insonlar bilan bo'lish».

Yettinchisi – o'zini so'kishdan va boshqani la'natlashdan tiyilish. Chunki bu sifat tentaklarga xosdir.

Salmonni bir kishi so'kkanda: «Agar pallam yengil kelsa, aytgan narsangdan tutaman. Agar pallam og'ir kelsa, senga zarar bermayman», dedi.

Bir kishi Abu Bakr (r. a.) ni so'kkanida u: «Alloh ko'p narsaga sendan satr qilmabdi», dedilar.

Bir ayol Molik ibn Dinorga: «Ey munofiq», dedi. Shunda u: «Sizdan boshqasi meni bunday atamagan», dedi.

Ahnaf ibn Qays: «Menga biror kishi dushmanlik qilmadi. Men har uch ishdan birini tutdim. Agar mendan ulug' bo'lsa, uni qadrladim; agar mendan kichik bo'lsa, qadrimni bildim; agar teng bo'lsa, muruvvat qildim.

G'azab ikki turli bo'ladi: kimdir nafs yo'lida g'azablanadi, kimdir Alloh yo'lida. Birinchisi qoralangan. Ikkinchisi qadrlangandir. Zero, Rasululloh (s. a. v.) ham shariatga zid ishlarni ko'rganlarida g'azabdan yuzlari qizarib, ishni bostirmaguncha tinchimas edilar.

Rasululloh (s. a. v.) masjid qiblasida shilimshiq narsani ko'rib, uni qo'llari bilan ishqalab yubordilar va jahllari chiqib: «Agar sizlardan birortangiz namozda bo'lsa, Alloh uning qarshisidadir. U namozda o'zining qarshisiga balg'am tashlamasin!» dedilar (Buxoriy va Muslim rivoyati).

Ushbu hadisdan ko'rinib turibdiki, agar Allohning hurmati (harom qilgan narsalari) toptalsa, Rasululloh (s. a. v.) g'azablanardilar.

«Yana bir gap: kimdir sizning g'azabingizni qo'zg'atyapti, so'kinyapti, aft-basharasi g'alati. Shu paytda siz unga rahm ko'zi bilan qarab ichingizda «Eh, Alloh shu bandangni shu ko'yga solib qo'yibsan-a, shunday holatdan meni o'zing asra», desangiz, jahlingiz chiqmaydi.

Yoki qaynona urishib turgan bo'lsa, «Shunday qaynona bo'lishdan o'zing asra, Allohim», deng, g'azab bosiladi» (ta'kid bizniki – N. B.).

Kibrli insonlarning turlari

1. Ba'zi insonlar podshohligi yoki jamiyatdagi o'rni bilan kibrlanadi. Ushbu insonlarning kibri xushomadgo'yilarning madh qilishlari va rioya yuzasidan ortib boradi.

Kibrning belgilari, asosan, podshohlar va mansabdorlarda yaqqol ko'zga tashlanadi. Kibr ularni halokatga duchor qiladi. Kibrlanuvchi podshohlar podshohliklari to'g'risida fikr yuritsalar, buning abadiy emasligini, balki bir necha kungina davom etishini bilib olishadi.

2. Ba'zan insonlar boyligi bilan kibrlanadi va bunday insonlar johildirlar. Chunki u agar aqlli inson bo'lganida qo'lidagi boylik abadiy emasligini, Alloh uni xohlagan vaqtida olib qo'yishini bilgan bo'lardi.

Qorun boyligi bilan kibrlandi. Uning boyligi shu qadar ko'p ediki, xazinaning kalitlarini yetti kishi ham ko'tarolmas edi. Alloh taolo uni va boyligini yerga berdi, natijada u ochiqdan-ochiq ziyon ko'rdi. Agar Alloh o'sha podshohni bir kasallikka duchor qilganida edi, butun boyligi evaziga sog'ligini qaytarib berishni orzu qilardi.

3. Ba'zi insonlar quvvati va sog'ligi bilan kibrlanadi. Bunday insonlar ham g'ofillar qatoridadir. Chunki quvvat insonlar orasidagi obro' o'lchovi emasdir. Bunday kishilarning quvvati eshak yo xachirning quvvatichalik bormi? Agar quvvat o'lchov birligi bo'lganda, eshak – mudir, xachir – vazir, fil esa podshoh bo'lur edi. Lekin o'lchov

aqlga nisbatandir. Aql yordamida inson Rabbisini taniydi va bu bilan insonlar orasida yaxshi xulq sohibi bo'ladi. Aql o'z xojasini halokatdan saqlaydi.

Abu Hanifa rahmatullohi alayh oyoqlarini uzatib olib, shogirdlariga dars berayotganda bir chiroyli kishi masjidga kirib xalqaga qo'shildi. Shunda Abu Hanifa oyoqlarini yig'dilar va darslarida davom etdilar. «Shom vaqti quyosh botib, qizil shafaq yo'qolguncha» degan joyda xalqaga qo'shilgan kishi: «Ey shayx, quyosh botmasligi haqida ham o'ylab ko'rganmisiz?» dedi. Abu Hanifa: «Abu Hanifaga oyog'ini cho'zish uchun imkon berildi», dedi.

4. Ba'zan insonlar o'z ilmlari bilan kibrlanadilar. Ular johil degan nomga loyiqdirlar. Agar ilm o'z sohibini tavezeli qilmasa, u manfaatdan yiroqdir. Ilm ham ikki xil bo'ladi: tildagi ilm va qalbdagi ilm. Tildagi ilm Allohning maxluqotlariga nisbatan zararli hujjatdir. Qalbdagi ilm qo'rqinchdir.

Usoma ibn Yazid (r. a): «Nabiy (s. a. v.): «Qiyomat kuni bir kishi olib kelinadi va Do'zaxga uloqtiriladi. Uning ichaklari chiqib turadi va shu holda eshak tegirmon bilan aylangani kabi aylanadi va do'zax ahli uning atrofida yig'ilishadi. Ular: «Ey falonchi, senga nima bo'ldi? Amri ma'ruf, nahiy-munkar qilmaganmisan?» deb so'raydilar. U: «Amri ma'ruf qilardim-u, o'zim unga amal qilmasdim, sizlarni qaytarib, o'zim qaytmas edim», deydi.

2. Ba'zilar jamoli va qomati bilan kibrlanadi. Ko'pincha ayollar shunga moyildirlar. Agar o'sha ayollar yaxshilab tafakkur qilsa, o'sha chiroy qurtning nasibasi ekanini tushunib yetardilar. Agar qabrdagi holatni tasavvur qilsangiz, bir qo'rqinchli, jirkanch manzaraning guvohi bo'lasiz.

Kibrning ko'rinishlari

Haqni inkor qilish kibrning ko'rinishlaridan. Ba'zi kishilar xato ishga qo'l urayotganini biladi va haqqa qaytmaydi, chunki uni qabul qilmaydi. Ko'plab shayx, olimlar kichik shogirdlari bilan tortishib, haqni qabul qilmaganlarini isbotlab turishadi. Bu hol hozirgi ulamolar bilan bog'liq. Ammo oldingilar haq narsaga ro'baro' kelishdan qo'rqmasdilar. Abu Hanifa: «Soch olish odobini sataroshdan o'rgandim», dedilar. Imom

Molik taloq masalasini shogirdi imom Shofi'iy so'zlari bilan belgiladi.

Kibrning ko'rinishlaridan yana biri insonlarni mensimaslik va o'zini ulardan ustun bilishdir. Payg'ambarimiz (s. a. v) shunday dedilar: «Kibr Haqqa norozi bo'lish va insonlarning hurmatini joyiga qo'ymaslik» (Muslim rivoyati).

Kibrning sifatlaridan faqat tavezeli bo'lish bilan qutulish mumkin.

Iyozi ibn Hammor (r. a)dan: «Rasululloh (s. a. v.): «Alloh taolo tavoze'li bo'lmoqlaringni menga vahiy qildi, toki biringiz biringiz bilan faxrlanmasin va bog'iylik qilmasin», dedilar (Muslim, Ibn Moja rivoyati).

Abu Hurayra (r. a.)dan: «Rasululloh (s. a. v.): «Biror kishi Alloh taologa tavezeli bo'lsa, Alloh uning darajasini ko'taradi», dedilar (Muslim, Termiziy rivoyati).

Maqtozni suyish

Ey musulmon birodarim, shuni bilginki, agar maqtozni yaxshi ko'rsang, halok qilguvchi faxr eshigidan shayton sening ichingga kiradi. Agarda o'zingdagi yaxshi xislatlar bilan seni madh qilishsa, xato ishlarini esla. Bir solih kishi uni maqtagan kishiga shunday degan ekan: «Gunohlarda hid bo'lsa edi, menga hech kim yaqinlasha olmasdi».

Agarda o'zingda yo'q xislatlar bilan seni madh qilishsa, u bilan faxrlanish jinnilikdir. Ba'zi hukamolarga o'zida yo'q xislatlar bilan madh qilishlariga rozi bo'lgan kishi o'z ustidan kulishlariga imkon beribdi, deyishgan.

Maqtoz oxir-oqibat madh qilingan kishini halokatga duchor qiladi.

Abu Muso al Ash'ariy (r. a.)dan: «Nabiy (s. a. v.) bir kishi bir insonni maqtayotganini va madhni juda me'yoriga yetkazayotganini eshitib qolib: «Bir kishini halok qildingiz yo kesdingiz», dedilar.

Abu Bakr (r. a.): «Bir kishini payg'ambarimiz (s. a. v.) ning oldilarida zikr qilishdi. Shunda kimdir uni maqtadi. Rasululloh (s. a. v.): «Holingga voy bo'lsin! Do'stingning bo'ynini kesding», deb bir necha bor qaytardilar va: «Agar yo'q. Bas, u kishi: «Shunday, shunday deb hisoblayman», desin. U kishi haqiqatda shunday

ekanligini ko'rsa ham. Chunki uning hisoblovchisi Allohdir», dedilar.

Madh maqtalmishning ayblarini yashiradi, natijada u o'zini idora qilolmaydi. Madh ko'p to'at-ibodat qilishdan insonni to'sadi va maqtalmish o'zini yaxshi deb o'ylaydi.

Ziyod ibn Abu Muslim: «Biror kishi o'zi haqida yaxshi narsa eshitsa, shayton unga ko'rinadi», dedilar.

Ba'zi salafilar: «Kimki madhdan g'ururlansa, shayton uning ichiga kirishga imkon topadi», dedilar.

Umar ibn Hattob: «Madhdan saqlananglar, chunki u so'yishdir», dedilar.

Abu Homid Al-G'azzoliy: «Insonlarda yomonlovchi va maqtovchilarga nisbatan to'rtta holat bor:

Birinchi holat: Maqtov bilan xursand bo'lish va unga rahmat aytish, ayblovdan g'azablanish va yomonlovchiga zarar yetkazishni qasd qilish.

Ikkinchi holat. Yomonlovchini ichida yomon ko'radi, lekin unga aziyat berishdan tiyiladi. Maqtovchining maqtovidan xursand bo'ladi, lekin xursandchiligini oshkor qilishdan saqlanadi. Bu ham noqislikdir.

Uchinchi holat. Maqtovni ham, tanqidni ham birday qabul qiladi.

To'rtinchi holat. Ibadatdagi sodiqlik: maqtovchining dinga nisbatan yomonlik qilayotganini sezib, undan nafratlanadi va yomonlovchidan xursand bo'lib, unga hech narsa demaydi».

Rasululloh (s. a. v.) maqtovchilarning yuziga tuproq sepishni buyurdilar. Miqdod (r. a.) kunlardan birida Usmon (r. a.)ni bir kishi madh qilayotganini ko'rib, tiz cho'kdilar-da, uning yuziga tuproq sochdilar, shunda Usmon (r. a.): «Nima qilyapsan?» dedilar. U: «Rasululloh (s. a. v.): «Maqtovchini ko'rsangiz, yuziga tuproq sochingiz» dedilar», dedi.

G'iybat nima?

Rasululloh (s. a. v.) g'iybatni tushuntirdilar: «G'iybat nima ekanligini bilasizlarmi?» deydilar. Sahobalar: «Alloh va uning rasuli bilguvchiroqdir», dedilar. «Sen o'z birodaringni yomon ko'rgan narsasi bilan eslashing g'iybatdir». So'radilar: «Agar aytgan narsam birodarimda bo'lsa-chi?» Rasululloh (s. a. v.) dedilar: «Agar aytgan

narsang birodaringda bo'lsa, o'sha g'iybatdir. Agar aytgan narsang birodaringda bo'lmasa, u bo'htondir» (Muslim rivoyati).

G'azzoliy (r. a.) dedilar: «Bilginki, g'iybatning chegarasi o'z birodaringni yomon ko'rgan narsasi bilan eslashingdir. Garchi, bu narsa u kishiga yetib borgan bo'lsa ham. Bu narsalar uning nasabi, xulqi, dini va dunyosidagi kamchiliklarini eslashingdir. Bu narsaga hatto kiyimdagi, hovlidagi kamchiliklar ham kiradi».

Badandagi nuqson: ko'r, shol, g'ilay, uzunlik, kaltalik, qoralik, sariqlik, kallik va boshqa shu kabi inson yomon ko'radigan sifatlar bilan bir kishini eslash g'iybatdir.

Nasabdagi kamchiliklar: uning otasi oddiy xalq vakili yoki hind yoki fosiq yoki xasis o'tgan bo'lsa, ularni nasabga qo'shib gapirish g'iybatdir.

Xulqdagi kamchiliklar: baxil, mutakabbir, g'azabnok, qo'rqqoq, qalbi zaif bo'lsa, shu kabi so'zlar bilan atash g'iybatdir.

Agar dinida ochiq nuqsonlar bo'lsa, masalan, u yolg'onchi, aroqxo'r, xoin, zolim, namoz va zakotga sustkash, najosatdan saqlanmaydigan, ota-onasiga yaxshilik qilmaydigan, ro'zada ham g'iyobat va yomon so'zlardan saqlana olmaydigan bo'lsa, buni gapirish yoki eslatish g'iybatga kirmaydi.

Agar kishi odobsiz, dangasa va mutakabbir bo'lsa, shularga nisbat berib aytilgan so'zlar g'iybatdir:

Kishining kiyimini gapirish ham g'iybatga kiradi.

G'iybat qilish muboh bo'lgan narsalar

Navaviy (r. a.) dedi: «Bilginki, shariatda maqsadiga g'iybatsiz yetishishning iloji bo'lmagan vaqtda g'iybat qilish muboh sanaladi. U quyidagi 6 holatda kuzatilishi mumkin:

1. Mazlum kishi sulton, qozi yoki valiyning oldiga borib, zolim haqida: «Menga falonchi zulm qildi», – deyishi joizdir.

2. Gunohkorni to'g'rilikka boshlash maqsadida yordam so'rashda, masalan, ana shunday odamning o'zini isloh qilishiga yordam bering, deyishi joizdir.

3. Muftiydan fatvo so'raganda: «Meni otam, onam, ayolim yoki falonchi shunga undadi», qabilida so'zlash orani isloh qilish uchun

joizdir. Bu paytda eng to'g'ri yo'l ayolning ismini aytmalikdir. Shu bilan birga ismini aytsa ham joiz.

4. Musulmonlarni yomonlikdan ogoh qilib, ularga maslahat berish joizdir. Masalan, bir kishi fosiqdan ta'lim olayotgan bo'lsa-yu, uning fosiqligini bilmasa, tolibning ustozini fosiq ekanligini nasihat tarzida aytsa bo'ladi.

5. Fosiqlik, g'iybatchilik, zulmkorlik bilan tanilgan bo'lsa, u kishini shu narsalar bilan eslash gunoh hisoblanmaydi.

6. Ko'rlik, shollik, garanglik, g'ilaylik kabi nuqsonlardan biri insonning laqabiga aylanib qolgan bo'lsa, u kishini eslatish maqsadida aytish joizdir, lekin ayblov maqsadida ishlatish harom. Bu nuqsonni eslatmasdan tanishtirish yaxshiroq.

Navaviy dedi: «Ushbu oltita sababni ulamolar zikr qilishgan. Bularning aksariyatiga ijmo ham bo'lgan. Ularning dalillari quyidagi sahih hadislaridir:

Oysha (r. a.) dan: «Rasululloh (s. a. v.) dedilar: «Falonchi, falonchini dinimizni biladi deb o'ylayman» (Buxoriy rivoyati). Ibn Sa'd dedi: «Bu ikki kishi munofiqlar bo'lgan».

Oysha (r. a.) dedilar: «Abu Sufyonning ayoli payg'ambarimizga dedi: «Abu Sufyon baxil, berayotgan nafaqasi men bilan bolamga yetmaydi. Shuning uchun unga bildirmay nafaqamni olaman». Rasululloh (s. a. v.) dedilar: «Sening o'zingga va farzandingga kifoya qiladiganini olgin» (Jin va shaytondan saqlanish yo'llari. T.: Movarounnahr, 2006. Kitobning 87–104-betlaridan terib olindi.)

FOYDALI MASLAHATLAR

Dunyoda to'rtta narsa borki, ularning kamisi ham ko'p hisoblanadi:

1. Olov. Uning ko'pi ham, ozi ham kuydiradi.

Ya'ni kichik gulxanga ham nihoyatda jips o'tirsangiz kuydiradi. U katta alangaga aylanib ketishi ham mumkin.

2. Qarz. Qarz so'rab keluvchilar tufayli tug'iladigan xijolatpazlik. Bu bir tanga uchun ham, ming tillo uchun ham barobar.

3. Bemorlik. Har qanday kasallik ham odamni behuzur qilib, zaiflashtiradi.

4. Dushman. Dushman qanchalik xor va zaif bo'lmasin, oxir birkun o'z ishini qiladi.

II. Baxtsizlikning yetti turi:

1. G'am-g'ussa.
2. Do'stlardan judo bo'lish.
3. Kambag'allik.
4. Dushmanga yaqin bo'lish.
5. Xastalik.
6. G'ariblik.
7. Eng yomon o'lim.

III. Baxtli bo'lishning yetti yo'li:

1. Yaqin kishilaringizni (qarindosh-urug'larni) sevib yashang.
2. O'z kasbingizni sevib, u bilan faxrlanib yashang. Buning uchun esa kasbni to'g'ri tanlang.

3. Qo'lingizdan kelsa, boshqa odamlardan yordamingizni ayamang. Bundan quvonsangiz, u sizga rohat bag'ishlaydi.

4. Nimaiki kayfiyatingizni ko'tarsa, undan dilingiz yorishsa (bu ezgulik yo'lidagi istak bo'lsa), quvontirsa, shunga intiling va erishishga harakat qiling.

5. Jismoniy jihatdan faol bo'ling. Agar uning foydalisini sezsangiz, sizga zavq baxsh etadi. Jismoniy harakatlaringiz sizda baxt hissini uyg'otadi.

6. Bizda hamma narsaga tartib bilan yondashish odat bo'lib qolgan. Ana shu bir xillik ba'zan odamni zeriktiradi. Vaqti-vaqti bilan kundalik tartibdan chiqib turish ham kerak. Masalan, har kuni bir yo'ldan ishga qatnash, bir oshxonada ovqatlanish, ishingizdagi jihozlar... Ularni o'zgartirish, o'rnini almashtirish ta'til olishning vaqtini ham boshqa sanaga o'tkazish kerak. Bir so'z bilan aytganda, hayotingizga yangiliklar kiritishga intiling.

7. O'zingizni ezilgan va baxtsiz his qilsangiz, tushkunlikka tushmang. yomon kunlar ortidan yaxshi kunlar ham keladi. «Oyning o'n beshi qorong'i bo'lsa, o'n beshi yorug'» degan maqolga amal qiling. Quyosh botib qorong'i tushadi, bundan qayg'urib, baxtsizlikka yuz burmang, axir o'tob yana chiqadi-ku!

IV. Beshta xislatli odam xor bo'lmaydi:

1. Odamlarga ozor bermaydigan.
2. Shubhali ishlar bilan shug'ullanmaydigan.
3. Odob-axloqli.
4. Oliyjanob.

O'z qadrini bilib qadam tashlaydigan.

V. To'rt xil jonzot sababsiz qo'rqadi:

1. Chittak osmon yiqilib tushmasin deb oyog'ini osmonga qilib yotadi.

2. Laylak ikki oyog'ini qo'ysa, yerga botib ketishidan qo'rqib bittasini ko'tarib turadi.

3. Chuvalchang ko'p loy yeb qo'ysam, loy tugab qoladi, deb och yuradi.

4. Ko'rshapalak odamlar qafasga solib qo'yadilar deb kunduzi uyasidan chiqmaydi.

VI. Besh toifa ayol – erkakning boyligi va baxti:

1. Oliyjanob, pokiza va go'zal.

2. Aqli, qanoatli, iffatli va vafodor.

3. Erini oldida ham, orqasidan ham hurmat qiladigan, o'zining nomusini saqlaydigan.

4. Yaxshi va yomon kunlarda fidoyi.

5. Yuzidan tabassum arimaydigan, tili shirin, qo'li barakali, qadami qutlug'.

VII. Sakkiz xil odam bilan do'stlashib bo'lmaydi:

1. O'z so'zida turmaydigan.

2. Nonko'r.

3. Odob qonun-qoidalariga rioya qilmaydigan.

4. Osonlikcha xiyonat yo'lga tushadigan.

5. Yolg'onchi.

6. Ochko'z, pastkash, maishatparast.

7. Odamlardan asossiz shubhalanib, ularni asossiz gunohkor qiluvchi.

8. Hayosiz

VIII. Sakkiz xil odam bilan do'stlashish mumkin:

1. Qanoatli.

2. O'z so'zidan qaytmaydigan.

3. Olim va hunar sohiblarini qadrlaydigan.

4. Xiyonat va nomardlikdan nafratlanadigan.

5. Yaxshi xulqli, nazokatli.

6. Darg'azab vaqtida o'zini qo'lga oladigan.

7. Saxiy-saxovatli.

8. Badaxloq odamlarning aysh-ishlar majlislaridan nafratlanadigan.

IX. Uzoq umr ko'rishning sakkizta yo'li

Odam borki, uzoq umr ko'rsam, umrim mazmunli va farog'atda o'tsa, deb yashaydi. Insondagi tabiiy imkoniyat 120 yil va undan ham ortiq yashashga moslangan. Hayotda bo'ladigan asabiylashish, ko'ngilsizliklar, yoqimli faoliyat bilan shug'ullanmaslik, jahldorlik, o'zaro munosabatlardagi befarqlik, loqaydlik, sovuqqonlik holatlari inson umrini qisqartirar ekan. Bir so'z bilan aytganda, o'zini boshqarishni eplagan odam uzoq umr ko'radi.

1. Uyda va ko'cha-ko'yda, ishda asabiylashmaslikka harakat qiling.
2. Odamlarga va bajaradigan ishiga samimiy, hurmat bilan munosabatda bo'ling.
3. O'zingizni nima bilandir band eting, bekor turmang, foydali ish bilan shug'ullaning.
4. Yaqin insonlaringizni qo'llab-quvvatlang, ularga yordam bering, yaxshilik qiling va bundan lazzatlaning.
5. Odamlarni sevib yashashga intiling. Sevgan insonlaringiz qancha ko'p bo'lsa, shuncha katta kuch beradi. Jismoniy va ruhiy imkoniyatingizni kengaytiradi. Sevib-sevilgan kishi 10-15 yilga yosh ko'rinishi isbotlangan.
6. Ruhiyatingizni boshqara biling.
7. Imkon darajasida harakatdan to'xtamang, chaqqon, abjir bo'ling.
8. O'zingizni kamtarlikka o'rgating, manmanlik, kibr umr zavoli ekanligini yodda tuting.

X. Uzoq yashash uchun oltita salbiy illatdan voz kechmoq zarur:

1. Hayotdan nolish va atrofdagilarni yoqtirmaslik.
2. Maqsadsizlik. Yashashdan maqsad bo'lmasa, umr qisqaradi. Hayotdan bahra olish lozim. Tashqi va ichki olamingiz go'zal bo'lishiga intiling.
3. Jizzakilik, arzimagan sabab tufayli asabiylashish.
4. Tartibsizlik. Tartibli kishilar intizomsiz odamlardan ko'ra to'rt yil uzoq yashaydi.
5. Tushkunlik. Uzoq davom etgan hayajon, g'am-alam, gina-kuduratlarni unutish kerak.
6. Dam olmaslik – ta'tilga chiqmasdan ishlash, kompyuter qarshisida tinimsiz o'tirish, qo'l telefonidan me'yorida foydalanmaslik.

XI. Salomatlikni asrashning sakkizta yo'li:

Luqmoni Hakim deydi:

1. Kunduzi ko'p uxlama.
2. Kechasi oz uxla.
3. Peshobni tutma.
4. Ko'p jimo qilma.
5. Kechasi ko'p suv ichma.
6. Haddan ziyod to'yib ovqat yema.
7. Ochiqmay, yemak ustiga yemak yema.
8. Oz ovqat bilan qanoatlan.

Barcha kasalliklarning sababi ana shu sakkiz narsadir.

XII. Qorinni kichraytirishning to'qqizta yo'li:

Barchaga ma'lumki, qorinni «qo'yib» yuborish, ya'ni uning kattalashuvi qomatni ko'rimsiz qilib qo'yadi. Ayniqsa, erkak kishini homilador ayolga o'xshatishi mumkin. Ko'pgina kasalliklarga muhtalo qilishi ham ehtimoldan xoli emas. Xususan, qon bosimi, qand va o'sma kasalliklari, umurtqa bo'g'imlarida grijalarning paydo bo'lishi, miyaning to'laqonli ishlamasligi, ovqat hazm qilish yo'llaridagi dard hamda bivosir kasalliklari shular jumlasidan. Qorinni kichraytirishga jiddiy e'tibor bermoq kerak.

1. Kuniga 300 gramm yog'siz kefir iching.
 2. 1, 3, 5 kunlik parhez tuting.
 3. Uxlash oldidan bir soatlik ohista yugurish bilan mashg'ul bo'ling.
 4. Har kuni uch osh qoshiq tuyilgan no'xat yeng.
 5. Uch kun oftobda toblaning.
 6. Har haftada hammom (sauna) qiling.
 7. Xamir ovqat yemang.
 8. Har haftada bir kun och yurib, kun oxirida bir litr qatiq zardobini iste'mol qilib, ichingizni yuving.
 9. Har kuni ozmi-ko'pmi jismoniy ish, mashg'ulot bilan shug'ullaning.
- Agar ushbu to'qqizta amalni uch oy davomi ettirsangiz, qorningiz joyiga qaytadi, qomatingiz chiroyli va go'zal ko'rinishga ega bo'ladi. Sizdan mustahkam iroda, chidam, qanoat talab etiladi, xolos.

XIII. Sevgan insoningiz haqida bilishni xohlaysizmi?

1. Yuzi ozg'in va cho'zinchoq bo'lsa, har jihatdan abjir bo'ladi.
2. Burni yirik va uzun bo'lsa, ziyrak va mahoratli bo'ladi.
3. Qulog'i to'g'ri shaklli inson aqlli va farosatlidir.
4. Peshonasi kenglik – donolik belgisi.
5. Og'iz kichik bo'lsa, kamtarlikdan dalolatdir.

XIV. Har bir odamning mehriboni, dushmani hamda ota-onasi haqida:

1. Har bir odamning beshta mehriboni bo'lib, u bilan doim birga. Faqat bu mehribonlardan ikkitasi ko'rinmaydi, uchtasini ko'zi bilan ko'radi:

a) odamzod Allohni ko'rmaydi va o'zining kamchiligini ko'rmaydi;

b) ota-ona, ustoz, vatanni ko'zi bilan ko'radi.

2. Odamzodning dushmani uchta: ulardan biri shayton, ikkinchisi o'zining nafs, ammo ular ko'zga ko'rinmaydi. Ko'zga ko'rinadigan dushmani esa uni yomon ko'radigan odam yoki hasadgo'ydir.

ILOVALAR

Nutq odobi

Nutq odobi insonning umumiy axloqini belgilovchi asosiy me'zondir. Markaziy Osiyoda axloqiy tarbiya o'z an'alariga egadir. Axloq haqidagi ibratli fikrlar qadimgi turkiy yodnomalarda, buyuk allomalarning asarlarida va boshqa yozma yodgorliklarda bizgacha yetib kelgan.

Axloq fan sifatida o'rta asrlarda yuzaga keldi. Bu fanning o'z olimlari paydo bo'ldi, nazariyasi yaratildi. Ibn Muskaveyx, Forobiy, Ibn Sino, Nasriddin Tusiy, Jaloliddin Davoniy, Sabzavoriy, G'iyosiddin Mansur kabilar axloq fanining mavzui, vazifalari, maqsadining nazariy va amaliy jihatlarini asoslab berishga hissa qo'shdilar. Afsuski, ko'pyillar davomida bu merosni o'rganish, ommalashtirishga imkon bo'lmadi, juda ko'p yirik olimlarimiz hamon xalq uchun noma'lum bo'lib kelmoqda. Aslida esa deyarli hamma davrlarda bu fan taraqqiy etib bordi, yangi-yangi asarlar paydo bo'ldi, axloq va ta'lim-tarbiya sohasida ilmiy tadqiqot olib borgan juda ko'p olimlar yetishib chiqdi, qator mutaxassislarning asarlari asossiz ravishda o'rganilmay kelindi. Ibn Arabiyning (XIII asr) «Tahzibul axloq» (Xulqiy tarbiya haqida) va «Kitobul axloq» («Axloq kitobi»), Abu Bakr Qalandarning (XIII asr) «Qalandarnoma», Xusayn Voyz Koshifiyning (XV asr) «Axloqi Muhsiniy», Poshshoxo'ja Abdurahobxo'janing (XVI asr) «Gulzor» va «Miftoh ul-adl» («Adolat kaliti»), Abdurahmon ibn Abdukarimning (XVII asr) «Muftoh ul axloq», Hakim Qooniyning (XVIII asr) «Parishon» va «Guliston», Abu Tohir Xo'janing (XIX asr) «Axloqi Muzaffariy» va «Axloqi Muhammadiy», Abdurahmon Sharafning (XIX asr) «Ilmi axloq», Salohiddinning (XIX asr) «Maxosini axloq» («Axloq fazilatları»), Abdurahmon Sayyohning (XIX–XX asr) «Me'yori axloq», («Axloq me'yori») kitoblari ana shunday asarlardandir. Ma'lum bo'ladiki, Markaziy Osiyo xalqlari, jumladan, o'zbek xalqi ham boy axloqiy merosga egadir. Ma'lum sabablarga ko'ra,

o'zbek xalqi avlod-ajdodlariga axloqiy tarbiya berib kelgan bu boy merosdan bahramand bo'la olmadi.

Kishining odobi, eng avvalo, uning nutqida ko'rinadi. Nutq odobi nima? Nutq odobi deganda aytilishi zarur bo'lgan xabarlarini, tinglovchini hurmat qilgan holda, uning ko'ngliga mos, adabiy normadagi ifodalar bilan yetkazish tushuniladi. Har qanday xunuk xabarni ham tinglovchiga beozor yetkazish mumkin. Buning uchun so'zlovchi tilni, adabiy til normalarini mukammal bilishi lozim. Muloyim, yoqimli, odobli so'zlash ham o'z-o'zidan paydo bo'lmaydi. Unga yoshlikdan ongli mashqlar qilish, tilning lug'at boyligini egallash, bu borada nutqi ibratli kishilarga taqlid qilish, ulardan o'rganish orqali erishiladi. O'quvchi uchun eng yaxshi namuna o'qituvchi nutqidir. Buni o'qituvchi har doim o'zida his etib turishi, o'z nutqida hech vaqt odob-axloq nutq madaniyati normalaridan chiqmasligi lozim.

Nutqiy muomala salomlashishdan boshlanadi. Salomlashishdagi xushmuomalalik undan keyingi yaxshi suhbatga debocha bo'ladi, tinglovchida yaxshi kayfiyat paydo qiladi. Agar salomlashish quruq, iltifotsiz bo'lsa, keyingi suhbatga salbiy ta'sir etishi mumkin. Ko'p asrlik odatiy an'analarimizga ko'ra, «Assalomu alaykum»ning javobi «Va alaykum assalom»dan iborat. Keyingi davrlarda yoshlar orasida salom ham, alik ham tumtoqlashib ketdi, ya'ni salom berish uchun ham, uning javobi uchun ham birgina «Salom» ishlatiladigan bo'ldi. Bu tarixiy an'analarimizdan chetlashishdir.

Xalq tilida salomlashish uchun ham, xayrlashish uchun ham alohida vositalar mavjud. O'qituvchi ularni o'z o'rnida ishlatishda hamma vaqt o'z shogirdlari uchun o'rnakdir.

Madaniyatli kishi o'z aybini bo'yniga ola bilish, aybi uchun kechirim so'rashni ham bilishi lozim. O'z aybi uchun kechirim so'rash o'z g'ururini yerga urish emas, balki odoblilik, xushmuomalalik alomatidir. «Kechirasiz, mendan o'tibdi» yoki «afv eting, bundan so'ng takrorlamaslikka harakat qilaman» deyish bilan kishi o'zining odobliligini namoyish etadi, xolos.

Yetuk kishiga xos fazilatlardan yana biri xayrlashuv odobidir. Tilimizda xayrlashganda ishlatiladigan «xayr, sog' bo'ling», «xayr, ko'rishguncha», «xayr, omonlikda ko'rishaylik» kabi ta'sirchan iboralar mavjud. O'qituvchi sinfdan chiqayotganda «xayr, sog' bo'ling», «xayr, yaxshi qolinglar» iboralarini ishlatib, o'rinni bo'ladi.

Bolaga yaxshilik qilgan, aytilgan yumushni, iltimosni bajargan kishilarga minnatdorchilik bildirish odobini o'rgatib borish lozim. Tilimizda rag'batlantirishni, minnatdorchilikni ifodalaydigan chiroyli ifodalar bor. Ularni kundalik muomalaga kiritish, o'z o'rnida ishlatish kishi xulqini naqadar bezaydi. O'qituvchi topshiriqni yaxshi bajargan o'quvchilarni «ofarin», «barakalla», «rahmat», «otangizga rahmat», «minnatdorman» kabi so'zlar bilan rag'batlantirishi mumkin.

O'qituvchining nutqi hamma vaqt o'zbek adabiy tili normalariga sodiq qoladi, adabiy tilning go'zal va ta'sirchanligini o'zida saqlaydi. Adabiy til ma'lum qo'shimchalar, grammatik kategoriyalarning qo'llanilishidagi bir xilligi, barqarorligi bilan umumo'zbek xarakterida bo'ladi va shevalardan ustun turadi. Uning ustunligini bir tomondan adabiy normalar belgilaydi.

O'qituvchining ish faoliyatida fikrni ifodalash usullari

O'qituvchi o'z ish faoliyatida fikrni ifodalashning xilma-xil shakllari va janrlaridan foydalanadi. Ularning har biri til materiallari asosida yuzaga keladi. Nutq va til alohida hodisalar bo'lsa ham, ularni bir-biridan ajratib qarab bo'lmaydi. Har qanday nutq matndan iboratdir.

«Matn» tushunchasi «til», «nutq» tushunchalari bilan mustahkam aloqadadir. Buning uchun «til», «nutq», «matn», «matn ma'nosi», «nutq madaniyati» tushunchalarini bir-biriga munosabatdoshlikda o'rganish zarur bo'ladi.

Til – ma'lum kishilar jamoasi a'zolarining muloqoti uchun muhim va asosiy vosita hisoblangan o'ziga xos belgilar sistemalaridan biri bo'lib, jamiyatda tafakkurning rivojlanishi uchun, madaniy tarixiy an'analarni avloddan avlodga yetkazish uchun xizmat qiladi.

Nutq – ifodlangan ma'lumot talabiga mos holda til qoidalari asosida tuzilgan til belgilarining tartibidir. Til nutqqa aylangach, moddiy ahamiyat kasb etadi. Nutq – nutq (a'zolari) organlari harakatining natijasi sifatida paydo bo'ladi. Nutq a'zolarining harakati nutq faoliyati hisoblanadi. Nutq faoliyati deganda inson organizmining nutq tuzish uchun zarur hisoblangan ruhiy-fiziologik ishining yig'indisi tushuniladi.

Aniq aytilgan (yoki yozilgan) bir gap yoki o'zaro mantiqiy bog'langan gaplar yig'indisi **nutqiy asar** deyiladi. «Nutqiy asar» tushunchasi og'zaki yoki yozma nutqining har qanday parchasini ham, xalq og'zaki ijodi

asarlari va badiiy yozma adabiyotning tugallangan asarlarini ham o'z ichiga qamraydi. Har qanday nutqiy asar matn sifatida yuzaga chiqadi.

Matn deb u yoki bu holda tugallangan mazmun (ma'no) va nutqning birligini o'zida shakllantirgan ifodalagan og'zaki yoki yozma asarga aytiladi.

Matnning belgilari quyidagilar: 1. Matn gap yoki gaplardan tashkil topadi. 2. Matndagi gaplar o'zaro ichki (mantiqiy) va tashqi (grammatik) bog'liqlikda bo'ladi. 3. Matnda u yoki bu hodisa-voqea haqidagi mazmun bo'ladi.

Nutqda ifodalangan va uning ishtirokida inson ongida shakllangan aniq bir mantiqiy, hissiy (emotsional) estetik ma'lumotlar matn mazmunini (ma'nosini) tashkil etadi.

Birdan ortiq gaplardan tashkil topgan matnlarda gaplar o'zaro ichki bog'lanishda bo'ladi, aks holda ularda umumiy bir fikr ifodalanmaydi. O'zaro ichki bog'lanishga ega bo'lmagan gaplar yig'indisini matn deyish mumkin emas. Matnni tashkil etuvchi gaplarda til vositalari «zanjirli» va «teng» aloqada bo'ladi. «Zanjirli» bog'lanishda til vositalari ma'lum fikrni yuzaga chiqarish uchun bir-birlari bilan shunday zichlashadilarki, gap tarkibidagi birorta so'z yoki biror boshqa vosita tushirilsa fikrga ziyon yetadi, u tinglovchiga muallif ko'zda tutgandek yetib bormaydi. «Yurtim senga she'r bitdim bu kun, Qiyosingni topmadim aslo» (A. Oripov). Bu qo'shma gapdagi so'zlar «zanjiri»dan istalgan so'z-halqani olib tashlash fikrni ochib bermaydi.

Matnda so'zlar yonma-yon aloqaga kirishganda, ular huquq jihatidan teng bo'ladi, fikrning rivojlanishiga baravar hissa qo'shadi. Shuning uchun ulardan birini matndan chiqarish «zanjirli» bog'lanishdagidek ta'sir ko'rsatmaydi, fikr mantiqan buzilmaydi. Ammo o'zaro teng bog'langan til vositalari ham matn uchun ma'lum ahamiyat kasb etadilar. Ular matnda fikr yuritilgan voqea-hodisalarni keng va to'liqligicha ko'rsatish vositasi sanaladilar. Teng bog'lanish teng bog'lovchilar, bog'lovchi vazifasidagi vositalar va ohang yordamida amalga oshadi. «Tongda, quyosh chiqish oldida, sharqdan mayin shabada esadi». Bu jumlada «tongda» va «quyosh chiqish oldida» o'zaro teng aloqaga kirishgan. Keyingisi oldingisini izohlab, unga vaqt jihatidan aniq ma'lumot berayotir. Ularning birini matndan chiqarish mumkin.

Ko'p gapli matnlarda gap matnning tarkibiy qismi hisoblanadi. Matnda gaplar bir-biri bilan mantiqan va grammatik jihatdan bog'langan bo'ladi.

Mantiqan turli gaplardan tashkil topgan matnlarda har bir gap fikrning rivojlanishida o'ziga hos bosqich hisoblanadi. Tashqi jihatdan gaplar bir-biri bilan grammatik bog'lovchi vositalar yordamida (bog'lovchilar, yuklamalar, modal so'zlar va hokazolar yordamida) birikadilar.

Hajm jihatidan katta matnlar gapdan tashqari yana abzas (xat boshi) larga ham ajraladi. Gap hajm va mazmun jihatidan matnning eng kichik bo'lagidir. Unda birgina nisbatan tugallangan fikr ifodalanadi. Xat boshi umumiy fikrning kattaroq bo'lagi bo'lib, bir va undan ortiq gaplardan tashkil topadi. Xat boshi ko'p gapli bo'lganda uni tashkil etgan gaplar o'zaro mantiqiy bog'lanadi. Xat boshi matnda ifodalangan fikrning rivojlanish bosqichi sanaladi. Matn bir xat boshidan yoki bir necha xat boshidan iborat bo'lishi mumkin.

Tijorat ahli – savdogarlar halol rizq uchun uzoq mashaqqatli yo'llarni bosib o'tadi. Bir yurtida serob mollarni boshqa yurtga olib borib, o'sha yerdagi tanqislikka barham beradi. Bu bilan ular dehqon va hunar egalari mehnatining qadrsizlanib qolmasligini – bozor muvozanatini saqlaydilar...

Bozor, ming yillardan beri tarixning zalvorli yukini yelkasida ko'tarib, bani bashar farzandlarini ahillikka undab, moddiy va ma'naviy hayotning botiniy va zohiriy rishtalari bilan turmushning oltin qozig'iga qantara olgan muqaddas ro'yoga aylandi (Jurnaldan).

Bu matn ikki xat boshidan iborat. Birinchi xat boshi 3 ta gapdan, ikkinchi xat boshi 1 ta gapdan tashkil topgan. Birinchi xat boshida tinglovchiga havola etilgan fikr ikkinchi xat boshida yangi dalillar bilan to'ldirilib, rivojlantiriladi. Bu ikki xat boshida bayon etilgan fikrlar birgalikda matnning umumiy mazmunini tashkil etadi.

So'zlovchi matn mazmunini turli usullarda yuzaga chiqarishi mumkin. Bunda uch janr – tasvir, hikoya qilish, mulohaza alohida ajralib turadi.

Tasvir. Nutqda ifodalangan narsa yoki hodisani maxsus til vositalari orqali xarakterlash, uning xususiyatlarini, sifatlarini ko'rsatish usuli tasvir deyiladi. Tasvir fikr yuritiladigan shaxs, narsa yoki voqea-hodisani tinglovchi tasavvurida yorqin shakllantirish uchun ishlatiladi.

«Uning ko'z oldida bolalik yillari gavdalanadi. Shahar chekkasidagi tor, katalak hovli, darvoza oldidagi chorkunj, kichik mehmonxonada otasi Zaynish ko'sa maxsi tikardi. Hamma do'zandalar singari uning ham rangi zahil ko'zlari yoshlanib turar, yelkalari ho'kkaygan va bo'yni bir oz

qiyshiqroq edi. Ishlaganida ham, yurganida ham doim xayol surardi» (N. Aminov).

«Bahor kechikib, may oyining oxirlarida ham ustma-ust yomg'ir yoqqani uchun, hademay yoz chillasi kiryapti-yu, yo'l chetidagi durkun g'o'zalarining shonasi kam, hatto bel shoxlarida ham ko'proq qog'ozsimon rangpor gullar ko'zga cholinadi. Havo issiq yillarda, bu paytda hamma yoq qovjirab, uvatlardagi ajriqlargacha kuyib bitar edi. Hozir tevarakatrof to ufqqacha ko'm-ko'k, g'o'zalar suvga qongan. U yer-bu yerda, asfalt yo'l chetlarida, uzoqdan qoramoydek yaltirab ko'ringan halqoblar ham bu yil suv mo'lligidan darak beradi (U. Usmonov).

O'qituvchi o'z nutqida tasvirdan keng foydalanadi. O'quvchilarga voqea-hodisalar, shaxslar haqida ma'lumot berishda tasvir muhim ahamiyat kasb etadi. Badiiy asar qahramonlarining tashqi ko'rinishi va fazilatlarini maxsus so'zlar orqali sifatlab berish o'quvchilarda o'sha asar va uning qahramonlari haqida katta qiziqish uyg'otadi. Bu darsdagilar faolligini oshirishga, darsning yaxshi o'zlashtirilishiga olib keladi.

Hikoya qilish. Bo'lib o'tgan va yuz beradigan voqea-hodisalarni batafsil so'zlash **hikoya qilish** hisoblanadi. Kichik hajmdagi nasriy asarlar, katta asarlarning ayrim parchalari darsda hikoya qilib beriladi. Hikoya qilishda voqealar batafsil yoki ma'lum qisqartirishlar bilan bayon etilishi mumkin. Bunda har bir narsa va hodisa o'z nomi, sifatlari bilan bayon etiladi.

«Qishli-qirovli kunlar boshlandi. Bir necha kungacha kechalari muttasil shamol xuruj qilib, shovqin-suron eshitilardi.

Norin yuzi qaymoq tusini oldi. Uzoq yo'l bosib holdan toygan kabi erinibgina siljir, asta-sekin suv ustini muz qoplardi. Avvaliga dala-dashtni yuzalab yog'ayotgan qor birdan bo'ralashga o'tdi. Tez-tez bo'ron huruj qiladi. Ertalab tursangiz, hammayoq tizza bo'yi oppoq qor. Shu alfozda ko'p o'tmay daryoni butunlay muz qopladi. Bordi-yu, xiyolgina havo tinchib, quyosh salgina jamol ko'rsatadigan bo'lsa, daryo yuzi bola-baqruga to'lib ketar, yaximalak otish, olg'ish – xokkey o'yiniga ishqibozlarning allamahalgacha qiy-chuvlari tinay demasdi» (J. Abdullaxonov).

Mulohaza. Kuzatilgan, eshtilgan yoki o'qilgan narsalar ustida fikrlash, uning turli tomonlarini ko'z oldiga keltirish mulohaza hisoblanadi. Mulohaza ilmiy fikrlashning birinchi shartlaridandir.

Kishi mulohaza orqali yuz bergan voqealar haqidagi haqiqatni topa oladi. Buning uchun mulohaza turli, ilmiy asosda bo'lishi lozim. «... Narsalarning haqiqatini bilish faqat farosat yo'li bilan amalga oshadi» (Ibn Sino).

Darsda va darsdan tashqari paytlarda o'quvchilarni hodisalar ustida mulohaza yuritishga o'rgata boriladi. Darsda o'quvchilar e'tiboriga muammoli voqealarni havola qilib, ular ustida mulohaza yuritish talab etib borilsa, yaxshi natijalar beradi, o'quvchilarning mulohaza qilish qobiliyati kuchaya boradi. Bu borada boshlang'ich sinflarda topishmoqlar qo'l keladi. Bola topishmoqda berilgan shartlar ustida har tomonlama mulohaza qilib, o'ylab, uning javobini topishga harakat qiladi. Bu bilan bola mantiqiy fikrlashga o'rgana boradi. Maktabda o'quvchilar tabiat va jamiyat hodisalari ustida ham mulohaza kiladilar.

Fikrni og'zaki bayon etish

Fikrni og'zaki bayon etganda o'qituvchi suhbat, muhokama, munozara usullaridan foydalanadi.

Suhbat. Ma'lum bir mavzu yuzasidan dialog (yoki polilog) tarzida ikki yoki bir necha kishi o'rtasida bo'lib o'tgan **nutqiy muloqot suhbat** deyiladi. O'qituvchining o'quvchilar bilan o'tkazadigan suhbatlari, asosan, ta'lim-tarbiya mavzularida bo'ladi. Suhbatning o'ziga xos xususiyati shundaki, suhbatdoshlar o'zlariga noaniq narsalar yuzasidan bir-birlariga savol beradilar, berilgan savollarga javob qaytaradilar. Bu xususiyati bilan suhbat Ma'ruzadan farq qiladi. Ma'ruza ma'lum mavzu yuzasidan notiqning mulohazalari bayonidan iborat bo'ladi. Ma'ruza tugaguncha notiqqa hech kim savol bermaganidek, u ham tenglovchilarga biror masala yuzasidan savol tashlamaydi. Ma'ruza orasida tinglovchilar notiq fikrlarini to'ldirmaydilar. Suhbat birdan ortiq kishilarning erkin so'zlashuvidan hosil bo'ladi.

Muhokama - ma'lum bir masala yuzasidan ko'pchilikning fikrini to'plashni, ma'lum to'xtamlarga kelishni anglatadi. Muhokamada bahs predmetining hamma tomonlariga nazar tashlanadi, har bir ishtirokchi o'zining erkin fikrlarini o'rtaga tashlaydi. Mavzu ishtirokchilarining turli hajmdagi dialoglari, monologlari asosida yoritiladi. Muhokamada fikrni og'zaki bayon etishning har xil usullaridan foydalaniladi.

Munozara – biror masala yuzasidan taraflarning bahslashish, tortishuvini anglatadi. Bahs jarayonida har bir ishtirokchi o'zining haq ekanligini isbotlashga intiladi. Munozarada so'zlanadigan nutq mavzu mazmunini ochuvchi dalillarga, hayajonli, tinglovchilarni qiziqtiradigan va muhokamaga tortadigan bo'lmog'i lozim. Nutqda so'zlovchining ichki tuyg'ulari ham aks etadi. O'quvchilarni munozara qilish malakasiga va odobiga o'rgatib borish lozim. Munozarada notiq o'zini vazmin tutadi, suhbatdoshini hurmat qiladi, uning shaxsiga tegadigan so'zlardan foydalanmaydi.

Munozarada qatnashuvchi oldiga quyidagi uch talab qo'yiladi:

1. Munozara bo'ladigan mavzuni to'g'ri tushunish.
2. O'z fikrlarini quvvatlaydigan ashyoviy va mantiqiy dalillar topa bilish hamda ularni til orqali to'g'ri ifodalay olish.
3. Keltirilgan dalillardan mantiqiy xulosalar chiqara bilish.

Bu talablarga javob bermaydigan nutq tinglovchilarga ta'sir etmaganidek, notiqning munozarada yutib chiqishiga imkon ham yaratmaydi.

Ma'lumki, har qanday og'zaki muhokama va munozara boshqaruvchisiz o'tmaydi. Maktabda munozaraga o'qituvchi yoki bilimi baquvvat o'quvchi rahbarlik qiladi. Munozarani olib boruvchi shaxs keng bilimli bo'lishidan tashqari, odobli, sezgir, muzokara ishtirokchilarining nutqlaridan kerakli narsalarni ajrata oladigan, har bir ishtirokchining to'g'ri va noto'g'ri fikrlariga izoh bera oladigan kishi bo'lishi kerak.

Notiqona so'zlash. Aytilayotgan fikrning tinglovchiga yetib borishi va uning xulqiga ta'sir etishi notiqning so'zlash mahoratiga bog'liqdir. Oddiy gaplashuvdan notiqona nutqning farqi shundaki, notiq har bir aytilayotgan so'zga, gapga, so'z bog'lamalariga alohida munosabatda bo'ladi. O'z fikrlarini qanday «libos»da taqdim etayotganligi bilan qiziqadi. So'zlaganda turli ohang va harakatlardan foydalanadi. Qo'l, gavda, boshning tasdiq yoki inkorni bildiruvchi harakati, imo-ishoralar bilan auditoriyaga yuzlanib turadi. «Shunday emasmi?» «To'g'ri-da» kabi luqmalar orqali tinglovchilarga undaladi. Ritorik so'roq gaplar, tayyor jumalardan, maqol, matal, hikmatli so'zlar, gaplar (aforizm) kabilardan foydalanadi. Bu harakatlari bilan nutq davomida tinglovchilar bilan bog'lanib, ularning diqqatini mavzuga tortib turadi.

Notiqona nutqni maqsadi va xususiyatlariga ko'ra tashviqiy, tanqidiy, tabrik nutqlariga ajratish mumkin.

Tashviiy nutq deb, muallif ko'zda tutgan biron voqea-hodisani bajarishga tinglovchilarni da'vat etuvchi, undovchi nutqqa aytiladi. Notiq mavzuni dalillar asosida tinglovchilarga ifodalab beradi. Ularni ishontirishga intiladi. Tashviiy nutqda xalq hayotidan, tarixidan, odat, udumlaridan olingan tanish dalillarga va boshqa misollarga murojaat etish, nutqning ta'sirchanligini oshiruvchi barcha vositalardan foydalanish yaxshi natijalar beradi. Tashviiy nutqning namunasi sifatida xassos shoir H. Olimjonning «Men o'zbek xalqi nomidan so'zlayman!» – deb boshlangan nutqini keltirish mumkin. Unda muallif o'zbek jangchilarini birdamlikka, qahramonlikka, dahshatli balo-qazo urushida matonat ko'rsatishga chaqirishni maqsad qilib qo'ygan. Bu maqsadni notiq o'zbek xalqiga xos bo'lgan eng yaxshi urf-odatlarini, xususiyatlarni mantiqan baquvvat, tuzilishiga ko'ra hayajonli gaplarda ifodalash orqali yuzaga chiqaradi. Xat boshidan xat boshiga o'tilgan sari fikr yangi-yangi dalillar asosida rivojlanib, mukammallashib boradi.

Tanqidiy nutq. Yuz bergan hodisalar, shaxslar xatti-harakatlariga e'tirozli munosabatda bo'luvchi nutq tanqidiy nutq hisoblanadi. Tanqidiy nutq ham kuchli mantiqiy mushohadalarga suyanadi. Notiq ishonchli dalillar asosida nutq manbaini tanqid qiladi.

Tanqidiy nutq madaniyati notiqdan o'ta hayajonlanib ketmaslikni, haqiqatdan chetlashmaslikni taqozo etadi. Bunday nutqda tanqid manbai bo'lgan narsa, shaxs va hodisalarga mensimasdan qarash, kishining shaxsiga tegib ketadigan jumlar ishlatish, dalilsiz balandparvoz gaplar aytish nutq madaniyatini, umuman madaniyatni egallamaganlikni ko'rsatadi.

Tanqidiy nutq tuzilishi jihatidan darak, so'roq, ritorik so'roq, his-hayajon gaplardan tuziladi. Muallif o'z muxolifiga nimalarnidir uqtiradi, kinoya qiladi, so'raydi. Qandaydir dalillarni bir-biriga muqoyasa qiladi. Shu usullar zaminida o'zining haqligini isbotlaydi.

Tanqidiy nutqda ham notiqona nutqning boshqa ko'rinishlarida bo'lganidek, nugqning qurilishi, jozibadorligi, ohangdorligi tinglovchiga ta'sir etishning birinchi vositasidir.

Tinglovchilar bilan muloqotda bo'lish madaniyati notiqdan xushmuomala, xushchaqchaq bo'lishni, turli xil yumor va hazillarni xalq latifalarini o'rinli ishlatish o'quvini o'rganishni taqozo qiladi. Bu usul nutqning yaxshi yetib borishini ta'minlash bilan birga, tenglovchilarni zerikishdan saqlaydi.

Tabrik nutqi. To'ylarda, tantanalarda, yubileylarda, tug'ilgan kunlarda so'zlanadigan nutq tabrik nutqidir. Tabrik nutqi nutq atalgan shaxs va hodisalarning yaxshi xususiyatlarini ko'rsatishga, ularni maqtashga qaratilgan bo'ladi. Shuning uchun ham bu nutq ko'tarinki, tantanali ruhda so'zlanadi. Til boyligidan ham shunga mos foydalaniladi.

Tabrik nutqida ham notiq turli dalillardan foydalanadi. Bu dalillar nutq atalgan shaxsning fazilatlarini, yaxshi xulqini, insoniyligini, xalq oldidagi xizmatlarini ko'rsatishga qaratiladi. Notiq dalil sifatida uning tarjimai holidan, ijodidan, ishlaridan, u haqidagi boshqalar bildirgan fikrlardan parchalar keltirishi mumkin. Ko'rinadiki, tabrik nutqini xilma-xil shaklda so'zlasa bo'ladi. Ammo haqiqatdan uzoqlashmagan nutqqina tinglovchiga qaratilgan shaxs haqida to'g'ri tasavvur beradi va ta'sir etadi.

Tabrik nutqi hajm jihatidan ixcham, mazmunan boy bo'lib, tinglovchining vaqtini ko'p olmasligi lozim. Tabrik nutqiga misol qilib shoir A. Oripovning «Teran qalb», «Insoniy tuyg'ular ko'ychisi», «Aningdek inson bo'l» asarlarini ko'rsatish mumkin.

Maktabda o'quvchilar pastki sinflardan oq tashkilotchilikka, rahbarlikka o'rgatib boriladi.

Sinfning peshqadamlari, faollari aniqlanadi va ular vazifalar bilan ta'minlanadi. Sinfda turli majlislarni o'tkazish, o'quvchilar yig'ilishlarini tashkil etish o'quvchilarning o'zlariga yuklatiladi. O'qituvchi va o'quvchilar tashkiloti mutasaddisi ularga ko'maklashib, bilmaganlarini o'rgatib boradi. Bunday ishlar yosh o'quvchilarning mustaqil fikrlashlarini o'stiradi, nutqini sayqallashtiradi. Ular yig'ilishlarni boshqarish san'atini egallay boradilar.

Nutqning yozma shakllari

Konspekt. Konspekt bayonning ko'rinishlaridan biridir. Konspekt uch xil bo'ladi: to'liq konspekt, qisqa konspekt, tezisli konspekt.

Biror asar konspektlashtirilganda quyidagi tartibda ish ko'riladi: avval asar sinchiklab o'qib chiqiladi, mazmun anglab olinadi va ko'chirma qilish mo'ljallangan parchalarga belgilar qo'yib chiqiladi (tagi chiziladi yoki boshqa bir belgi qo'yiladi). Konspektlash boshlanganda: a) muallifning ism-sharifi (familiyasi, ismi, otasining ismi, taxallusi); b)

asarning nomi, bosilgan shahri, yili; v) asarning mazmuni – konspekt beriladi; g) manbadan olingan parchalarning beti ko'rsatiladi. Lozim topilganda muallifning ayrim fikrlariga munosabat bildiriladi.

To'liq konspektida matnning mazmuni muallif fikrlariga ba'zan bir izohlovchi gaplar qo'shish orqali keng bayon qilib beriladi. Ko'p rejali asarlar konspekt qilinganda unda bayon etilgan hamma fikrlar izchil ko'rsatiladi. Bunday konspektni o'qiganda asar haqida yetarli ma'lumotga ega bo'lish mumkin.

Qisqa konspektida matndagi eng muhim deb hisoblangan fikrlar bayon etiladi. Voqealarning tafsilotlari berilmaydi. Muallif o'z asarida, asosan, nimalar ustida to'xtalganligi sanab o'tiladi.

Tezisli konspekt manbaning asosiy qoidalari eng muhim fikrlarini ajratib olishdir. Tezis, odatda, ilmiy maqolalar, ma'ruzalarning siqiq mazmunidir. Tezisda fikrlar ko'pincha raqamlab beriladi. Tezisning hajmi eng ko'p deganda 1–4 varaqdan oshmaydi. Lekin bu qat'iy chegara emas. Ba'zi siyosiy masalalarga bag'ishlangan Ma'ruzalarning tezisi kattaroq hajmda ham bo'lishi mumkin.

Siqiq xulosa (rezyumi). Siqiq xulosa ma'ruza yoki boshqa asarlarda keng va atroflicha dalillar bilan bayon etilgan fikrlarning 3–4 gapli yakunidir. Muallif rezyumida kuzatish va mushohadalaridan yuzaga kelgan to'xtamlarning eng zarurlarini ko'rsatadi.

Annotatsiya. Annotatsiya badiiy, ilmiy, metodik asarlarning muallifi, mavzusi, manbasi, unda ko'tarilgan asosiy masalani ko'rsatishga qaratilgan qisqa xabardir. Annotatsiya o'zining kam so'zligi, hajm jihatidan nihoyatda kichikligi bilan bayonning boshqa turlaridan ajralib turadi.

Otziv (fikir). Saylanma bayonning yana bir turi otzivdir. U badiiy, ilmiy, metodik va boshqa asarlarga berilgan bahodir. Otziv, odatda, asarning yaxshi tomonlarini ko'rsatishga qaratilgan, unga «Oq yo'l» tilagan tarzda yoziladi. Bu jihatdan taqriz (retsenziya)dan farq qiladi. Retsenziyada asar tanqidiy tahlil etiladi, shu nuqtai nazardan baholanadi. Asarning yutuqlari ham, nuqsonlari ham ko'rsatiladi. Taqrizchi o'zining da'volarini turli dalillar asosida isbotlay boradi, asarga ilmiy izohlar beradi.

Otziv ko'pincha asarlarni himoyaga, nashrga tavsiya etish, asar muallifini quvvatlash maqsadida yoziladi. Shuning uchun unda asarning kamchiliklari ustida deyarli so'zlanmaydi. Manbadan olingan

parchalar ham uning ijobiy tomonlarini ko'rsatishga qaratilgan bo'ladi.

Ammo otzivda ham, retsenziyada ham ularni yozish odobi xolislikni, haqiqatdan chetlashmaslikni talab etadi. Taqriz qilinayotgan asarning yutuq va kamchiliklari, nazariy va amaliy ahamiyati haqqoniy ko'rsatilishi lozim. Asarga baho berishda muallifning shaxsiyati, ohro'si emas, balki uning (asarning) xususiyatlari, ahamiyati ko'zda tutiladi.

Referat. Biror ilmiy, metodik, pedagogik mavzudagi asarning qisqacha mazmuni haqidagi bayon (yozma ma'ruza) referat hisoblanadi. Referat muallifning o'z asari haqida bo'lsa, avtoreferat deyiladi. Avtoreferatda asarning qisqacha mazmuni, yangiliklari, metodik usullari, ilmiy qurilishi, foydalanilgan adabiyotlari ustida fikr yuritiladi. Amalda ilmiy va obzor referatlari ko'proq uchraydi. Ilmiy referatlarda fanga, metodikaga, tarbiyaga va texnikaga oid ishlarning qayerda amaliyotda sinab ko'rilganligi haqida ham xabar beriladi.

Sharx (obzor) referati ilmiy va boshqa asarlarga sharh berish, ya'ni uning umumiy xususiyatlarini qisqacha bayon qilib berishni ko'zda tutadi.

Biografiya va avtobiografiya. Kishilarning hayoti va faoliyati haqida ma'lumot beruvchi bayon biografiya (avtobiografiya) deyiladi. Biografiyada bayon kishining tug'ilgan joyi va yilidan boshlanadi. Biografiya (avtobiografiya) quyidagi tartibda yoziladi:

1. Ism-sharifi, tug'ilgan yili, tug'ilgan joyi, tumani, shahri, viloyati haqida ma'lumot.

2. Ota-onasi, aka-ukalari haqida ma'lumot.

3. O'qigan maktabi, unga borish va tugatish yillari, maktabning qaysi ma'muriy hududiy bo'limiga tobeligi.

4. Mehnat faoliyatini qachon, qayerda, kim bo'lib boshlaganligi, qayerlarda ishlaganligi.

5. Oilaviy ahvoli.

6. Qaysi jamoat tashkilotlarida faol ishtirok etganligi.

7. Mehnatlari evaziga hukumatimizdan olgan taqdirnomalari.

8. Keyingi davrdagi faoliyati haqida ma'lumot.

Avtobiografiyada bayon birinchi shaxs tilidan, biografiyada III shaxs tilidan ifodalanadi. Avtobiografiyada tarjimai holi yozilayotgan kishiga tavsifnoma berilmaydi. Biografiyada esa tavsifnomaga oid jumlar berilaveradi.

Yozuvchilarning o'z shaxsiy hayoti bilan bog'liq materiallar asosida voqelikni yoritgan asari avtobiografik asar hisoblanadi. Avtobiografik asar uchun muallifning hayoti bir vosita bo'lishi mumkin. Bunday asarlarda ham hayot keng, ziddiyatlari bilan aks ettiriladi, o'z obrazlar tizimiga ega bo'ladi. Avtobiografik asarlar avtobiografik roman, avtobiografik qissa, esdaliklar deb yuritiladi.

Avtobiografik janrning o'ziga xos xususiyatlaridan biri unda voqealar muallif tilidan hikoya qilinishidir. Roviylar (hikoya qiluvchi) voqealarni birinchi shaxsning boshidan kechirganlari, ko'rganlari tarzida bayon etadi.

S. Ayniyning «Esdaliklar»i, Oybekning «Bolalik» qissasi, A. Qahorning «O'tmishdan ertaklar»i avtobiografik asarlardir.

Tavsifnoma. Kishilarning ijtimoiy faoliyati, jamiyatda tutgan o'rni haqidagi muhokama tarzida aytilgan yoki yozilgan bayon tavsifnoma hisoblanadi. Tavsifnomada shaxsning ijtimoiy faoliyatda erishgan yutuq va kamchiliklari, xulqidagi ibratli xususiyatlari, kishilar bilan va oiladagi munosabatlari bayon etiladi. Shaxsning faoliyati bilan bog'liq turli hayotiy dalillar keltirilib, ular asosida shaxsga baho beriladi.

Tavsifnoma beruvchi shaxs yoki tashkilot o'zi baholayotgan kishini yaxshi bilishi, undagi yaxshi yoki yomon fazilatlarini chuqur anglagan bo'lishi lozim. Maktabda bolaga tavsifnoma yozuvchi o'qituvchi, yoshlar tashkiloti mutasaddisi uni sinchiklab kuzatishi, iqtidori qaysi fanlarga qaratilganligini, nimalarga qiziqishi, tashkilotchiligi, tabiatida qanday kamchiliklar borligini yaxshi bilgan bo'lishi kerak.

Tavsifnoma ikki yoki bir guruh kishilarga ham yoziladi. Kishilarga qiyosiy tavsifnoma ham beriladi. Bunday tavsifnomalar bir-biridan o'z xususiyatlari, til qurilishi bilan farq qiladi. Masalan, bir o'quvchiga yozilgan tavsifnomada o'sha o'quvchining xulqi, faoliyatidagi yaxshi yoki yomon xususiyatlari ko'rsatilsa, ikki kishiga yozilgan tavsifnomada ularning o'xshash tomonlari, qiziqishlari va hokazolar umumiy tarzda ko'rsatiladi.

Butun bir sinfga yozilgan tavsifnomada sinf yaxlit holda olinib, unga xos umumiy xususiyatlar – fanlarni o'zlashtirishi, jamoat ishlariga ishtiroki, qiziqishi, ozodaligi kabilar haqida so'zlanadi.

Qiyosiy tavsifnomada ikki shaxsning hususiyatlari chog'ishtiriladi. Bunda biri o'zining ijobiy tomonlari bilan, ikkinchisi salbiy tomonlari bilan ko'proq ko'zga tashlanadigan kishilar tanlanadi.

Tavsifnoma berish (yozish) madaniyati kishining yaxshi yoki yomon fazilatlarini, faoliyatini yoritishda adolatli, haqqoniy bo'lishni taqazo etadi. O'qituvchi bunga har doim amal qilishi shart.

Intervyu. Matbuotda e'lon qilish, radioeshittirish yoki televideniada foydalanish uchun muxbirning biror kishi bilan o'tkazgan suhbat, shu suhbatning matbuotda e'lon qilingan matni intervyu deyiladi. Intervyu (suhbat) jamiyatimizdagi istalgan kishi bilan o'tkazilishi mumkin. Intervyu radio va televideniaga xos janr bo'lib, unda uchrashuvda ishtirok etayotgan shaxsning ijtimoiy faoliyati, ishdagi yutuqlari va kamchiliklari, bu boradagi muammolar haqida fikr yuritiladi. Unga shaxsiy va oilaviy hayoti yuzasidan savollar berilishi mumkin.

Intervyu uchun savollar ma'lum bir mavzu asosida puxta o'ylab, nutq sharoitiga mos qilib tuziladi.

Beriladigan savollar shunday tuzilsinki, intervyu beruvchining xulqiga ta'sir etib, uni so'zlashga undasin. Savollar qisqa, javoblar esa mazmundor bo'lsin. Buning uchun intervyu o'tkazuvchi muxbir suhbatga puxta tayyorgarlik ko'rgan bo'lishi lozim.

Ma'ruza. «Ma'ruza» so'zi, odatda, ikki ma'noda ishlatiladi:

1. Rahbar yoki boshliqqa og'zaki yoxud yozma berilgan axborot. Masalan, «Bayramoldi topshiriqlarining bajarilishi yuzasidan yoshlar tashkiloti mutasaddisining maktab direktoriga yozma ma'ruzasi» kabi.

2. Biror mavzu yuzasidan jamoatchilik oldida berilgan axborot.

Ikkinchi ma'noda ma'ruza omma orasida so'zlanadigan nutqning ko'rinishlaridan bo'lib, turli mavzularda yoziladi; ya'ni pedagogik mavzudagi ma'ruza, adabiyotlar obzoriga bag'ishlangan ma'ruza, ilmiy ma'ruza, hisobot ma'ruzasi kabi.

Ma'ruza ma'lum tayyorgarlikdan keyin yig'ilgan materiallarga, dalillarga asoslangan holda yoziladi. Shunga ko'ra, ma'ruza yozuvchi unda ma'lum maqsadni amalga oshirishni ko'zda tutadi va rejalashtiradi. Dalillar, manbalardan olingan parchalar ko'zlangan maqsadni ochadigan qilib tanlanadi. Masalan, o'qituvchi maktab yoki sinf haqida ota-onalar majlisida Ma'ruza qilmoqchi bo'lsa, u maktab, sinf hayotini yaxshi o'rganishi, dalillarni tahlil etib, ma'lum xulosalarga kelib qo'yishi, sinfning o'zlashtirishi, unga sabab bo'layotgan ijobiy yoki salbiy hodisalar, sinf o'zlashtirishini ko'tarish borasidagi rejalar, ilmiy faraz va vazifalar avvaldan yaxshi o'ylab olinishi kerak. Ma'ruzada turli xil raqamlar, ularni bir-biri bilan solishtirish, o'zlashtirilish foizlarini

hisoblab chiqarish ham ko'zda tutiladi. Ammo haddan tashqari ularga ko'p o'rin berish ma'ruzani zerikarli qiladi.

Ma'ruza uchun kerakli dalil va materiallar tayyor bo'lgach, endi ma'ruzaning tuzilishi ustida, fikrlarni ifodalash vositalari, ohang, mantiqiy urg'u ustida mashq qilinadi. Bu jarayonda tinglovchilar bilan aloqa bog'lab turishning vositalari – undalma, kiritma gap, kirish so'z, o'rni bilan yumor, kinoya va boshqalardan foydalanish ustida o'ylab ko'rish ham yaxshi natija beradi.

Ma'ruzaning umumiy rejasi quyidagi qismlarni o'z ichiga olishi zarur:

1. Kirish qismi. U asosiy masalaga o'tish «ko'prigi» hisoblanadi. Unda taxminan, kundalik siyosat, ma'ruza uchun sabab bo'lgan voqealar singari omillar ustida so'zlanib, asta- sekin mavzuni yoritishga o'tiladi.

2. Ma'ruza mazmunining bayoni.

3. Bayon etilgan fikr-mulohazalardan kelib chiqadigan xulosalar.

4. Taklif, tavsiyalar. Bu punkt aksar ma'ruzalarda bo'lmasligi mumkin.

Ma'ruzaning yana bir ko'rinishi oliy o'quv yurtlarida, omma oldida biror mavzu yuzasidan bayon tarzida o'tkaziladigan dars yoxud mashg'ulotdir. Shu mashg'ulotda tinglangan nutq ham ma'ruza deb yuritiladi. Ma'ruza ikki xil 1. Monolog ma'ruza 2. Dialog ma'ruza (suhbat).

Monolog ma'ruzada notiq ma'lum mavzu bo'yicha o'zi bilgan narsalar haqida so'zlaydi. Savollar ma'ruza tugagandan so'ng beriladi. Dialog ma'ruza tinglovchilarning faol ishtirokida o'tadi. Notiq ma'lum masalalarni nutqida yoritib borar ekan, o'z fikrlarining qanday tushunilayotganligini aniqlash maqsadida tinglovchilarga murojaat qilishi, ularning javoblarini tinglashi, savollariga javob berishi, ular bilan bahslashishi mumkin. Ana shu savol-javoblar, fikr olishuvlar jarayonida mavzuning mazmuni ochila boradi. Ma'ruzaning qiziqarli o'tishi notiqning tayyorgarligiga, nutq oqimini tinglovchilarning xulqiga ta'sir etadigan tarzda olib borishiga bog'liq. Notiqning bilimi, saviyasi, dunyoqarashi, hayotiy tajribasi, tilni bilishi va undan mohirona foydalana olishi muvaffaqiyatlarning garovi sanaladi.

Ma'ruzaga tayyorlanish ham xuddi ommaviy ma'ruzaga tayyorlanish kabi. Albatta, dalillar to'plamasdan, nazariy adabiyotlar bilan tanishib chiqmasdan turib yaxshi ma'ruza qilib bo'lmaydi.

Hisobot. Hisobot xizmatga doir ma'lumot va mulohazalardan iborat hujjat bo'lib, unda biror yumush, biror soha bo'yicha qilingan ishlar haqida xabar beriladi. Masalan, maktabda to'g'arak ishlarining ahvoli, metod birlashmaning ishi to'g'risida hisobot berish kabi. Hisobot og'zaki yoki yozma bo'ladi. Hisobotda ishning oldiga qo'yilgan maqsad, uning hajmi haqida umumiy ma'lumot berilgandan so'ng, qanday bajarilganligi, belgilanganlardan qaysilari amalga oshmaganligi, bunga monelik qilgan to'siq-sabablar ko'rsatiladi. Qo'lga kiritilgan yutuqlar nimalar asosida amalga oshganligi, yangi metod va usullar qayd etiladi. Hal etish qiyin bo'lgan muammolar (agar bo'lsa) sanab o'tiladi. Ularni yechish borasida shaxsiy maslahatlar, takliflar aytiladi.

Maktub. Maktub bir kishining boshqa bir (yoki bir guruh) kishiga ma'lum qilgan o'z ahvoli, ichki kechinmalari yoki yuz bergan voqeahodisalar haqidagi xabaridir. Maktub turli mavzularda yozilishi mumkin, ya'ni harbiy xizmatdagi askarning o'z ota-onasiga maktubi, shogirdning ustozga maktubi, mushtariyning gazeta yoki jurnal tahririyatiga maktubi, oshiqning ma'shuqiga maktubi kabi.

Maktubda muallif erkin fikrlaydi. O'zini qiziqtirgan, iztirobga solgan voqealarni keng va har tomonlama bayon etadi. Maktub so'zlashuv uslubida yoziladi. Unda ishlatilgan til birliklari muallifning kundalik hayotida qo'llaydigan so'zlardan iborat bo'ladi. Maktubning uslubi sodda, hammaga tushunarli bo'lishi muallifning fikrlash uslubiga bog'liqdir.

Shaxsiy yozishmalar (maktublar) da shaxsning madaniyati, odob-axloqi aks etib turadi.

Sharqda qadimdan bir-biriga noma yozish odat bo'lgan. Bu narsa oddiy savodxon kishilar orasida bo'lganidek, atoqli olim va shoirlar, davlat arboblari ham xat yozishib turganlar. Dalil sifatida XV asr ikkinchi yarmida yaratilgan A. Navoiyning «Muraqqa'i Alisher Navoiy» dastxat maktublar to'plamini ko'rsatish mumkin. To'plamdagi maktublar turli mavzularda yozilgan. Unda Abdurahmon Jomiy tomonidan Navoiy nomiga yozilgan anchagina maktublar ham bor. Bu maktublar Navoiy tomonidan to'plab borilgan. Jomiy ba'zi xatlarida ayrim shaxslarga, iste'dodli yoshlarga yordam qilishni Navoiydan iltimos qiladi. Bu kishilarning ko'plari Navoiy tarbiyasida yetuk shaxslarga aylandilar.

Maktub yozish an'anasi keyingi davrlarda ham davom etadi. Muqimiy va Furqat maktublari shunday asarlardir. ...

Maktublar nazm va nasrda yozilar edi. Muqimiyning «Assalom», «Minnatdorman», «Javobi salomi Muqimiy ba Furqat», «Javobi ruqayi Nodim Namangoniy», «Javob nomai Muqimiy ba Furqat» asarlari, Furqatning «Muqimiyga xat», «Bumbaydan xat» asarlari nazm bilan yozilgan, Muqimiyning shoir Kamiyga, jiyani Ro'zimuhammadga maktublari nasr bilan bitilgandir.

Badiiy adabiyotda asar qahramonlarining bir-biriga yozgan maktublari tarzida yozilgan asarlar maktub janrini tashkil etadi.

O'zbek mumtoz adabiyotida maktub janri qadimdan mavjud. Uning ajoyib asarlarini xalqimiz sevib o'qib kelgan. Masalan, «Muhabbatnoma», «Taashshuqnoma» kabi dostonlar badiiy san'atning go'zal namunalaridir. Ulug' Navoiyning «Xamsa»sidagi Farhod va Shirinning, Layli va Majnunning bir-biriga yozgan xatlari o'zining samimiyligi, go'zalligi bilan kishini lol qoldiradi.

Kundalik (xotira, esdalik). Kishilar shu kungi hayotini, yuz bergan voqea-hodisalarni keyin eslash maqsadida xotira yozib boradilar. Xotira «erkin» yozuv bo'lib, odatda, so'zlashuv uslubida yoziladi. Xotiralar shakl va mazmun jihatidan xilma-xildir: tabiat hodisalarini kuzatish kundaligi, ishqiy-intim kundalik, ish-mutaxassislikka bog'liq kundalik kabi. Kundaliklarda xuddi maktublardagidek shaxsning o'y-fikrlari, tabiat va jamiyat hodisalariga bo'lgan munosabati, odob-axloqi, bilim va madaniyati aks etadi.

Ba'zi xotiralar ma'lum bir maqsadni ko'zlab yozib boriladi. O'qituvchi o'z xotiralarida o'z ishi, undagi mushkulliklar, ularni yechishga ko'maklashadigan fikrlar, usullar, o'quvchilarning hulqidagi xususiyatlar, o'z jamoadoshlari haqida, o'z ishidan olgan zavq-shavq haqida yozib boradi. Bunday xotiralar oradan ancha yillar o'tgach o'qilsa, kishiga allaqanday zavq berganidek, ulardan ilmiy-pedagogik ishlarda, o'quvchilarga berilgan tavsifnomalarda dalil sifatida foydalanish mumkin.

XULOSA

Bizda notiqlik mahoratini, uning sirlarini, qonun- qoidalarini to'liq egallamasdan oliy maktablarni bitirib chiqayotgan yosh mutaxassislarning joylardagi faoliyatida bu kemtiklik sezilmoqda. Hatto teleko'rsatuvlarda gapirayotganlar nutqida ham «Nima desam ekan?», «Nima edi?» degan ortiqcha kirish so'zlarni eshitamiz. «Nima deyishni bilmasangiz, nima uchun so'z ochdingiz», deydigan odam yo'q. Xullas, bu soha bugunning eng dolzarb muammosi ekanini anglash vaqti keldi. Ko'pgina bog'cha bolalari va maktab o'quvchilarining duduqlanib, o'z fikrini ravon ayta olmasligi holatlariga guvoh bo'lamiz. Nega? Chunki oiladan tortib maktab va bog'chalarda ham bunga e'tibor berish zarur. Har qanday odamni gapdan, muomaladan, qarashidan, dadil o'zini tutib gapirishidan sezish mumkin. «Ish bilguncha gap bil», degan ibora bekorga aymagagan. Albatta, gap bilgan odam ishni ham biladi. Ishni bilmasa, u o'sha ish haqida fikr bildirmaydi.

Biz qadimdan odamiylikni, qadr-qimmat va mehr-oqibatni har qanday zaru oltinlardan, ma'danu boyliklardan afzal bilgan buyuk xalqning avlodlarimiz. Bulardan-da qadrliroq Alloh bergan bir ne'mat bor - bu so'z va so'zlash ne'matidir. Shu bois buyuk allomalarimiz tomonidan «so'z»ning barcha narsadan ustun ekanligi ta'kidlab kelingan:

*So'zdirki, nishon berur o'lukka jondin,
So'zdirki, berar jonga xabar jonondin.
Insonni so'z ayladi judo hayvondin,
Bilkim, guhari sharifroq yo'q ondin,*

deya so'zning buyuk qudratini ulug'lagan hazrat Navoiyni Husayn Boyqaro «So'z sohibqironi» deb, zamondosh shoirimiz O'zbekiston qahramoni Abdulla Oripov esa:

*Temur tig'i yetmagan joyni
Qalam bilan oldi Alisher,*

deb aytmagan bo'lardi.

Gap «so'z» xususida ketayotgan ekan, bu ne'matni nihoyatda qadrlash tilimiz orqali namoyon bo'ladi. Tilimizdan chiqayotgan so'zlar nutqqa aylanadi. O'sha nutq esa so'z va nutq egasining kimligini aniqlashga yordam beradi. Chunki odamning yaxshi-yomon xislatlarini gaplaridan bilib olamiz.

Ko'rinib turibdiki, so'z san'ati tarixdan zamonamizga qadar bo'lgan kenglikni bir-biriga bog'laydi. Shu ma'noda yoshlarimiz o'z so'z va nutqlaridagi kamchilik va nuqsonlar, tillaridagi qusur va g'alizliklar haqida qayg'urishlari lozim.

«So'z boshi salom», deganlaridek, ba'zi yoshlarimizning salomlashishiga kelsak, qo'shtirnoq ichida «madaniyatli» lari «privet», «zorov» desalar, boshqalari «som alaykum» deyishadi. Bunday yoshlar «som» arab tilida «o'lim» degani ekanini bilsalar edi, bunday salomlashmasdi, deb o'ylaymiz. Bu narsa oila, bog'cha, maktab va o'quv dargohlarida o'rgatilishi lozim bo'lgan muammo.

Ayniqsa, ko'cha-ko'yda, bozorda, yo'lovchi transportlarida, hatto o'quv dargohlarida ham quloqqa tez-tez eshitilib turadigan «koroichche», «shes sekunt», «otvechat qilasanmi» kabi so'zlarga ham, qanchalar xunuk bo'lmasin, quloqlarimiz o'rganib boryapti. Yoki «brat», «bratan», «bratishka» kabi so'zlar ham shular jumlasiga kiradi. Bunday holatlar go'zal o'zbek tilimizga hurmatsizlik emasmi? Qolaversa, O'zbekiston istiqbolining eng buyuk ne'matlaridan biri bo'lgan tilimiz mustaqilligiga e'tiborsizlik emasmi bu?

«Yaxshining so'zi moy, yomonning so'zi loy», – deydi dono xalqimiz. Zero, xulq, eng avvalo, nutqda ko'rinadi.

Yoshlarning o'z otasini «paxan», «boboy», onasini «mamulya», «babulya», «kampirsho» deb atashi; do'stlarini o'z ismi bilan atamay, Boburni – Borya, Temurni – Tolik, Muhammadni – Misha, Alisherni – Alik, Sanobarni – Sano, Rahimani – Raya, Gulchehrani – Gulya deb chaqirishlari; boshqalarni ham jismoniy kamchiliklari bilan atab: qiyshiq, cho'loq, kar, kal, cho'tir deb atashlari ularning ma'naviy qashshoq ekanliklarini bildirmaydimi? Ammo ular o'zlarini «madaniyatli» hisoblaydilar. Shaxsni jismoniy kamchiliklar bilan chaqirishni hazil deb tushunadilar.

Jismoniy kamchiligi bor tanishining ko'nglini ovlashi o'rniga masxaralash, aslida, gunoh. Ayniqsa, «harif» degan so'zni ko'p ishlatishadi. Bu so'z, asosan, musofir, tirikchilik uchun sarson-sargardon bo'lib yurgan bechora odamlarga nisbatan ishlatiladi. Alisher Navoiy esa:

*Kimki bir ko'ngli g'aribning xotirin shod aylagay,
Oncha borkim, Ka'ba vayron bo'lsa obod aylagay,*

deydi.

Ya'ni ko'ngil ovlamoq Ka'bani qayta qurish bilan tenglashtirmoqda. Demak, ko'ngil buzish ham Ka'bani buzish bilan barobar bo'ladi.

Bular og'zaki nutqdagi kamchiliklar. Bugungi kunda adabiy til normalarini bilmaslik tufayli o'quvchi va talabalar, hattoki, ustoz va murabbiylarning yozma nutqlarida ham uchraydigan ba'zi uslubiy va imlodagi nuqsonlar xususida to'xtalsak.

Ma'lumki, o'zbek tilida oltita kelishik va har birining o'z qo'shimchalari bor. Ammo nutqda qaratqich kelishigi o'rniga tushum kelishigi, o'rin-payt kelishigi o'rniga jo'nalish kelishigining ko'shimchalarini almashtirib ishlatish hollari uchraydi:

Misol uchun, «Bu – Anvarning kitobi», deb aytish va yozish o'rniga «Bu – Anvarni kitobi» tarzida yoxud «Bu gapni uyda aytaman», deb aytish yoki yozish o'rniga «Bu gapni uyga aytaman» (Uyning qulog'i bormi?) deb ishlatish holatlariga tez-tez duch kelamiz. Bu, albatta, shevaning ta'siri.

Aslini olganda, shevadagi so'zlar adabiy tilni boyitishga xizmat qiladi. Masalan, Abdulla Qahhor Qo'qon shevasidagi «Sinchalak» so'zini adabiy tilga o'z asari bilan olib kirib, tilimizni boyitgani kabi. Biroq, shevaga xos qo'shimchalarni adabiy til qoidalariga mos holatda ishlatmaslik uslub va imlodagi xatolarning kelib chiqishiga ham sabab bo'lishini unutmashlik kerak. Matbuot ham bunday kamchilikdan xoli emas.

O'zbek tili grammatikasida: yozilishi har xil, mazmuni bir xil bo'lgan so'zlar sinonimlar deyiladi, degan qoida bor. Bunga amalda noto'g'ri yondoshsak ham xatoga yo'l qo'yishimiz mumkin. Masalan, yuz, aft, turq, bashara, chehra, ruxsor kabi so'zlarning ma'nolar bir xil deb «ruxsoringiz yoki chehrangiz chiroyli» deyish o'rniga «basharangiz

chiroyli» deb ishlatib bo'lmaydi. Aks holda «tushuncha» salbiy holatga yo'naltirilgan bo'ladi. Shu boisdan so'z tanlash mahorati hamisha yodimizda bo'lishi lozim. Bu borada she'riyatda nozik ta'b bilan so'z tanlanadi. Masalan, Erkin Vohidovning «O'zbekim» qasidasida:

*So'ylasin Afrosiyobu, so'ylasin O'rxun xati,
Ko'hna tarix shodasida bitta marjon o'zbekim, – deyilgan.*

Agar shu o'rinda «bitta» so'zi o'rnida «yakka» so'zi ishlatilsa, tushuncha o'zgaradi, ya'ni «tarix shodasida»gi marjonlardan «yakka»si o'zing, deya boshqalardan o'zni ustun qo'yish tushunchasini beradi. Nasrda esa «bitta o'zim keldim», «yakka o'zim keldim» deyilganda tushuncha o'zgarmaydi.

Biz hamisha chiroyli kiyinishni xohlaymiz va bu tashqi shaklga moyillikdir. Lekin ma'naviy olamimiz uchun chiroyli gapirish va shirin muomala ham muhim ahamiyatga ega ekanligini, ya'ni insonning mazmunan chiroyli bo'lishligini ta'minlaydigan omil ekanini unutamiz.

Shirin so'z, xushmuomala bilan odamlar ko'ngliga yo'l topaylik. Hech qachon inson dilini og'ritmaslikka harakat qilaylik. Bu qo'limizdan keladi.

Chunki:

*Hech kimsa dunyoga ustun bo'lmagan,
Qora tuproq qa'ri hech ham to'lmagan.
O'lim haq, tug'ilish to'xtamas bir dam,
Dilozor odamning baxti kulmagan.*

(«Hidoyat» jurnali. 2005 yil, 7-son, 25-bet).

Shirin muomalada bo'lish ham katta san'at. Odamzoddan qoladigan eng ulug' meros – bitta yaxshi va shirin so'zdir. Insonni o'rganish qiyin, uning qalbiga yo'l topish qiyii. Yo'l topilganda ham har qanday tezlikda yuradigan texnika bilan yetib bo'lmaydi, kirib borolmaysiz. Bunga erishuvimizga ko'mak beradigan bir ne'mat bor. Bu – Alloh bergan «so'z» ne'matidir. Inson – ochilmagan qo'riq, tirik sayyora. Uning qalbiga so'zni shundayligicha yalang'och kiritib bo'lmaydi. So'zga avval libos tanlang. Go'yoki, o'zingizga libos tanlagan kabi. Axir, siz o'zingizga yarashmaydigan, sizni chiroyli qomatli qilib ko'rsatmaydigan libos yoki

kiyimni kiymaslikka harakat qilasiz. So'zingizga libos sifatida «ohang»ni kiydiring. Gapingizning libosi ham ohangdan tashkil topsin. Ana shunda tinglovchi o'sha «ochilmagan qo'riq» so'zingizni, gapingizni qabul qiladi, bag'riga oladi. Hattoki, tabobatda «shunday xastalar bo'ladiki, ularni faqat «so'z» bilan davolamoq zarur», deydi Abu Ali ibn Sino. Donishmandlar «so'zni» doriga o'xshatadilar, ortiqchasi zarar keltiradi, – deydilar. Bir rivoyatda keltirilishicha: yunon faylasufi Arastuning huzuriga ezma va sergap bir yigit kelib, notiqlik san'atini o'rganmoqchi ekanini aytibdi. O'sha notiqlikni o'rganmoqchi bo'lib kelgan yigit Arastuga dabdabali so'zlarni izhor etganidan so'ng:

- O'rganganim uchun qancha haq to'layman? – deb so'raydi.
- Sendan ikki barobar haq olinadi, – debdi Arastu.
- Nima uchun? – hayron bo'libdi yigit.
- Chunki sen bilan ikki barobar ishlashga to'g'ri keladi. Senga so'zlashni o'rgatishdan avval jim turishni o'rgatishim lozim, – degan ekan.

Eshitish qobiliyati tufayligina insonda til, nutq paydo bo'ladi. Quloqdan kirgan tovush, so'z, gap va iboralar og'izdan chiqadi. Dono xalqimiz: «Suv onasi buloq, so'z onasi quloq», – deb bejiz aytmaydi. «So'ramoq» so'zining o'zagi «so'r» bo'lib, inson so'ragan gapni qulog'i orqali «so'radi». Shu bois uning fikri, so'z boyligi ortib, nutqi ravonlashadi, yaxshi suhbatdoshga aylanadi.

Alisher Navoiy hazratlari: «Bilmaganni so'rab o'rgangan olim, orlanib so'ramagan o'ziga zolim», – degan hikmatlarida shular haqida qayg'uradi. O'zimizga zamondosh O'zbekiston xalq yozuvchisi O'tkir Hoshimov: «Xalqning o'zidan tinglab, o'ziga qaytardim», deb yozgan bo'lsa, O'zbekiston Qahramoni, sevimli shoirimiz Erkin Vohidov ham:

*El ustozim, men esam tolib,
So'z durlarin termoqdir ishim.
Odamlarning o'zidan olib,
Odamlarga bermoqdir ishim, –*

– deya haq gapni tan oladi.

Inson hamisha sodda va samimiy so'zni sog'inib, tabiiylikka intilib yashaydi. Maqtov so'zlar hammaga yoqadi, ayniqsa, san'atkor va

ijodkorlarga, yosh boladan tortib nuroniy bobolarimizni mehribon momolarimizgacha.

Har bir inson – soʻz xonadoni va soʻz hukmdori. Hatto odam Allohga uning ovozi eshitish umidida tavallo qilganida, istigʻfor aylaganida ham oʻzining soʻzini eshitadi. Soʻz vujudimizda yashaydi. Oʻzimizdan uzoqlashar va qaytar ekan, soʻz bizga tugʻilishimizdan boshlab, qazoyimizga qadar sidqidildan xizmat qiladi, oʻzida ruhning ulugʻvorligi va olamning buyukligini saylaydiki, buni faqat soʻz sehri-sinoati orqaligina his etish mumkin...

Soʻzni avaylash, asrash kerak. Soʻz tejamkorlikni yoqtiradi. Agar soʻz kechayu kunduz oqib yotgan suv misoli isrof qilinsa, har bir misqoli qadrlanmasa, oʻz kuchini yoʻqotadi, jonsiz boʻlib qoladi... Soʻz agar u boshqalar bilan birga baham koʻrilmasa, tugaydi, oʻladi...», degan edi Chingiz Aytmatov. Darhaqiqat, suv insonni, borliqni, dunyoni boshqaradi. U Allohning ish quroli.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, Toshkent, O'zbekiston, 1992.
2. O'zbekiston Respublikasining Davlat tili haqidagi (Yangi tahrirdagi) Qonuni. Toshkent, O'zbekiston, 1995.
3. Karimov I. A. Istiqlol va ma'naviyat, Toshket, O'zbekiston, 1994.
4. Karimov I. A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. Toshkent. Ma'naviyat, 2013.
5. Mirziyoyev Sh. M. «Iqtidorli yoshlarni aniqlash va malakali kadrlar tayyorlashning uzluksiz tizimini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida» qarori. 2019-y, 3-may. O'zbekiston adabiyoti va san'ati.
6. Mirziyoyev Sh. M. «Ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida» qarori. 2019, 3 may. O'zbekiston adabiyoti va san'ati gazetasi.
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlis Senatining yigirmanchi yalpi majlisidagi nutqi. 2019-yil, 22-iyun. «Xalq so'zi» gazetasi.
8. Mirziyoyev Sh. M. «O'zbekiston tarixi» telekanalini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Qarori. 2019 yil, 11 iyul.
9. Аристотель. Риторика. М., 1978.
10. Abu Rayhon Beruniy. Tanlangan asarlar. III tom Toshkent, «Fan», 1982.
11. Abu Homid G'azzoliy. Mukoshafat ul-qulub. Toshkent. Yangi asr avlodi, 2004.
12. Amir Temur Ko'rog'on. Temur tuzuklari. Toshkent, 1991
13. Alisher Navoiy. Muhokamat ul-lug'atayn. Toshket, «Fan», 1982.

14. Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub. Toshkent, Fan, 1982.
15. Alisher Navoiy. Nazm ul-javohir. Toshkent, Fan, 1982.
16. Alisher Navoiy. Majolis un-nafois» Toshkent, Fan, 1982.
17. Alimuhamedov A. Antik adabiyot tarixi. Toshkent, O'qituvchi, 1969.
18. Ahmedov A. Notiqlik san'ati. Toshkent, O'zbekiston, 1967.
19. Begmatov E. Adabiy talaffuz normalari. Toshkent, O'zbekiston, 1982.
20. Bobur. Boburnoma. Toshkent, «Fan», 1960.
21. Аннушкин В. А. Первая русская риторика. М., 1999.
22. Волков А. А. Курс русской риторики. М., 2001.
23. Введенская Л. А., Павлова Л. Г. Культура и искусство речи. Современная риторика. 2-е издание. Ростов на-Дону, Фенкс, 1998.
24. Jumaniyozov R., Salimov S. G'oyaviy tarbiyada notiqlik san'ati, Toshkent, 2002.
25. Jumaniyozov R., Muomala madaniyati. T., 2015.
26. Jumaxo'ja N.A. Istiqpol va ona tilimiz. Toshkent, Sharq, 1998.
27. Kaykovus. Qobusnoma. Toshkent, «Meros» 1992.
28. Kaykovus. Qobusnoma. Toshkent, O'qituvchi, 2006.
29. Карнеги Д. Как вырабатывают уверенность в себе и влияют на людей, выступая публично. Ташкент, Шарк, 1992.
30. Кузнетсов И. И. Современная риторика. М., 2003.
31. Mallayev N. O'zbek adabiyoti tarixi. Toshkent, O'qituvchi, 1966.
32. Mahmudov N. Ma'rifat manzillari. Toshkent, Ma'naviyat, 1999.
33. Mo'min Siddiq. So'zlashish san'ati. Farg'ona, 1997.
34. Ortiqov A. Nutq madaniyati va notiqlik san'ati, Toshkent, 2002.
35. Qodirov P. Til va El, Toshkent. 2005.

36. Rustamov A. Soʻz xususida soʻz. Toshkent, Fan, 1987.
37. Qudratov T. Nutq madaniyati. Toshkent, Oʻqituvchi, 1993.
38. Tohir Malik. Mehmon tuygʻular. Toshkent, Sharq. 2002
39. Qoʻngʻirov R., Begmatov E., Tojiyev Y. Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. Toshkent, Oʻqituvchi, 1992.
40. Vohidov E., Soʻz latofati. T. Oʻzbekiston. 2014
41. Jin va shaytondan saqlanish yoʻllari. Toshkent, Movarounnahr, 2006
42. Ораторское искусство – www.orator.ru
43. www.silaslor.ru www.besonus.ru
44. narod.ru

MUNDARIJA

Soʻz boshi	3
Kirish	5
«Notiqlik sanʼatining predmeti, maqsad va vazifalari	9
«Notiqlik sanʼati»ning boshqa fanlar bilan aloqasi va	
«Nutq madaniyati»dan farqi	12
Qadimgi Yunon va Rim notiqligi tarixi	16
Lisiy (taxminan 459–380)	18
Aristotel (384–322)	22
Demosfen (384–323)	24
Sitseron (103–43)	27
Sharq va Markaziy Osiyoda notiqlik tarixi	31
Abu Homid Gʻazzoliy	40
Kaykovus va uning «Qobusnoma» asari	45
Alisher Navoiy notiqlik haqida	50
Amir Temurning notiqligi	55
Husayn Voiz Koshifiyning hayoti va notiqlik faoliyati	64
Zahiriddin Muhammad Boburning badiiy nutq mahorati	67
Irshod va Qozi Oʻshiy haqida	73
Xoja Muayyad Mahnagiy	74
Mavlono Riyoziy	75
Notiq va tinglovchilar muloqotining shartlari	76

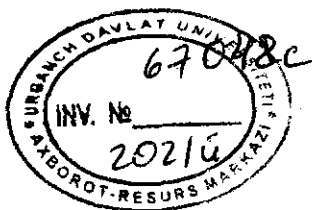
Ommabop nutq mas'uliyati	77
Notiqlik san'ati turlari va shakllari	79
Nutqqa tayyorlanish va nutq ustida ishlash.....	81
Muallimning insoniylik fazilati va notiqlik mahorati	82
Muomala madaniyati.....	85
So'z haqida so'z.....	95
Notiq uchun 41 qoida.....	97
Foydali maslahatlar	102
Ilovalar	115
Nutq odobi	115
O'qituvchining ish faoliyatida fikrni ifodalash usullari	117
Fikrni og'zaki bayon etish	121
Nutqning yozma shakllari	124
Xulosa	132
Foydalanilgan adabiyotlar	138

UO'K: 81'271
KBK 83.7
B 49

Norqul, Bekmirzayev

Notiqlik san'ati (Nutq madaniyati va ifodali o'qish sirlari) *To'ldirilgan va qayta ishlangan 2-nashri.* / Norqul Bekmirzayev – Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi «Fan» nashriyoti, 2019. – 144 b.

ISBN 978-9943-19-524-0

Norqul Bekmirzayev

NOTIQLIK SAN'ATI

(NUTQ MADANIYATI VA IFODALI O'QISH SIRLARI)

To'ldirilgan va qayta ishlangan 2-nashri

O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi
«Fan» nashriyoti davlat korxonasi
Toshkent – 2019

Muharrirlar	E. Erkin N. Islomov
Badiiy muharrir	U. Sapayev
Texnik muharrir	D. Murodov
Sahifalovchi	O. Sobir o'g'li

Nashriyot litsenziyasi AI № 266, 15.07.2015-y.
10.10.2019-yilda bosishga ruxsat etildi.

Qog'oz bichimi 60 × 84 ¹/₁₆, «Cambria» garniturası.
Kegli 10. Shart. b.t. 8,4. Nash. h.t. 8,0. Adadi 1 000 nusxa.
Buyurtma raqami 20. Bahosi shartnoma asosida.

O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi
«Fan» nashriyoti davlat korxonasida nashrga tayyorlandi va chop etildi.
100047, Toshkent sh., Y. G'ulomov ko'chasi, 70-uy.

ISBN 978-9943-195-24-0

9 789943 195240